

Очиқ ва самарали мулоқотларимиз, илгари сурилган муҳим ташаббуслар, ишга туширилган кўп томонлама лойиҳалар ва дастурлар, амалга оширилган кўплаб қўшма тадбирлар ва шу каби бошқа ҳаракатларимиз минтақа қиёфасини ва имижини тубдан ўзгартирди.

Биз самарали ҳамкорлик қилиб, муҳим масалаларни ҳал қила бошладик. Ўзаро савдо, инвестиция, юк ташиш, фуқароларнинг ташрифлари ҳажми бир неча баробар кўпайди.

Ташқи шерикларимиз томонидан амалий қизиқиш сезиларли даражада ортди. “Марказий Осиё плюс” форматидаги турли учрашувлар шундан далолат беради.

Бугун биз умумминтақавий ўзига хосликни шакллантириш жараёни бошлангани ҳақида ишонч билан айтишимиз мумкин.

**Шавкат МИРЗИЁЕВ,
Ўзбекистон Республикаси
Президенти**

Оллоҳшукур ПОШШОЗОДА:

ЎЗБЕКИСТОН – ДОИМО ЮРАГИМДА!

Кавказ мусулмонлари идораси раиси шайхулислом Оллоҳшукур Пошшозода “Ватан” журнали мухбирига интервью берди

– Аввало, тақдиримизга рози бўлганингиз учун раҳмат. Номингиз юртимизда анча таниқли, ҳатто, машҳур, десам ҳам бўлади. Бунинг маълум сабаблари бор, албатта. Биринчидан, Сиз диний илми бизнинг Ватанда, яъни Бухорода олгансиз. Бу, ислом оламида таниқли сиздай уламони “ўзимизники” қилишга асос беради, деган ўй бўлса, иккинчиси, Ўзбекистонга бўлган муҳаббатингиз билан боғлиқ: кўп бор эшитганмиз, гувоҳ бўлганмиз, юртимиз ҳақида ҳаммаша айро бир меҳр билан гапирасиз?!

– Дарҳақиқат, бу юрт мен учун ғоятда муқаддас. Ҳозирги даражага етишимда сиз, ўзбек қардошларимнинг жуда улкан хизматлари бор. Аввало, бу халқнинг меҳри, самимияти менинг руҳониятимга жуда катта таъсир ўтказган. Диний бағрикенглик, ўзга маданият ва урф-одатларга тоқатлиликни ҳам сизлардан ўргандим. Дунё кезиб, ёшим маълум бир жойга етганда англадимки, жаҳонда ўзбеклардек одамохун, меҳр-оқибатли халқ жуда кам экан. Буни ҳаммаша тан оламан.

Бугунги кунлар ҳақида сўз айтмоқдан олдин мен Президент Шавкат Мирзиёев жаноблари ҳақида гапирсам дейман. Бу инсонни халқингизга Яратган томонидан берилган бир туҳфа, дегим келади. Буюк шахсиятлар тўғрисида гапириш, уларга баҳо беришга ҳамма ҳам ўзини маънавий ҳақли санайвермаслиги мумкин. Аммо мен қарийб 45 йилдан буён сиёсатнинг ичида юрган, дунёнинг пасту баландини кўрган одам сифатида бу борада ўзимда журъат топгандай бўламан. Мақтанчоқликка йўймасангиз айтмай, ўша Горбачёв замон-

ларидан буён шайхулисломман. Собиқ иттифок Олий Совети депутати бўлдим. Озарбайжон миллатининг лидери Хайдар Алиев билан ёнма-ён юрдим, нафақат собиқ иттифок, балки дунёда бўлиб ўтган кўплаб воқеаларга бевосита гувоҳман ва энг муҳими, уларнинг келиб чиқиши, оқибатлари ҳақида ўз хулосаларим бор...

Албатта, ҳар бир мамлакатнинг ривожини унинг раҳбарига бевосита боғлиқ. Агар шу нуқтаи назардан шахсий хулосаларимга таяниб айтадиган бўлсам, ўз халқини жаҳонга танитиб, унинг қаддини баландларга кўтаришда Шавкат Мирзиёевдек жонкуяр, фидойи раҳбарлар ниҳоятда кам. Мен бу одамнинг сиймосида жуда катта бир яратувчилик қудратини кўраман. Қудратки, ўз вужудига сиғмайди. Айтаётган бу гапларим фақат мажоз эмас. Бугун Шавкат Мирзиёевнинг Марказий Осиёда амалга ошираётган ишларини ҳамма кўриб турибди: ноҳолис сиёсат туфайли деярли душманга айланиб қолган қўшни халқлар бугун яна худди ўтмишдагидек бир элга дўниб бораётир. Шу маънода гапирганда, унинг шахсияти бугун нафақат Ўзбекистон, балки минтақа ижтимоий-сиёсий ҳаётига дахлдор кучга айланди, десак хато қилмаган бўламиз.

Одамийлик борасида ҳам Шавкат Миромонович ҳар қандай раҳбарга намунадир. Масалан, ҳеч бир байрам ёки алоҳида сана йўқки, у киши бизни эсламасалар. Бир оғиз яхши сўз, табрик одамнинг кўнглини қанчалар кўтаради. У киши шуни биллади, яхши фаҳмлайди. Инсонларга меҳр-муҳаббат кўрғазини истади. Айни туйғу одамгарчиликнинг, самимиятнинг, эътиборнинг энг юқори чўққиси, деб ўйлайман. Бўлмаса, ўзингиз ўйланг, мен қайда-ю, у инсон қайда? Очиги, у кишидаги

мана шу юксак эътибор мени мудом ҳайратлантиради.

Ўзбекистон тупроғи – муқаддас. Агар қалб покиза бўлса, бу зиёдан, албатта, баҳраманд бўлади. Ислому оламига Бухорий, Мотуридий каби ўнлаб олиму фузалоларни берган бу муборак заминдан дунёни нурга тўлдирадиган яна кўплаб қаҳрамонлар етишиб чиқади, десак, ким бу сўзни инкор эта олади?!

Улуғ Туркистон маданият, илм-фан, ислом тамаддунининг бешигидир. Буни кўп-кўп айтиш лозим, зотан, халқ бунинг қийматини билиши керак. Дуо қиламанки, Шавкат Мирзиёев жаноблари Ўзбекистонда бу масалаларга алоҳида эътибор бермоқда. У кишининг БМТ минбаридан туриб аксилисломчилик (исломофобия)га қарши ўта жиддий фикрларни билдирганлари бир мусулмон сифатида барчамизнинг қалбимизда ўчмас из қолдирди. Дарҳақиқат, Шавкат Миромонович таъкидлаганларидек, ислом динини ниқоб қилиш, уни суиистеъмол қилиш йўли билан инсонларни бу муқаддас динга қарши қўйиш жирканч жиноятдир. Ва бунга Аллоҳ ҳеч қачон йўл бермайди ҳам.

Юртбошининг бугунги глобал дунёга интеграция бўлиш борасидаги уринишларида ҳам

шу мақсад мужассам, деб ўйлайман. Ҳеч бир муболағасиз айтаманки, Ўзбекистон тарихи бу ислом тарихи, туркийлар ва бутун дунё тарихидир. Ва бу табаррук заминнинг дунё тарихи маркази бўлишга ҳам ҳақи бордир.

Озарбайжон – Ўзбекистон халқининг бугунги қардошлик, дўстлик муносабатларидан мудом қувонамиз. Ҳайдар Алиев давридан бошланган бирдамлик риштаси энди муҳтарам Шавкат Мирзиёев ва Илҳом Алиев жанобларининг ўзаро дўстлиги, ҳамжиҳатлиги билан янада мустаҳкамланаётганидан беҳад шодмиз. Аллоҳ бизнинг бу дўстлигимиз, қардошлигимизни абадий қилсин, дея дуодамиз.

– Ўзбекистонда ўтган йилларингизни эслаб турсизми? Ўзбек халқи Сизнинг қалбингизда қандай из қолдирган? Бу борада ўз хулосаларингиз, хотираларингиз бор, албатта.

– Ватан – бебаҳо, унинг баҳоси йўқ. Айни тушунчани мен ўзим учун ҳудудларни кесиб ўтган симтўрлардан юқорироқ тушунаман. Масалан, мен Озарбайжонда туғилганман, барчамиз бирдек қабул қилган мантиққа кўра, бу ер менинг Ватаним.

Ўзбекистондан, шу юрт аҳлидан беҳад миннатдорман. Бу халққа бўлган чексиз меҳрим ўзимни бевосита шу халқнинг бир фарзандидай кўришга мудом ундаб туради. Назаримда, бу ташқаридан қараганда ҳам сезилиб турса керак. Ҳатто, бундан кўп йиллар илгари, ҳурматли Ҳайдар Алиев жаноблари ҳам айтардиларки, сен ўзбекистонликларга ўхшайсан, сенинг тимсолингда ўзбекларни кўргандай бўламиз...

Аммо масалага теранроқ қарасангиз ва кўнгилни кенгроқ қилсангиз, манзара ўзгаради. Шу ракурсадан ёндашганда, Ўзбекистон ҳам мен учун Ватан. Нимагаки, бу ерда менинг энг қайноқ дамларим ўтди. Янада чуқурроқ кирсангиз, аслида бу замин, бутун она ер бизнинг Ватанимиздир.

Мен узоқ вақт Ўзбекистонга фақат таълим олиш учун борганман, деб юрардим. Энди ёш бир жойга келиб ўйласам, у табаррук заминда нафақат таълим, балки шу буюк халқнинг меҳр-муҳаббатидан бахраманд бўлган, тарбиясини олган эканман. Аллоҳнинг чексиз мўъжизаси бўлган инсонни ардоқлаш, ундан меҳрни дариғ тутмаслик каби юксак фазилатлар қалбимда ўша кезлар куртак ёзган экан.

У ерда муаллимларим, устозларим бор. Эсимда, пахта теришга укучим йўқ эди. Кучим борича ҳаракат қилардим, аммо белгиланган режани уддалай олмасдим. Шундай кезларда менга узатилган қўлларни – дўстларимнинг ёрдамини эслаб, уларни соғинаман. Ўша самимиятни излайман... Эҳ, у даврларни эсламаган куним бормикан...

Ўқишдалигимда йўлнинг олислиги, қолаверса, чиқимни ўйлаб Озарбайжонга кам келардим. У ердаги дўстларим эса оилалари бағрига тез-тез боришар ва ҳар гал қайтганларида биз учун ҳам совға-саломлар олиб келишарди. Уларнинг ота-оналари менга ва бошқа узоқдан келиб таҳсил олаётганларга ҳадялар юборишарди. Бу меҳрни, одамгарчиликни унутиш мумкинми?! Асло! Буни ҳеч вақт унутиб бўлмайди.

Ўзбекистондан, шу юрт аҳлидан беҳад миннатдорман. Бу халққа бўлган чексиз меҳрим ўзимни бевосита шу халқнинг бир фарзандидай кўришга мудом ундаб туради. Назаримда, бу ташқаридан қараганда ҳам сезилиб турса керак. Ҳатто кўп йиллар илгари, ҳурматли Ҳайдар Алиев жаноблари ҳам айтардиларки, сен ўзбекистонликларга ўхшайсан, сенинг тимсолингда ўзбекларни кўргандай бўламиз...

Ўзбекистоннинг бугунги саодатли, хушвақт кунларидан беҳад шодман. Унинг келажаги янада буюк ва янада порлоқ бўлади, иншааллоҳ.

– Президентимиз Шавкат Миромонович ташаббуси билан мамлакатимизда Ислом цивилизацияси маркази барпо этиляпти. Айтиши жоиз бўлса, Юртбошимиз бу лойиҳага жуда ҳам кўп вақт ва куч сарф қилмоқда. Сиз ислом оламида нуфузли бир уламо, қолаверса, Ўзбекистонни яқиндан биладиган инсон сифатида бу ташаббуснинг қимматини қандай баҳолайсиз?

– Мен Ўзбекистонга зиёратга борганимда, марказ қуриляётган жойни кўриш насиб қилди. Ҳурматли Президент билан кўришиб, икки соатдан ортиқ суҳбатлашдик. Гўзал учрашув бўлди. Цивилизация маркази ҳақида гаплашдик. Бу ҳақиқатан муҳим масала. Тошкентдаги Ислом цивилизацияси маркази нафақат Ўрта Осиё, балки дунё мусулмон оламининг юраги бўлади. Унинг маънавий қиммати жуда юксак.

Бу марказни бунёд этаётган меъморнинг улуғ орзулари бор, назаримда, у бу бебаҳо маънавий пойдевор қадларидан яна Термизийлар, Бухорийлар, Мотуридийлар, Навоийлар зиёси барқ уриб чиқишини орзу қилади.

Аслида Ўзбекистоннинг ҳар қарич тупроғида бир алломанинг, авлиё зотнинг хоки бор. Бу – нафақат Ўзбекистон, балки жаҳон тарихи, унинг ривожланиши, юксалишига чамбарчас боғланиб кетган умуминсоний мерос. Бир сўз билан айтганда, мана шундай пойдевор устига қуриляётган Ислом цивилизацияси маркази замонавий дунё маданияти, тамаддуни қаршисида бақувват бир қимматга эга бўлади. Қолаверса, юқорида айтганимиздек, бу марказ фаолияти динимизни исломга ёт бўлган бошқа фикр ва ғоялар таъсиридан тозалайди, поклайди. Шу боис Ислом цивилизацияси маркази нафақат Ўзбекистон ёки минтақа, балки бутун ислом олами учун зарур бўлган илмий маскандир. Бу тарихий лойиҳада биз – Кавказ мусулмонлари идораси ҳам кўмакчи бўлишга тайёرمىз. Шундай муқаддас ишга бош қўшиш, албатта, биз учун ҳам шарафдир.

– Туркий давлатларнинг ҳамжиҳатлиги кейинги йилларда барчамизни хурсанд қилмоқда. Бугунги жуда тез ўзгараётган, боз устига, маданиятлар қоришиб, дунё глобал бирликка интилаётган бир паллада ўтмиши муштарак бўлган халқларнинг бир-бирига интилишида ёрқин бир истиқбол бор, деб ўйлайсизми?

– Албатта, ҳар қандай яқинлик, биродарлик ва ўзаро самимиятнинг берадиган меваси бўлади. Қолаверса, бу халқларимизнинг буюк орзуси. Илҳом Алиев ва Шавкат Мирзиёев жаноблари туркий давлатларнинг мустаҳкам дўстлиги, бунга қўшимча равишда, Озарбайжон – Марказий Осиё давлатлари биродарлиги, ҳамкорлиги йўлида катта ишларни амалга оширишди. Биз буни узоқ йиллар кутдик. Ушбу ҳаракатлар ривожланишимизга, тараққиётимизга катта туртки беради. Бизнинг туркий халқлар каби яқинроқ, самимийроқ, дили ва тили бир дўстимиз борми? Албатта, йўқ! Бунинг маънавий жиҳати қанча аҳамиятли бўлса, иқтисодий томонлари ҳам бундан кам эмас. Сўнгги йилларда ўзаро алоқаларимизнинг мазмуни бойиб бораётгани халқларимиз манфаатларига ҳар тарафлама хизмат қилади.

Мавриди келганда алоҳида таъкидламоқчиманки, давлат раҳбарларининг самимий дўстлиги, илиқ ижтимоий-сиёсий ҳамкорлик бевосита халқларимизни ҳам бирлаштирмоқда. Мисол учун, бундай ҳамжиҳатликни Туркий давлатлар мусулмонлари ташкилотлари ҳамкорлигида ҳам кўриш мумкин. Ҳар бир соҳада бўлгани каби бу жабҳада ҳам бизнинг муҳокама қилишимиз, келишиб олишимиз зарур бўлган масалалар жуда кўп эди. Бугунга келиб бизда шундай имконият пайдо бўлди. Дейлик, ҳозир биз диний байрам кунларини ўзаро кенгашган ҳолда бир вақтда белгилашга келишиб олдик. Илгари бундай ҳамжиҳатлик йўқ эди ва қайси мамлакат қачон истаса, ўша кунни Рама-

зон ёки Қурбон ҳайити байрами дея эълон қилар, бу, албатта, мантиқан олиб қараганда, бироз ғалати ҳам эди. Умуман, вазифаларимиздан яна бири давлат томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг аҳамияти ҳақида кенг жамоатчиликни ҳардор қилиб боришда ҳам ҳамкорликда ишлашга келишдик. Ҳозир фаолиятимизнинг умумий концепцияси ишлаб чиқилган.

Биз маънавий бирликда чет таъсир доираларидан чиқа оламиз. Туркий давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг кучайиши бизни, шубҳасиз, шу манзил сари олиб боради.

– Ватандошларимизга тилакларингиз бўлса, марҳамат...

– Сизларни ўзимга ватандош сифатида қабул қиламан. Гарчи паспортимда озарбайжонлик эканлигим қайд этилган бўлса-да, Ўзбекистонни ҳеч маҳал хориж деб билмаганман. Бу юрт, унинг одамлари доимо қалбимнинг тўрида. Яратгандан Ўзбекистонга доимо тинчлик, азиз халқига фаровонлик тилайман.

– Мазмунли суҳбат учун Сизга катта раҳмат!

Ўз мухбиримиз

МАМЛАКАТИМИЗ IT-НУВГА АЙЛАНМОҚДА

Шерзод ШЕРМАТОВ,
Ўзбекистон Республикаси
Рақамли технологиялар вазири

Сўнгги йилларда ахборот-коммуникация тизимини мамлакат иқтисодиётининг “драйвер”ларидан бири, шиддат билан ривожланаётган соҳа, деб ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкин. Янги асрда бирор-бир давлат бу тармоқни равнақ топтирмай туриб тараққиётга эришиши имконсиз. Шу сабабли кейинги даврда IT-инфратузилмани ривожлантириш, бу соҳа бўйича малакали кадрлар тайёрлаш ҳамда хорижий компанияларни жалб этган ҳолда инвестициявий лойиҳаларни амалга ошириш устувор вазифага айланган. Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиманки, Юртбошимиз бизнинг йўналишимиз олдида турган масалаларни аниқ белгилаб берган. Бундай дейишимга сабаб шуки, хорижда “Vision”, яъни узоқни тасаввур қила олиш, деган тушунча бор. Давлатимиз раҳбариди худди шу қобилият бор.

Президентимиз томонидан 2017 йилда ахборот технологиялари соҳасида экспортни ошириш ҳамда Ўзбекистонни IT-Hubга айлантириш бўйича халқаро тажрибани ўрганиш юзасидан олдимизга вазифа қўйилганди.

Ўша пайтга қадар мамлакатимиз анча ёпиқ, хорижий валюталарни конвертация қилиш имкони йўқ, чет элдан пул ўтказиш муаммо эди. Бунинг устига, интернетдан фойдаланиш ҳам қimmat эди.

Топшириқ бўйича давлатимиз раҳбари олдида тақдимот қилганимизда, бизни қўллаб, ITдан даромад олиш мумкинлиги ва муҳимлигини таъкидлаганди. Бу амалий ишларни бошлашимизга туртки бўлганди.

Тақдимот давомида Юртбошимиз ақлли ёшларимиз чет элга кетиб қолмаслигини, улар шу ерда туриб, яхши даромад топишлари лозимлигини қайд этиб, кўпчилик қаршилик кўрсатган Фармонга имзо чекканди.

IT хизматлар ва дастурий маҳсулотлар экспорти ҳажми 5 миллиард долларга етказилади

Ўзбекистон географик жойлашуви жиҳатидан денгизга чиқиш имкониятига эга бўлмаган мамлакат ва шу боис логистика харажатлари юқорилиги маҳсулотларни экспорт қилиш жараёнини янада қийинлаштиради.

Шуни инобатга олиб, ҳукумат IT-маҳсулот ва хизматларни экспорт қилишга асосий эътиборини қаратди.

Юқорида таъкидлаганимдек – кўпчилик қарши бўлган Ўзбекистон Президентининг **“Республикада ахборот технологиялари соҳасини ривожлантириш учун шарт-шароитларни тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”**ги Фармони 2017 йил 30 июнь куни имзоланди.

Ушбу ҳужжатда “Дастурий маҳсулотлар ва ахборот технологиялари технологик парки ахборот технологиялари маҳсулотларини ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун энг қулай шароитларни яратиш мақсадида бутун республика ҳудудида Технопарк резидентларини жойлаштирган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасида экстерриториаллик принципи асосида ташкил қилинади”, деб белгилаб қўйилди.

Тасавур қилиш учун биргина мисол келтирайман. IT-Park резидентлари томонидан кўрсатилган экспорт ҳажми 2017 йилдан 2023 йилгача **573 баробарга** ортди. Бу кўрсаткич 2017 йилда **600** минг долларни ташкил этган бўлса, 2023 йил якунида **344** млн. долларгача етказилди.

Бугунги кунда Ўзбекистон динамик IT-Hub-

га айланиб бормоқда ва IT-Park Uzbekistan ушбу жараёнда стратегик роль ўйнамоқда. IT-Park мамлакатнинг халқаро майдондаги нуфузини ошириш ва юртимизда бизнесни юритиш афзалликларини кучайтиришда муҳим аҳамиятга эга.

2023 йилда республикада ишлаб чиқилган дастурий маҳсулотлар ва кўрсатилган IT-хизматлар ҳажми **12,8 трлн. сўм**ни ташкил этган бўлиб, **2017 йилга** нисбатан **71 баробар** ўсиш суръати кузатилди.

Республика бўйлаб IT-хизматларини кўрсатадиган ҳамда IT-Park резиденти сифатида рўйхатдан ўтиб, фаолият юритаётган IT-компаниялар сони **2172 тага** етказилди, шунингдек, уларда **32 мингдан** ортиқ (2017 йилга нисбатан қарийб **15 баробар ўсиш**) иш ўринлари яратилди.

Шу билан бирга, бугунги кунга қадар IT-Parkнинг инкубация ва акселерация дастурларини мувафақиятли яқунлаган **42 та** истиқболли стартап-лойиҳага **жами 787,1 млрд. сўм** миқдорда инвестиция жалб қилинган.

Шу ўринда Ўзбекистоннинг энг катта афзалликларидан бири – 21 миллион меҳнатга лаёқатли аҳолидан иборат инсон капиталига эгаллигини, уларнинг салмоқли қисми инглиз тилида бемалол гаплашишни ўрганаётганини алоҳида таъкидлашни истардим.

Айнан мана шу омил хорижий IT-компанияларни жалб қилишда муҳим аҳамиятга эга, чунки кўплаб мамлакатлар кадрлар танқислигига дуч келмоқда. Масалан, яқинда вазирлик вакилларининг Корея Республикасига ташрифи давомида соҳа етакчилари Ўзбекистондаги қулай бизнес муҳитига катта қизиқиш билдирди. Ташриф натижасида 700 та янги иш ўрнини қамраб олган 7 та компания очилиши бўйича келишувга эришилди. Ҳозирги кунда IT-Park 2200 дан ортиқ резидентга эга. Уларнинг 800 дан ортиғи экспорт қилувчи компания ҳисобланса, 540 дан зиёди хорижий капиталга эга компаниялардир.

Резидентлар мамлакат бўйлаб ёшлар учун юқори маошли янги иш ўринлари яратаётган бўлиб, бугунги кунда 32 минг нафар ўзбекистонлик шу компанияларда ишламоқда. Бу маҳаллий мутахассисларнинг малакасини ошириш ва уларнинг жаҳон бозорида рақобатбардош бўлишларига хизмат қилмоқда.

Стартап экотизимини венчур фондлари ва акселераторлар билан фаол ривожлантириш ёшларнинг тад-

биркорлик имкониятларини кенгайтиряпти. Ёшлар Plug & Play каби халқаро акселераторлар ёрдамида ўз стартапларини ташкил этиб, кейинчалик уларни IT-компанияларга айлантиришлари мумкин. Бу эса, ўз навбатида, янги маҳаллий мутахассисларни юқори даромадли иш билан таъминлашга хизмат қилади.

Жаҳон банки билан ҳамкорликда ҳимояга муҳтож қатламлар, жумладан, аёллар ва имконияти чекланган шахсларни рақамли кўникмаларга ўргатишга қаратилган Uzbekistan Digital Inclusion дастури амалга оширилмоқда. Бу уларга рақамли рақамли технологияларга интеграциялашиш ва юқори даромад олиш имконини яратади.

2030 йилгача IT-Park резидентлари томонидан экспортга йўналтирилган 100 мингдан ортиқ янги иш ўрнини яратиш режалаштирилган. Бу мутахассисларимизга юқори маошли иш ўринларини ташкил қилиш, аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш ва мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатади, деб умид қиламиз. Шу билан бирга, **IT-хизматлар ва дастурий маҳсулотлар экспорти ҳажми 2030 йилга келиб, йилига 5 миллиард долларга етказилади.**

1 миллион долларлик Президент соврини

Салмоқли иш ўринлари яратилгач, ўз-ўзидан малакали мутахассисларга талаб ортади. Бугунги кунда Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети ҳамда унинг ҳудудлардаги олти филиали, шунингдек, Инҳа ва Амйти университетларида 35 та мутахассислик бўйича 29 мингдан ортиқ кадрлар тайёрланмоқда. Шунингдек, мамлакатимиздаги IT-университетлар сони деярли 100 тага етди. Уларнинг асосий қисмини хусусий ва хорижий таълим муассасалари ташкил қилиб, бу ўқув юртларида сунъий интеллект, маълумотлар фанлари, ахборот хавфсизлиги ва муҳандислик каби соҳаларда кадрлар тайёрланади.

2022 йилда “EPAM Systems” халқаро IT-компанияси билан ҳамкорликда биринчи онлайн шаклдаги “IT-Park University” рақамли университети фаолияти йўлга қўйилди. Муассаса битирувчиларига республикада олий таълим тўғрисидаги ҳужжат сифатида тан олинадиган ўз намунасидаги диплом берилади.

IT соҳаси учун юқори малакали мутахассислар тайёрлаш мақсадида 2021 йил Бирлашган Араб Амирликларидаги хорижий ҳамкорлар билан биргаликда “Бир миллион дастурчи” лойиҳасини амалга оширишга киришилди. Унинг биринчи босқичида 2,5 млн. нафардан ортиқ фойдаланувчи рўйхатдан ўтди ва шундан 1,7 млн. нафардан

зиёди таълим олиб, сертификатларни қўлга киритди.

Ёш тоифаси бўйича таълим олувчиларнинг 91,5 фоиздан ортиғи 13–34 ёш оралиғидаги ўқувчилар ҳиссасига тўғри келди. Шунингдек, қатнашчиларнинг 47 фоизини аёллар ташкил этди.

Лойиҳани муваффақиятли тамомлаб, сертификатларни қўлга киритган кам таъминланган оилалар фарзандлари, “Темир дафтар”га киритилган ёшлар ҳамда ишсиз йигит-қизларнинг ўзини ўзи банд қилишни ривожлантириш мақсадида уларга компьютер техникаси сотиб олишлари учун имтиёзли кредитлар ажратиш йўлга қўйилди. Айни кунга қадар 15 минг нафардан ортиқ ёш шундай имкониятдан фойдаланди.

Бундан ташқари, 2023 йилдан uzbekcoders.uz платформаси орқали “Coursera” онлайн курслари йўлга қўйилди. Натижада республика бўйича жами 402 385 нафар таълим олувчи бошланғич, 1 816 нафари эса профессионал курсларни тамомлаб, халқаро IT-сертификатларни қўлга киритган. “Coursera” платформасида Ўзбекистон меҳнат бозори учун зарурий кўникмаларга эга кадрларни тайёрлашга сармоя киритаётган дунё мамлакатлари рейтингда биринчи ўринни эгаллагани қайд этилди.

Мазкур йўналишда фаолият юритувчиларни моддий қўллаб-қувватлаш, ёш IT-мутахассисларга ўзларини намоён қилишлари учун имконият яратиш, уларни тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ва мамлакатнинг инновацион салоҳиятини ривожлантиришга руҳлантириш мақсадида давлатимиз раҳбари ташаббуси билан 2023 йилда илк бор соврин жамғармаси 1 миллион АҚШ долларига тенг Ўзбекистон Республикаси Президенти соврини учун “Рақамли технологиялар йўналишида энг яхши стартап” танлови ўтказилди ва ғолиблар тақдирланди.

Ушбу танлов Ўзбекистоннинг энг истеъдодли ва креатив дастурчиларини бирлаштиради ҳамда уларга ўз стартапларини ташкил этиш ва ҳукуматдан молиявий ёрдам олиш имкониятини тақдим этади. Ҳар бир йўналиш бўйича 3 та совринли ўрин белгиланган бўлиб, 1-ўринга 100 минг, 2-ўринга 50 минг, 3-ўринга 30 минг АҚШ доллари берилади.

Жорий йилда иккинчи марта ўтказиладиган мазкур танловга қизиқиш кун сайин ортиб бормоқда.

Замонавий АКТ инфратузилмаси яратилди

Бир пайтлар интернетдан қайсидир файлни юклаб олиш учун соатлаб кутишга тўғри келарди. Бугун эса сониялар ичида гигабайтлаб маълумотларга эга бўлиш имкони бор. Юртимизда шундай қулайлик яратиш мақсадида оптик толали алоқа линиялари узунлиги **20 минг** километрдан **252 минг** километрга етказилди. Бу — **12 баробар** ўсиш кўрсаткичи. Қолаверса, интернет тармоғига уланишнинг умумий ўтказувчанлик қобилияти 65 баробарга, тезлиги эса **55 Гб/с** дан **3 600 Гб/с** га оширилди.

Қилинган ишлар натижасида ижтимоий соҳа объектлари, яъни жойлардаги маҳалла фуқаролар йиғинлари, мактаб, мактабгача таълим ташкилотлари, соғлиқни сақлаш муассасалари ҳамда ички ишлар органлари таянч пунктларининг мазкур интернет тармоғи билан таъминланди.

Аҳоли пунктларининг интернет тармоғи билан таъминланганлик даражаси 95 фоизга етказилди.

Кун сайин эҳтиёж ортиб бораётган мобил алоқа қамрови 2024 йилда **93 фоизга** етказилди.

Худди шундай янгиланишлар туфайли халқаро интернетга уланиш нархи оператор ва провайдерлар учун қарийб **33 баробарга** арзонлашиб, 2,7 АҚШ долларини ташкил этди. Бу борада Ўзбекистон дунё рейтингда 236 давлат орасида 22-ўринда турибди.

Шу йилнинг биринчи ярми якунларига қўра, юртимизда 10 ва ундан катта ёшдаги аҳоли ўртасида ўз уйида интернетдан фойдаланаётганлар улуши 2023 йилги 67 фоиздан 79,2 фоизга етди. Республика бўйича мобиль алоқа қамрови 89 фоиздан 99 фоизга ошди. Кенг полосали мобиль интернет қамрови эса 12 фоиздан 98 фоизга етказилди. Пировардида Ўзбекистон БМТнинг кенг полосали мобиль интернет хизматлари нархи бўйича икки фоизлик мақсадли кўрсаткичини бажарган 4 та янги давлат сафига қўшилди.

Шу билан бирга, республикамызда охириги 7 йилда мобиль интернет нархи қарийб 9 баробар арзонлашиб, дунё рейтингда 68-ўридан 15-ўринга кўтарилганимиз муҳим янгилик. Бу — 2016 йилдаги таянч станциялар сони 17 721 тадан 2024 йилда 66 300 тага етказилгани самараси. Ўз навбатида, “Speedtest.net” (Ookla) нашрига қўра, 2019 йилга нисбатан кенг полосали симли интернет тезлиги бўйича Ўзбекистон 49 поғона юқорилаб, 82-ўринга кўтарилди.

Шунингдек, **2022 йил август ойида** Тошкент вилоятида юқори қувватли (**20 Петабайт**) **TIER III** тоифали сертификатга эга “**Электрон ҳукумат**” тизимининг маълумотларни сақлаш ва қайта ишлаш маркази ишга туширилди.

Рақамлаштириш орқали инсонлар ҳаётини енгиллаштириш – асосий мақсадимиз

Халқ давлат идораларига эмас, балки давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак! Ана шу тамойилга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумат портали негизда “Давлат органлари ахборот ресурсларининг ягона платформаси” ишга туширилди ҳамда 40 дан ортиқ давлат органи ушбу платформага ўтказилди.

“Рақамли ҳукумат” тизими идоралараро интеграциялашув платформасида хизматлар сони **205 тага** етказилди. Идоралараро электрон ҳужжат алмашиш тизими (edo.ijro.uz) фойдаланувчилари сони **117** минг нафардан (ўтган йилга нисбатан ўсиш 121 фоиз) ошди.

Ягона интерактив давлат хизматлари порталида (ЯИДХП, my.gov.uz) **652 та** давлат хизматидан инсон омилисиз рақамли тарзда фойдаланиш имконияти яратилди ва рақамли хизматларга бўлган талаб 10 баробарга ошди (*937 мингдан 9,5 млн. тага етди*). ЯИДХП орқали орқали хизматлардан фойдаланиш 2023 йил (май ойи ҳолатига) – **7,9 млн.**га етказилди (*йиллар кесимида: 2017 йил – 1,7 млн., 2018 йил – 2,4 млн., 2019 йил – 5,8 млн., 2020 йил – 9,8 млн., 2021 йил – 10,2 млн., 2022 йил – 12 млн.*).

Шу билан бирга, Ягона порталнинг мобил иловасида **335 та** (йил бошидан **70 та** янги электрон хизмат жорий қилинди) электрон давлат хизмати аҳоли ва юридик шахсларга тақдим этилмоқда. Аҳоли ва тадбиркорларга давлат хизматларини кўрсатишда қулайликлар яратиш мақсадида ҳудудларда **1 038 та** почта алоқаси объектида ЯИДХП платформасидан фойдаланган ҳолда **62 турдаги** давлат хизматини тақдим этиш йўлга қўйилган.

Электрон ҳукуматнинг Ягона идентификация тизими фойдаланувчилари сони 2024 йил (июнь ойи ҳолатига) – 10 млн.дан ошди. Электрон ҳукуматнинг Ягона идентификация тизими фойдаланувчилари сони 2023 йил (май ойи ҳолатига) – 7 000 мингга етказилди (йиллар кесмида: *2017 йил (июнь ойидан жорий қилинган) – 198 минг, 2018 йил – 262 минг, 2019 йил – 426 минг, 2020 йил – 636 минг, 2021 йил – 2 млн. 900 минг, 2022 йил – 4 млн. 500 минг*).

Амалга оширилган ишлар натижасида Ўзбекистон **БМТнинг Электрон ҳукуматни ривожлантириш рейтинг**ида **193 та** давлат орасида **+18** поғонага кўтарилиб, **69-ўринни** эгаллаб, **энг катта поғона юқорилаган** мамлакатлар **ТОП-10 талигидан** жой олди.

Қисқача қилиб айтганда, бундай электрон

хизматлар аҳолининг ҳам вақти, ҳам нақдини тежамоқда. Оддий бир мисол. Яқинда мактаб битирувчилари олий таълим муассасаларига ҳужжат топширди. Хўш, олдин бу жараён қандай амалга оширилди? Ҳужжатларни тўплаб, Тошкент ёки ОТМ қайси ҳудудда жойлашган бўлса, ўша манзилга йўл олардик. Камиди бир-икки кун вақтимиз кетарди. Албатта, шунга яраша харажат ҳам! Ҳозир-чи? Уйдан чиқмасдан туриб, бу ишни амалга ошириш мумкин.

Давлатимиз раҳбари томонидан соҳа олдида Ўзбекистонда бизнес юритиш учун энг қулай шарт-шароитларни яратиш вазифаси қўйилган.

Шундан келиб чиққан ҳолда, Президентимизнинг шахсий диққат-эътибори туфайли жадаллик билан иқтисодиётимизнинг асосий механизмларидан бирига айланиб бораётган ИТ соҳаси инсонлар ҳаётини енгиллаштиришга хизмат қилмоқда, дейиш мумкин.

Ушбу натижаларнинг барчасига рақамли иқтисодиётни ривожлантириш ва электрон ҳукумат тизимини такомиллаштиришга қаратилган давлат дастурларини, шунингдек, “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини сифатли амалга оширмасдан эришиб бўлмайди.

Бунинг учун эса, албатта, маҳаллий ва халқаро ҳамкорлик алоқалари муҳим аҳамият касб этишини инобатга олиб, Рақамли технологиялар вазирлиги республикада АКТ соҳасини ривожлантиришга тайёр бўлган маҳаллий ва хорижий инвесторлар ҳамда компаниялар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилишга доимо тайёр.

Биз Давлатимиз раҳбари томонидан олдимизга қўйилган вазифаларни бажариш, яъни рақамлаштириш орқали инсонлар ҳаётини енгиллаштириш ва қўшимча даромад топиш имкониятларини кенгайтиришни мақсад қилганмиз.

SHAROF RASHIDOV NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI
BIOKIMYO INSTITUTI

SAMARKAND STATE UNIVERSITY
NAMED AFTER SHAROF RASHIDOV
INSTITUTE OF BIOCHEMISTRY

Азиз САҢЖАР,
Нобель мукофоти лауреати

ТАМАДДУН ПОЙДЕВОРИ ИЛМ-ФАНДИР

Ўзбекистонда сўнгги саккиз йилда Президент Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида амалга оширилаётган улкан янгиланишларни бутун дунёдаги дўст ва қардошларингиз қатори мен ҳам катта ҳаяжон билан кузатиб боряпман. Иқтисод ва сиёсатдаги ўзгаришлар, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, жамиятни эркинлаштириш борасидаги саъй-ҳаракатлар юртингизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги обрў-эътиборини беқиёс даражада юксалтирди.

Ўтган йил янги тахрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул қилиш бўйича ўтказилган умумхалқ референдуми кунлари Самарқандда эдим. Ўшанда ўзбек жамиятидаги ижтимоий-сиёсий фаолликни кўриб, қардош ўлкада янги бир давр бошланаётганини чуқур ҳис қилдим.

Қолаверса, қардош Ўзбекистоннинг Туркий давлатлар ташкилотига аъзо бўлиб киргани ва унинг энг фаол, ташаббускор иштирокчиларидан бирига айлангани нафақат мени, балки 250 миллион кишилик Турк дунёсидаги инсонларни мамнун этди.

Бу борада Президент Шавкат Мирзиёевнинг тарихий хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман. Мамлакатингизнинг мазкур нуфузли ташкилотга аъзо бўлиши, албатта, Ўзбекистон раҳбарининг номи билан боғланади.

Узоқ вақт ўзаро дўстлик ришталари узилиб қолган туркий халқларнинг бир-бири билан яқинлашиб, кучларини бирлаштириши муҳим сиёсий ҳодиса бўлди. Турк дунёси лидерларининг Президент Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан юртингизда тўпланиб, халқларимизнинг иқтисодий-сиёсий, илмий-техник, таълим ва маданий-маърифий соҳалардаги ҳамкорлиги муҳокама этилиб, бу хусусда Самарқанд декларацияси қабул қилинганидан жуда хурсандман.

Ушбу қадим ва навқирон шаҳар азалдан Турк олами ва мусулмон дунёсининг илм-маърифат, фан, маданият бешиги, маънавий пойтахтидир. Бу қутлуғ заминда турк-ислом дунёсининг биринчи ва иккинчи Ренессанслари бошланган ҳамда бутун Шарққа ёйилган. Европа тамаддуни тараққиётига ҳам ўз таъсирини ўтказган.

1420 йилда барпо этилган Улуғбек мадрасаси ўз даврининг энг нуфузли олий ўқув муассасаси эди. Унинг таълим дастурлари математика, фалсафа, тарих, фалсафа ва теология соҳаларида жаҳоннинг энг юксак стандартлари даражасида йўлга қўйилган эди.

Мирзо Улуғбек, устози Қозизода Румий, шоғирдлари Ғиёсиддин Жамшид Коший, Али Қўшчи ва бошқалар ўз даврининг энг улуғ олимлари бўлиб, улар яратган асарлар илм-фан тарихида алоҳида из қолдирган. Агар ўша замонда Нобель сингари илмий мукофотлар мавжуд бўлганида, Улуғбек астрономия, ал-Коший ва Али Қўшчи математика соҳаларида уни муқаррар қўлга киритган бўлишарди.

2021 йилда Улуғбек мадрасаси ва унинг вориши – Самарқанд давлат университетининг 600 йиллик юбилейида иштирок этиш учун бу қадим кентга келганимда, Самарқанд давлат университетида Улуғбек мадрасасининг боқий илмий анъаналари давом этаётгани, математика, биокимё, физика, тилшунослик ва бошқа қўплаб соҳалар бўйича уш-

бу даргоҳ етук олимлари дунё стандартларига мос изланишлар олиб бораётганига гувоҳ бўлдим.

Университетнинг таълим инфратузилмаси беш юлдузли олий ўқув юртлиари даражасига эришгани ҳақидаги хабарни катта мамнуният билан қабул қилдим.

2023 йили Самарқанд давлат университетига тақрор ташриф буюриб, каминанинг номи берилган лаборатория ва Биокимё институти билан танишганимда, бунга яна бир карра ишончим комил бўлди. Мазкур инфратузилма ва салоҳиятли олимлар жамоаси билан олийгоҳ янада юқори натижаларни қўлга киритишига шубҳам қолмади... Қолаверса, ушбу илм даргоҳи ва умуман илм аҳлига вилоят ҳокимлигининг илиқ муносабати мени жуда хурсанд қилди. Хусусан, мен иштирок этган анжуман доирасида ҳокимлик ўтказган қабул маросими мамлакатда илмга бўлган эътиборнинг юксаклигини кўрсатади, албатта.

XXI асрда инсоният ҳаётига дахлдор барча жабҳаларда таълимнинг роли тобора ошиб бормоқда. Ушбу соҳага устувор даражада эътибор қаратган, уни кунма-кун ривожлантириб ва такомиллаштириб борган халқлар, давлатлар бугун дунёда етакчи позицияда...

Нобель мукофотини олганимда нафақат ўз ўлкам, балки бутун Турк дунёсини тамсил этаётганимни ҳис қилдим ва бундан жуда фахрландим. Аммо, шу билан бирга, қалбимда бир оғриқли ўй ва дардни ҳис этдим. Биз – буюк тамаддуларга тамал тоши қўйган улуғ туркий халқлармиз. Нега мен Нобель мукофотини қўлга киритган Турк дунёсининг илк ва ҳозирча ягона вакили бўлишим керак?!

Биз ўз тарихимиз билан ифтихор туямиз. Туркийлар буюк цивилизацияларга асос солганини тарих китобларида ўргатишган. Тўғриси, бошланғич синфда, ўрта мактабда шунга ишонганман. Аммо лицей ва университетга боргач, бунга шубҳа уйғонди. Чунки ўзим таҳсил олаётган таълим дастурларидан Ньютон, Кюри, Эйнштейн, Пастер, Коч ва бошқалар ўрин олган эди. Лекин Улуғбек, Ибн Сино, ал-Беруний, ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, Али Қўшчиларнинг номини ҳеч эшитмас эдик.

Орадан йиллар ўтиб, Фарб муаллифларининг асарларини ўқиб, 750-1450 йиллар оралиғида Турк дунёси илм оламининг маркази бўлганини англадим. Дарҳақиқат, биз буюк цивилизацияларни яратдик. Аммо турли сабабларга кўра бундан кейин фан билан шуғулланишни тўхтадик ва Европа, Америка Қўшма Штатлари ўзиб кетди.

Дарҳақиқат, биз, туркий халқлар сўнгги 500 йил ичида илм-фанга муносиб ҳисса қўша олмаганимиз кўриниб турибди. Хўш, нега бундай бўлди? Баъзилардан “Сиз ақлли эмаслигингиз учундир” деган жавобни эшитаман. Аммо илм билан шуғулланиш генетика ёки ақлга эмас, балки анъанага боғлиқ. Яхудийлар сайёрамиз аҳолисининг 0,2 фоизини ташкил

қилади ва фан бўйича Нобель мукофотида сазовор бўлганларнинг 20 фоизи – уларнинг вакиллари. Бу миллат намояндалари бошқаларга қараганда ақллироқми? Йўқ! Гап шундаки, уларнинг маданияти ва анъаналарида илм-фан ҳамда таълимга алоҳида аҳамият берилади. Туркий қавмлар ҳам буюк тамаддунлар, илм-маърифат масканлари барпо этганларида айнан шундай йўл тутганлар, албатта. Самарқанд, Бухоро, Қўҳна Урганч, Ҳирот, Марв, Коня, Истанбулда мавжуд бўлган минглаб мадрасалар ўз даврида илм-маърифат машъалини ёққани ҳаммага маълум. Ана шу мадрасаларни қурган, уларда ўз фарзандларини ўқитиб-тарбиялаган, илм-фан эшикларини очиб берган ҳам бизнинг боболаримиз эди. Шундай экан, бу анъанани қайта тиклаб, фарзандларимиз қалбига энг кичик ёшиданоқ сингдиришимиз керак.

Мен кейинги йилларда сафар қилганим туркий мамлакатларда технологияга аҳамият берилган бошланганини кўрдим. Технология муҳим, бироқ уни фундаментал билимсиз яратиб бўлмайди. Европа ё Америкадан машина харид қилман, уларга асосланиб технология ишлаб чиқаман, патент оламан, деган хомхажёлларга алданмаслик лозим. Зеро, тайёр технологияни сотиб олиш билан Туркия ҳам, Турк дунёси ҳам юксалмайди. Агар жаҳонда ном ва эътироф қозонмоқчи бўлсак, кимлардир устимиздан ҳукмрон бўлишини истамасак, илм билан шуғулланишимиз, бу борада кучли бўлишимиз керакки, дунё бизни илмимиз орқали танисин. Унутмайлик, меҳнат қилганимиз, изланганимиз, ишлаб чиқарганимиз сайин устун бўла борамиз.

Турк дунёсидаги илмий қолақликнинг кўплаб институционал ва ижтимоий сабаблари бор. Афсуски, мен бу муаммоларни қандай ҳал қилиш йўлини кашф қилганимча йўқ. Лекин, тушунишимча, фан-техника ривожини учун молиявий сармоя киритишдан ташқари, олий таълим муассасаларида илмий муҳитни ривожлантириш керак. Улуғбек, Ибн Сино, ал-Берунийлар ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Ўша даврда Турк оламида илмий муҳит, юзлаб салоҳиятли олимлар бор эди, илм-фанга қизиқиш жуда катта, давлат бу соҳанинг ҳомийси эди.

Улуғбек ва у сингари бошқа алломалар ўша давр Турк дунёси олимлари билан узвий алоқада, ҳамкор ва ҳамқадам эди. Шундай экан, биз ҳам илм-фан, технологиялар жабҳасини қўлни-қўлга бериб, биргаликда ривожлантирсак, мақсадга мувофиқ бўлар эди...

Азиз қардошларим ва дўстларим, мен ўз

камтарона кузатувларим асосида Турк дунёсида илм-фанни тараққий эттириш ва жаҳон билан рақобатлашиш учун нима қилишимиз кераклиги хусусидаги фикрларимни шу ерда умумлаштиримоқчиман.

Биринчидан, илм-фан адолат, эркин фикр ва мунозара бор муҳитда ривожланади. Биз буни унутмаслигимиз ва фарзандларимизни шу руҳ ва таомил билан тарбиялашимиз керак. Фанда эркин фикр жуда муҳим. Турк жумҳуриятларига борсам, тантана билан кутиб оласиз, катта иззат-иқром кўрсатасиз. Инсон сифатида, албатта, бу менга ёқди. Аммо фанда ҳурмат-эътибор билан бир қаторда илмий баҳс-мунозара ҳам мавжуд. Ўзим билан ишлаган олимлар ва камина устозлик қилган энг муваффақиятли шогирдлар мен билан баҳслашган талабалардир. Демак, ёшларимиз, айниқса, болаларимизни эркин тафаккур қилишга, эскича қолипда фикрлайдиган кишиларнинг гапларини шубҳа остига олишга ўргатишимиз керак.

Иккинчидан, фундаментал фанларга устувор аҳамият беришимиз зарур. Ижтимоий фанларимизга ҳурмат билан қарайман, лекин фундаментал фанларга катта сармоя киритишимиз лозим, бу билан шуғулланаётган фарзандларимизни қўллаб-қувватлашимиз, уларда ўзига нисбатан ишонч уйғотишимиз даркор.

Учинчидан, ўғил-қизларимизга бирхилтаълим олиш имкониятини беришимиз шарт. Бу, барча туркий жамиятлар, айниқса, Туркия Республикасида муаммо эканини биламан. Ана шу масалани ҳал қила олмасак, жамиятимизнинг ярмини ташкил этувчи аёлларимиз интеллектдан тараққиёт йўлида фойдалана олмаймиз, бу салоҳиятни рўёбга чиқараётган жамиятлар билан рақобатлашолмаймиз.

Тўртинчидан, биз болаларимизни мурғаклигида ноқ тажриба қилишга ўргатишимиз керак. Зеро, илм тажрибалар орқали ўзлаштирилади. Америкага Туркияда эгаллаган илмий ва назарий жиҳатдан пухта база билан келгандим. Лекин тажрибавий кўникмаларимда камчиликларим бор эди. Буни фарзандларимизга эрта ёшдан ўргатишимиз зарур. Ёшлар ҳар қандай фан ҳодисасини амалий жиҳатдан ҳам ўрганиши лозим. Фақат назарий таълим ва ўқиш билан юксак марраларга эриша олмаймиз.

Бешинчидан, афсуски, бизда сиёсат ва дин илм билан аралашиб кетган, уларни бир-биридан қатъий ажратиш керак. Чунки ҳар уч жабҳа мақсад ва услуб жиҳатидан бир-биридан кескин фарқланади. Агар буларни қориштириб юборсак, диний эътиқодга эга олимлар четда қолади, илм-фанга зарар етади.

Худди шундай, дин ва сиёсат олимларнинг ишига аралашса, илм пароканда бўлади. Самарқандда Улуғбек томонидан ташкил этилган расадхона тақдири бунга энг яхши мисол. Диний-сиёсий экстремизм ўз даврида жаҳон андо-

залари даражасидаги илмий марказга айланган ушбу расадхонанинг вайрон бўлиши, олимлари дунёнинг турли бурчакларига қочиб кетишига олиб келмадимми?!

Олтинчидан, олимларгалаёқатигамосимкони-ятлар берилиши керак. Уларни лавозимга тайинлаш, мансабга кўтаришнинг ягона мезони лаёқат бўлиши шарт. Масалан, Америкада кечаги ишларингиз, эришганларингизга ҳеч ким қарамайди. Нобель мукофотини олганимдан кейин чоп этиш учун тақдим этган биринчи мақолам рад этилди. Бу ўлкада ишлайсиз, тинимсиз меҳнат қиласиз, изланасиз ва шунга яраша натижага эришасиз. На олимлар, на АҚШ Соғлиқни сақлаш вазирлиги каби илмий фаолиятни молиялаштирадиган муассасалар ўтмишдаги хизматларингизни тан олмайди. Шунинг учун сиз ўз ишингизни давом эттиришингиз керак. Тўхтадингизми, улар ҳам қўллаб-қувватламайди. Нобель мукофоти соҳиби эканингиз ёки бошқа шу каби факторлар этиборга олинмайди. Фақат айни пайтда энг янги, истиқболли йўналишларда самарали меҳнат қилаётган олим ва ёки жамога молиявий ресурслар ажратилади, ана шу тоифа Америкага чақирилади, бу ерда ишлаши рағбатлантирилади.

Еттинчидан, одамларилмбиланшуғулланабошлагач, уларга эркинлик берасиз, “буни қил, буни қилма” демайсиз. Олим эркинликни хоҳлайди. Унда бирор нарсага иштиёқ бор бўлса, шу қизиқиш ортидан кетади ва сиз бунга тўсқинлик қилмаслингиз керак. Шундагина, инсоният учун фойдали иш қила олади.

Саккизинчидан, Туркдунёсигасадокатвамуҳаббат туйғусисиз бу миллат фарзандлари яхши олим бўла олмайди. Мен фанга ўз саволларимга жавоб олиш учун кирдим. Билмаган нарсаларимни ўрганиш учун қадам қўйдим бу оламга. Ваҳоланки, илм-фан билан шуғулланар эканман, айниқса, чет элда бўлсам, бу ерда Туркий миллатлар вакили эканимни доимо ёдда тутдим. Бу менга ҳам куч, ҳам масъулият бахш этди. Ҳар сафар илм қилганимда, бундан нима оламан, туркий миллатлар нима олади, деб фикр қилдим. Бу ўзим учун куч-қувват манбаи бўлди.

Мухтасар айтганда, Туркий давлатлар университетлари олдида жуда катта вазифалар турганини ҳам таъкидлаб ўтмоқчиман. Уларнинг олимлари ўзлари мансуб бўлган жамиятни худди буюк аждодларимиз каби илм-фан, маърифат ва маданият йўлига бошлашлари лозим. Ушбу олий ўқув юртлари ўртасида талабалар ва профессор-ўқитувчилар алмашинувини таъминлаш ҳамда Турк дунёсида муштарак таълим тизимини яратиш мақсадида тадқиқотлар олиб бориш зарур. Бу борада амалий ҳаракатлар бошлангани, Самарқанд давлат университети каби қадимий маърифат масканлари кўплаб қардош университетлар билан алоқа ўрнатганини ғурур билан таъкидлайман. Бу-

ларни ижобий ўзгаришлар сифатида баҳолайман, ўзаро ҳамкорлик қўшма илмий тадқиқотлар асосида кенгайтирилиши тарафдориман ва бунинг учун Туркий мамлакатлар ҳукуматларидан зудлик билан кўпроқ маблағ ажратишларини ҳурмат билан сўрайман.

Ўзбекистон – дунёда икки бор Уйғониш даврини бошидан ўтказган, буюк маданий ва маърифий меросга эга замин. Бу қадимий ва навқирон юрт бутун учинчи Ренессанс пойдеворини тикламоқда. Бу йўлда Сиз қардошларимга буюк муваффақиятлар тилайман ҳамда бутун Турк дунёси қатори мен ҳам ҳамиша ёнингизда эканимни ҳамда мамлакатингизнинг дадил қадамларини қўллаб-қувватлашимни билдираман.

Ўзбекистоннинг эртанги кунига бўлган ишончимизни янада мустаҳкамлайдиган омиллардан бири – Президент Шавкат Мирзиёевнинг илм-фан вакилларига кўрсатаётган алоҳида ғамхўрлиги. Тарихни кўздан кечирсак, қайси замонда қайси мамлакатлар тараққий этган бўлса, ўша даврда, ўша ерда айнан илм-фан ривожига алоҳида эътибор қаратилгани ойдинлашади. Шу маънода, янги Ўзбекистон илм-фани юксак чўққиларга кўтарилишига ишончим катта. Бу жаҳон илмий жамоатчилигининг ҳам фикри, эътирофидир. Ана шу йўлда азиз қардошларимга куч-қудрат, сабот ва матонат тилайман.

Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!
Сенга не бўлди? Эй, Чингизларнинг,
Темурларнинг, Ўғузларнинг,
Отиллаларнинг шонли бешиклари!
Қани у чиқдиғинг юксак ўринлар?..

Абдурауф ФИТРАТ

УЙҒОНАЁТГАН АРСЛОН

Мен ҳозир минтақанинг геосиёсий манзараси, бугунги кундаги мавқеи борасида батафсил тўхталмоқчи эмасман. Ҳозир ўзида айни жараёнларга бевосита таъсир этиш қувватига эга бўлган, сиёсатчилар тили билан айтганда, ҳақли маънода минтақанинг геосиёсий акторига айланиб бораётган Янги Ўзбекистонимизнинг дадил қадамлари, кундан-кун ошиб, юксалаётган халқаро имижини борасидаги мухтасар фикрларим билан ўртоқлашмоқчиман. Очиғи, мени бугун айтмаса бўлмайдиган, юрагимни тўлқинлантириб юборган қувончли воқеалар ёзишга ундади, қўлимга қалам олишга мажбур этди десам, тўғри гапни айтган бўламан.

Кудратилла РАФИҚОВ,
сиёсатшунос

Америкалик сиёсатчилардан бири Марказий Осиё минтақасининг айна даврдаги ҳаёти ва тақдири ҳақида *“...улар бугун постсовет ёки посткоммунистик мамлакатлар эмас”*, деган фикрни билдирган эди.

Илмий тадқиқот доиралари орасида қотиб қолган (стереотип) тушунчаларнинг эскирганига ишора қилувчи ушбу қарашни илғаб олиш учун бугун махсус илмлар эгаси бўлиш шарт эмас. Дейлик, бундан ўн-ўн беш йил илгари сиёсий табиати миллий айирмачилик, ўзаро адоват ва пинҳона душманликка мойил бўлган Марказий Осиё жамиятлари – минг йиллик қўшнилари ўртасидаги муносабатлар бугунга келиб, ҳайрон қоларли даражада ўзгариб кетди. Кечагина бир-биридан устунлиги, “қадимий”лиги ва айнан шу сабабларга кўра, минтақанинг тарихий-маданий меросига кўпроқ дахлдор эканини зўр бериб исботлашга уринаётган, баъзи ўринларда бир-бирини кескин ҳақорат қилишгача бораётган одамлар айнан бугун фавқулодда яқдил қўшнилари айланиб қолишди.

Бу ҳодисани ифода этувчи, аниқ далил сифатида баҳоловчи воқеа-ҳодисаларни кун-кунора кўриб, эшитиб турибмиз. Ҳолбуки, ҳозиргина айтганимиздек, ён қўшнилари бир-бирларига нисбатан олиб борган ёпиқ ва ноҳолис сиёсати минтақанинг умумий тарихи, маданий меросини “нафрат тили”га айлантириб қўйганди. Тарих ва боболардан қолган умуммерос ҳукмрон сиёсатлар томонидан мафкура-лаштирилиши, тўқиб-бичилиши оқибатида Евроосиё маркази – бир замонлар улкан империяларга асос солган, шавкати оламни туган заминда, таасуфки, мустақилликка эришган ва айна пайтда бир-бирига терс бурилган беш давлатни пайдо қилди. Ва айна пайтда бу ҳолат атрофдаги анъанавий акторлар учун минтақани геосиёсий объект даражасида ушлаб туриш имконини берди.

Мен айна дамда минтақанинг геосиёсий манзараси, бугунги кундаги мавқеи борасида батафсил тўхталмоқчи эмасман. Ҳозир айна жараёнларга бевосита таъсир этиш қувватига эга бўлган, сиёсатчилар тили билан айтганда, ҳақли маънода минтақанинг геосиёсий акторига айланиб бораётган Янги Ўзбекистонимизнинг дадил қадамлари, кундан-кун ошиб, юксалаётган халқаро имижи борасидаги мухтасар фикрларим билан ўртоқлашмоқчиман.

Очиғи, мени бугун айтмасам бўлмайдиган, юрагимни тўлқинлантириб юборган қувончли воқеалар ёзишга ундади, қўлимга қалам олишга мажбур этди десам, тўғри гапни айтган бўламан.

I

Ўтаётган август ойи ҳаммамиз учун хайрли, қувончли хабарлар ва тафсилотлар билан бошланди. Ва айтиш мумкинки, мен назарга олмоқчи бўлган икки муҳим воқеа ҳам Янги Ўзбе-

кестонимизнинг дунё сиёсати, маданияти ва замонавий тарихидаги юксалиб бораётган ўрни билан боғлиқ. Бу факторлар кечагина Ўзбекистон Президентининг Қозоғистонга амалга оширган давлат ташрифи ва Остона шаҳрида бўлиб ўтган Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг маслаҳат учрашувидаги иштироки ҳамда спортчиларимизнинг Париж Олимпиада-сидаги тарихий ғалабаси сабаб қалбимни жўштираётган фикрлар билан боғлиқ қайноқ ўйландир.

Тўғри, баъзилар: “Хўш, Президент бундай форматдаги учрашувларда кўп бор иштирок этган, спортчиларимиз ҳам бошқа ғолиб давлатлар атлетлари қатори зафар қучишди-да, шунга шунча ҳаяжонми?” дея писанда қилиши мумкин.

Аммо бундай кимсаларга менинг ҳам саволим бор: хўш, мустақил бўлганига ўттиз уч йил бўлган Ўзбекистон билан жаҳон давлатлари қачон бу даражада жиддий ҳисоблашган, бошидан оғир ситамларни ўтказган бу мамлакат ва халқ қачон халқаро сиёсатнинг мустақил субъекти сифатида эътироф этилган? Қачон икки юздан ортиқ давлат спортчилари иштирок этган халқаро беллашувда юртимиз вакиллари ўн учинчи ўринда қайд этилган, қачон Ўзбекистон мадҳияси бундай нуфузли мусобақаларда устма-уст саккиз бор янграган, байроғимиз ўн уч бор ғолиблар шохсупаси узра юксалган ва яна биз яна қай маҳал “ўзбек спортчилари дунёда тенгсиз”, деган эътирофларни эшитганмиз?!

Албатта, бугун халқимиз ҳаётидаги муҳим ҳодиса сифатида баҳоланаётган ушбу икки омил Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг деярли саккиз йилдан буён олиб бораётган машаққатли меҳнатларининг муносиб меваси десам, мени ҳеч ким инкор қилолмайди.

Авалло, Қозоғистондаги учрашувлар ҳақида мухтасар тўхталмоқчиман. Зотан, айна ташриф тафсилотлари Миллатимиз Лидерининг бундан етти-саккиз йил илгари минтақа бўйича бошлаган ҳаётбахш сиёсатининг самараларини аниқ кўрсатгандек бўлди.

Ҳаммамиз яхши биламиз, 7-9 август кунлари давлатимиз раҳбари давлат ташрифи билан Қозоғистонда бўлди. Ташриф аввалида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ва Қозоғистон Республикаси Президенти Қосим-Жомарт Тоқаев раислигида Давлатлараро олий кенгашнинг биринчи мажлиси бўлиб ўтди.

Кези келганда шуни алоҳида айтиш керакки, икки қўшни давлат раҳбарлари ўртасидаги бу даражадаги учрашув тарихимизда илк бор ўтказилди. Жаҳон ҳамжамияти, халқаро экспертлар томонидан минтақанинг асосий локомотивлари, дея эътироф этилаётган давлатларнинг ҳамкорлик масаласида бундай юқори даражага чиқиши ҳали кузатилмаган. Тан олиш керак, илгарилари ҳам Марказий Осиё, “минтақа бирлиги” ёки ўта мафкуралаштирилган “Туркистон – умумий уйимиз” деганга ўхшаш устмиллий умумий тушунчалар мавжуд бўлган эса-да, гуруҳ сифатидаги ўзига хослик ўта мужмал эди. Икки асосий куч бўлган қўшнилари минтақада олиб бораётган ҳаракатлари ўша мавҳумликни аниқ ҳаракатга айлантиришда муҳим қадам бўлмоқда. Бу ҳақда сал кейинроқ, ҳозир эса бевосита давлатларимиз ва халқларимиз тарихига зарҳал ҳарфлар билан битилишга аризулик йиғилиш – Давлатлараро кенгашнинг биринчи мажлиси тўғрисида батафсилроқ тўхталамиз.

Ташриф доирасида Ҳукуматлараро комиссия ва Ишбилармонлар кенгаши йиғилишлари, бизнес форуми, сиёсий

маслаҳатлашувлар, таҳлилий марказлар форуми, интеллектуал ўйинлар муваффақиятли ўтказилди. Бундан ташқари, кино кунлари ва бошқа маданий тадбирлар ташкил этилдики, бу халқларимизнинг нафақат сиёсий-иқтисодий, балки маданий жиҳатдан ҳам яқдиллигини оширишга хизмат қилади десам, янглишмаган бўламан.

Ушбу учрашувлардаги энг диққатга сазовор воқеалардан бири шуки, икки мамлакат раҳбарларининг 2024-2034 йилларга мўлжалланган стратегик шериклик ва иттифоқчилик дастури қабул қилинди. Айна ҳужжат Ўзбекистон – Қозоғистон дўстлик ва яхши қўшничилик муносабатларида янги босқич бошланганини англатади, албатта.

Шуни қувонч билан айтиш мумкинки, давлатларимиз ўртасидаги муносабатлар динамикаси мисли кўрилмаган даражаларга кўтарилиб бораётир. Буни бўлиб ўтган учрашувлар, масалан, томонларнинг бизнес форуми ва ишбилармонлик учрашувлари якунлари бўйича 7 миллиард долларлик салмоқли келишувлар имзолангани мисолида ҳам кўриш мумкин...

– Биз кўп қиррали муносабатларимизда янги саҳифа очдик – Давлатлараро олий кенгашнинг биринчи мажлисини ўтказдик. Ушбу формат давлатлараро ҳамкорликнинг энг юқори даражаси ифодаси бўлиб, мамлакатларимиз ва халқларимизнинг яқин алоқалари, уларнинг барча йўналишларда ҳамкорликни мустаҳкамлашга қатъий интилишини яққол намоён этади, – деди давлатимиз раҳбари ушбу учрашувда.

Албатта, минтақанинг юраги бўлмиш икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг янги босқичга чиқиши жаҳон ҳамжамиятининг ҳам, халқаро экспертларнинг ҳам эътиборидан четда қолмади. Таҳлилчилар, “ақл марказлари” айна ташриф

тафсилотларини кенг шарҳлади. Хусусан, Малайя университети (Малайзия) қошидаги Осиё ва Европа институти директори ўринбосари Рой Энтони Рожерс ўз кузатишларини қуйидагича баён этди:

“Ўзбекистон ва Қозоғистон етакчилари ўртасидаги муносабат тарихий алоқалар ва шахсий дўстона муносабатларнинг бугунги ҳолати алоҳида динамика, ўзаро тушуниш ва ишончнинг юксак даражаси билан ажралиб туради. Ўзбекистон Президентининг Қозоғистонга ушбу ташрифи нафақат икки мамлакат халқлари, балки бутун Марказий Осиё минтақаси равнақи учун ҳам тарихий аҳамиятга эга, деб ҳисоблайман”.

Минтақа ҳамкорлиги йўлида Ўзбекистон юритаётган сиёсатни юқори баҳолаётган, “Premium Construction” компанияси (Қатар) бошқарувчи ҳамкори Насри ал-Саади эса ўз мақоласида ён қўшнилари минтақанинг самимий ҳаракатларига урғу беради:

“Икки мамлакат етакчилари халқаро ҳамкорликнинг тобора оммалашиб бораётган механизмига айланиб бораётган Маслаҳат учрашувлари ва “Марказий Осиё плюс” платформалари орқали минтақани бирлаштириш ва сабъ-ҳаракатларни мувофиқлаштириш тарафдори ҳисобланади. Улар глобал ва минтақавий сиёсат масалаларида ҳам бир-бирларини фаол қўллаб-қувватлаб келмоқда”.

Табийки, менинг мақсадим ушбу тарихий учрашув ҳақида хориж таҳлилчилари фикрларини қалаштириб ташлаш ёки шарҳлаш эмас. Кўзлаган ниятим – шу муқаддас юрт, азиз халқи учун турли қийинчиликлар, босимлар, ташқи ва энг афсусларлиси, ўзингдан чиққан бало – ички “ўйинлар”ни енгиб ўтиб, совуққонлик ва донишмандлик

билан кўзлаган манзилига интилаётган ва бу жараёнда улкан ютуқларга эришяётган Миллатимиз Лидери Шавкат Мирзиёевнинг жасорат ва садоқатга эврилган фаолияти ҳақида сўзлаш ва бу кайфиятни сизга ҳам улашишдир. Зотан, мен ўзбек халқи, Ўзбекистон номини баландларга кўтарган, кўтараётган шундай инсон билан замондош ва ватандош бўлганимдан мудом фахр туяман.

II

Кавказ мусулмонлари идораси раиси шайхулислом Оллоҳшукур Пошшозода яқинда Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларига берган интервьюсида **“Шавкат Мирзиёев шахсияти бугун нафақат Ўзбекистон, балки минтақа ижтимоий-сиёсий ҳаётига дахлдор кучга дўнди”**, деган эди.

Агар жаҳонга таниқли уламнинг биз учун нейтрал шахслигини ҳисобга олсак, ушбу таъриф мутлақо самимий эканига ишонч ҳосил қиламиз.

Дарҳақиқат, бугун халқаро сиёсатда катта қизиқишга сабаб бўлган Марказий Осиё давлатлари раҳбарлари Маслаҳат учрашувининг ташаббускори ҳам шахсан Президентимиз бўлди.

Эсласангиз, ушбу ташаббус дунё ҳамжамияти томонидан кенг олқишланган ва илк учрашув 2018 йил 15 мартда Остонада бўлиб ўтган эди. Беш қўшни давлат раҳбарларининг яқинда Қозоғистон пойтахти Остонада бўлиб ўтган йиғилиши айни форматнинг янги цикли – даврини бошлаб берди.

Бугунги мақоладаги асосий урғу шу мавзуга тегишли бўлмасда, бир мулоҳазани айтишим шарт. Шавкат Мирзиёев бундан 7-8 йил илгари бу учрашувни ташкиллаштиришдан кўзлаган мақсадни мен энди аниқ тушунгандай бўлдим. Бу – минтақанинг бирлиги, ҳа, ҳа, минг йилларки, ота-боболари бирга

аҳил-иноқ яшаб келган, аммо турли сиёсий сабабларга кўра, ажралиб, ва ҳатто юқорида айтганимдек, бир-бировига ёвга айланишига озгина қолган халқларимизни бирлаштириш, силтаб узиб олинган тарихий томирларга малҳам қўйиш, бир замонлар чуқур уйқуга кетган “арслон”ни уйғотиш экан...

Ўзингиз бир ўйлаб кўринг, кечаги йиғилишда юз йиллардан буён янграмаган, қўрқув ва талваса ичра тилларга кўчмаган улуғ бир ғоя – “минтақа интеграцияси”, “минтақавий ўзига хослик” деган сиёсий чақириқлар ўрғага ташланди.

– *Маданий-тарихий мероснинг умумийлигини ҳисобга олган ҳолда, – деди давлатимиз раҳбари ўз сўзида, – халқларимизнинг минтақа келажаги учун дахлдорлиги, бирдамлиги, умумий масъулиятни англашнинг кучайтиришга катта эътибор беришимиз лозим.*

Ўйлайманки, “Марказий Осиё тарихи ва маданияти: ягона ўтмиш ва умумий келажак” халқаро медиа платформасининг тезроқ ишга туширилиши ушбу йўналишда муҳим амалий қадам бўлади.

Минтақа халқларининг ўзаро бир-бирини тушуниши ва бирдамлигини янада мустаҳкамлаш мақсадида минтақавий ўзига хосликни шакллантиришнинг амалий жиҳатларига бағишланган илмий форум ўтказишни таклиф қиламиз.

Ушбу иқтибосдаги “минтақавий ўзига хослик” деган иборатга чуқурроқ назар солсангиз, бу сўз моҳиятан нафақат минтақанинг географик, сиёсий-иқтисодий, балки маданий-мафкураравий жиҳатларини ҳам қамраб олганини кўришингиз мумкин. Хусусан, бу узок йиллик мустабидликдан сўнг минтақанинг “йўқолган қалби” – умумий кимлиги(идентика)ни тиклаш борасидаги жасоратли қадам экани-

ни англаб оласиз. Содда ва жайдари тилда айтганда, бу минтақа халқларининг “ўғирланган” ўзлиги, умуммиллий ғурурини тиклаш деганидир.

Қозоғистонда Президентимизга берилган икки юксак мукофот – Қозоғистон Республикасининг “Олтин Қирон” (“Олтин бургут”) ордени ҳамда Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Фахрий нишони – Шавкат Мирзиёевнинг минтақа халқлари, давлатлари ўртасидаги “музлик”ни эритгани, ҳаётимизга боболардан мерос қайноқ дўстлик, меҳру муҳаббатни қайтаргани билан боғлиқ десам, янглишмаган бўламан, назаримда.

Зотан, бунга мисоллар кўп, аммо яқинда Парижда ўтган Олимпия ўйинлари жараёнидаги илиқ таассуротлар барчасидан аъло бўлди: шу спорт ўйини қўшни халқларнинг қалбида бир-бирига нисбатан муҳаббат пайдо бўлганини, олдинги ғаразу хусуматлар қалбларимиздан муз каби эриб кетганини исботлади.

Бу, шубҳасиз, минтақада Шавкат Мирзиёев бошлаган ва олиб бораётган меҳр ва самимиятга тўла сиёсатнинг ёрқин намунаси.

III

Шу кунларда қалбларимизни нурга тўлдирган воқеалардан яна бири, шубҳасиз, Париж Олимпиадасида спортчиларимиз эришган ғалабалардир. Ким нима деса десин, бу ҒАЛАБА Янги Ўзбекистоннинг қалби, ғурури, ифтихорига айланди. Эътибор қилинг, кечагина “колониал”, “постколониал” деб тепадан қараладиган, номи халқаро машваратларда шунчаки тил учида айтиб кетиладиган мамлакатимиз жаҳонга ўзининг кимлигини кўрсатиб ва эслатиб қўйди.

Спортчи ёшларимиз 208 та давлат вакиллари қатнашган

мусобақада юксак матонат, маҳорат ва ирода кўрсатиб, дунёда 13-ўрин, Осиёда 4-ўрин, туркий, мусулмон ва МДХ давлатлари орасида 1-ўринни эгаллади. Бир йўла 3 нафар спортчимиз “икки карра олимпия чемпиони”, деган юксак шарафли номга сазовор бўлди. Бу оламшумул воқеани ким ўз-ўзидан бўлди, дея олади?!

Айни дамда одамда фавқулодда иккила-ниш пайдо бўладики, бугун мамлакатимиз эришаётган ютуқлар биз шу Ватанга дахлдорлигимиз учун кўзимизга ўзгача кўринаётгандир, деган. Аммо у даражада эмас. Бугун мамлакатимиз эришаётган ютуқлар, Президент Шавкат Мирзиёевнинг яратувчилик қудратини четдагилар ҳам назардан қочирмаётир. Масалан, дунё илм-фанида таниқли олим, тарихчи, этнолог ва антрополог, тарих фанлари доктори, Санкт-Петербургдаги Европа университети-нинг Антропология факультети профессори Сергей Абашин ижтимоий тармоқлардаги саҳифаларида ўз мулоҳазаларини қуйидаги тарзда қолдирган:

“2024 йилги Олимпиада фавқулодда муҳим воқеага айланди. Гендер ва санъат мавзулари муҳокамаси билан эмас, балки, энг аввало, Марказий Осиё мамлакатлари ва айниқса, 8 та олтин медални қўлга киритиб, 13-ўринни эгаллаган Ўзбекистон спортчиларининг кўрсатган ажойиб натижалари билан эса қоладиган бўлди (эслатиб ўтмоқчиман, Олимпиада ютуқлари билан бир қаторда, ўзбек шахматчилари ҳам сўнгги йилларда жаҳон рейтингда юқори ўринларни эгаллаб келяпти). Спорт тилида айтганда, биз Марказий Осиё давлатлари умумбашарий миқёсда танилаётган ва тан олинаётган муҳим ўйинчиларга айланиб бораётганига ва ўз субъектлигини англаб етаётганига гувоҳ бўлиб турибмиз. Бу дунёда ва собиқ постсовет ҳудудида ҳақиқий тарихий силжиш бўлиб, ҳали узоқ давом этадиган ва шубҳасиз, табиий жараёндир”.

Албатта, озгина сиёсий маданияти бор одам Абашин ушбу матн орқали нимага ишора қилаётганини яхши англайди. Яъни Ўзбекистоннинг бугун спортда эришаётган ғалабалари унинг миллий субъектга айланаётганини ҳам кўрсатади. Бу, очиқ айтганда, мамлакат сиёсий-мафкуравий жиҳатдан мустақиллигини мустаҳкамлади, энди унга ўртада турадиган ўртакашнинг кераги йўқ, дегани бўлади.

Хулоса ўрнида шуни айтмоқчиманки, шу кунларда ҳаётимизда содир бўлган бу икки қувончли воқеа бизнинг эртамиз порлоқ ва ишончли эканини кафолатлади, Янги Ўзбекистоннинг қатъиятини, унинг жасоратли Лидери Шавкат Мирзиёевнинг иродаси букилмас ва йўли ортга қайтмас эканини ифода этди.

Kazakhstan

Kyrgyzstan

Tajikistan

Ли ЦИГО,
ХХР Ташқи ишлар
вазирлиги қошидаги
Хитой Халқаро
муаммолар академияси
Евроосиё тадқиқотлар
институтининг директори

ҚАДИМИЙ БУЮК ИПАК ЙЎЛИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТИМСОЛИ

Давлатлар раҳбарлари уч томонлама шартноманинг имзоланиши ҳақида

Шартномани имзолаш маросими уч давлат раҳбарларининг табрик видеомурожаатлари билан бошланди.

ХХР раиси Си Цзиньпин “Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон” темир йўлини Хитойнинг Ўрта Осиё билан ўзаро алоқаларини таъминлайдиган стратегик лойиҳа, уч давлат биргаликда бунёд этадиган “Бир белбоғ, бир йўл” қурилишидаги улкан ҳамкорлик лойиҳаси, деб атади.

Давлатлар ўртасидаги шартнома имзоланиши “Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон” темир йўли қурилишининг мустаҳкам ҳуқуқий асосини таъминлади, концепциядан реалликка ўтишни, шунингдек, халқаро ҳамжамиятга уч мамлакатнинг қўлни қўлга бериб, тараққиёт йўлида ҳамкорлик қилишга қатъий қарор қилганини намоён этди, деди Хитой етакчиси.

Унинг таъкидлашича, Хитой Қирғизистон ва Ўзбекистон билан биргаликда лойиҳа доираси-

да қурилишни бошлашга тайёргарлик кўриш билан боғлиқ ишларни амалга оширишга, ҳар учала мамлакат ва уларнинг халқларига фойда келтирадиган, Марказий Осиёнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ёрдам берадиган бу стратегик йўлакни қисқа муддатда қуриб битиришга биргаликда жадал киришишга тайёр.

Қирғиз Республикаси Президенти Садир Жапаров ўз мурожаатида “Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон” темир йўли уч мамлакат биргаликда бунёд этадиган “Бир белбоғ, бир йўл” доирасидаги байроқдор лойиҳа эканини таъкидлади. Бу магистрал қуриб битирилгач, Осиё, Европа ва Форс кўрфази мамлакатларини бирлаштирадиган янги транспорт артерияси пайдо бўлади, у давлатлар ўртасида ўзаро алоқаларни мувофиқлаштириш ва савдо-иқтисодий муносабатларни мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

С.Жапаров “Хитой – Қирғизистон – Ўзбекис-

2024 йил 6 июнь. Бу – уч давлат муносабатларидаги тарихий сана. Яъни шу куни Пекинда “Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон” темир йўли қурилиши бўйича стратегик лойиҳани амалга ошириш тўғрисидаги битимни имзолаш маросими бўлиб ўтди. Шубҳасиз, бу темир йўл қурилиши якунланиши билан нафақат Хитой ва Марказий Осиё, аввало, Қирғизистон ҳамда Ўзбекистон ўртасида товар айирбошлаш ҳажми ошади, балки Евроосиёнинг кенг кўламли ҳудудида кўп томонлама транспорт йўлаклари тизимларини шакллантиришда янги имкониятлар яратилади.

тон” темир йўлининг қисқа муддатда қуриб битирилишига ишонч билдириб, бу, ҳудуд тараққиёти ва унинг халқлари фаровонлигини яхшилашга янги куч бағишлашини қайд этди.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев бу, мамлакатларимиз ўртасида қарор топган анъанавий яқин ва кўп қиррали ҳамкорлик ривожигагинагина чинакам тарихий воқеа эканини таъкидлаб, ўзаро дўстлик ва ҳар томонлама стратегик шериклик муносабатларини янада чуқурлаштиришга хизмат қилишига ишонч билдирди.

“Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон” темир йўли тарихий Буюк Ипак йўли бўйлаб ўтади. ...Кел-

гусида ушбу тармоқ бизнинг мамлакатларимизга истиқболли Трансафғон йўлаги орқали Жанубий Осиё ва Яқин Шарқ давлатларининг кенг бозорларига чиқиш имконини беради, транзит салоҳияти ҳамда минтақалараро ўзаро боғлиқликни сезиларли даражада оширади, деди Ўзбекистон раҳбари.

Ўзбекистон етакчиси таъкидлаганидек, бу лойиҳа амалга ошишининг иқтисодий самараси ўлароқ, янги корхоналар ва ўн минглаб иш ўринлари яратилади, ўзаро савдо ҳажми ва саноат кооперацияси кўлами бир неча баробарга ошади, инвестиция жозибadorлиги ортади, энг муҳими, ҳудуд аҳолисининг турмуш даражаси юксалади.

Шартноманинг имзоланиши ва музокара жараёнининг асосий босқичлари

Видеомурожаатдан сўнг ХХР-нинг Тараққиёт ва ислохотлар бўйича Давлат қўмитаси раиси Чжен Шаньзе, Қирғиз Республикаси Транспорт ва коммуникациялар вазири Тилек Текебоев, Ўзбекистон Республикаси Транспорт вазири Илҳом Маҳка-

мов “Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон” темир йўли қурилиши бўйича стратегик лойиҳани амалга ошириш тўғрисидаги битимни имзоладилар.

Мазкур ҳужжатда уч мамлакат ўртасидаги ҳамкорликнинг асосий тамойил ва механизмла-

ри, жумладан, темир йўл қурилишини молиялаштириш, бунёд этиш, фойдаланиш ва техник хизмат кўрсатиш, шунингдек, унинг “Қашқар – Торугарт – Макмал – Жалолобод – Андижон” йўналиши белгилаб берилган.

2024 йил июль ойи бошидаёқ Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев “Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон” темир йўли қурилиши бўйича стратегик лойиҳани амалга ошириш тўғрисидаги битимни ратификация қилишга оид қарорни имзолади.

Таъкидлаш жоизки, ушбу воқеагача уч мамлакат ўртасида узоқ ва мураккаб, қарийб икки ўн йилликка чўзилган музокаралар жараёни кечди.

2022 йил сентябрга келиб музокаралар ўзининг реал натижаларини берди, ўшанда Ўзбекистон раҳбари ташаббуси билан Самарқандда бўлиб ўтган ШХТ саммити доирасида биринчи марта темир йўли қурилиши лойиҳаси бўйича ҳамкорлик тўғрисида уч томонлама шартнома имзоланган эди.

ХХР раиси Си Цзиньпиннинг 2022 йил сентябрда Ўзбекистонга давлат ташрифи арафасида эълон қилинган муаллифлик мақоласида ҳам “Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон” темир йўли лойиҳасини амалга оширишда ижобий силжишлар кўзга ташланаётгани таъкидланганди.

2022 йил сентябрда имзоланган темир йўли қурилиши лойиҳаси бўйича ҳамкорлик тўғрисида шартномада лойиҳанинг техник-иқтисодий асосларини ишлаб чиқиш бўйича барча ишларни якунлаш кўзда тутилган эди. Бу ҳужжат мазкур ишларга сарфланадиган харажатларни молиялаштириш ва тақсимлаш тартибини ҳам аниқлаб берди.

Кейинги муҳим босқич 2023 йил май ойида Сиан шаҳрида ўтказилган давлатлар раҳбарларининг

“Марказий Осиё – Хитой” форматдаги саммитида лойиҳани амалга оширишда кейинги одимлар бўйича уч томонлама “йўл харитаси” имзоланиши бўлди.

454 километрли “Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон” темир йўли қурилиши бўйича лойиҳанинг техник-иқтисодий асослари Хитой темир йўли қуриш корпорацияси Биринчи лойиҳа-тадқиқот институти томонидан белгиланган муддатдан бир ой олдин, 2023 йил май ойида тайёрланган эди. Қутилаётганидек, бу пўлат магистрал қурилиши 2024 йил сентябрь – октябрь ойларидаёқ бошлаб юборилади.

Экспертларнинг баҳолашича, янги темир йўлини ишга тушириш бу лойиҳада иштирок этаётган барча мамлакатларга кўп томонлама самара келтиради. Хитой Жанубий Европа ва Форс кўрфази бозорларига олиб чиқадиган қуруқликдаги қисқа йўлга, Марказий Осиё мамлакатлари ХХР орқали Тинч океанига қисқа йўл билан чиқиш имкониятига эга бўлади.

Ўз навбатида, Қирғизистон фақат юklar транзити ҳисобидан йилига 200 миллион доллардан зиёд даромад олади. Бундан ташқари, мамлакатлар ҳудудида замонавий транзит-логистика инфраструктураси, омборхоналар ва терминаллар қурилади.

Шу билан бирга, янги иш ўринлари пайдо бўлади ва нафақат Қирғизистон, балки Марказий Осиёнинг барча ҳудудлари учун ижтимоий-иқтисодий янги имкониятлар юзага келади.

Қирғизистон орқали ўтадиган транзит йўли Ўзбекистонга қўшимча тарзда яна

5 миллион тонна юкни ташишга шароит туғдиради. Ўзбекистонга Хитойдан товарлар келиш муддати

7 кунга қисқаради.

2050 йилга бориб янги темир йўлда товар ташишининг бир йиллик ҳажми

13,5 миллион тоннага етади.

Келажакда бу пўлат магистрал туфайли кенг Евроосиё макони бўйлаб кўп томонлама транспорт алоқалари тизими шаклланиши ва Ғарбий ҳамда Шарқий Осиё, Яқин Шарқ йўналишларигача узайтирилиши мумкин.

Лойиҳанинг амалга ошиши унинг барча иштирокчиларига, бутун Марказий ва Жанубий Осиёга катта фойда келтиради, чунки Шарқдан Ғарбга янги транзит йўли очилади. Қолаверса, Хитойдан транзит товарлар ташиш Европа ва Яқин Шарққа нисбатан қуруқликдаги қисқа йўл орқали амалга оширилади.

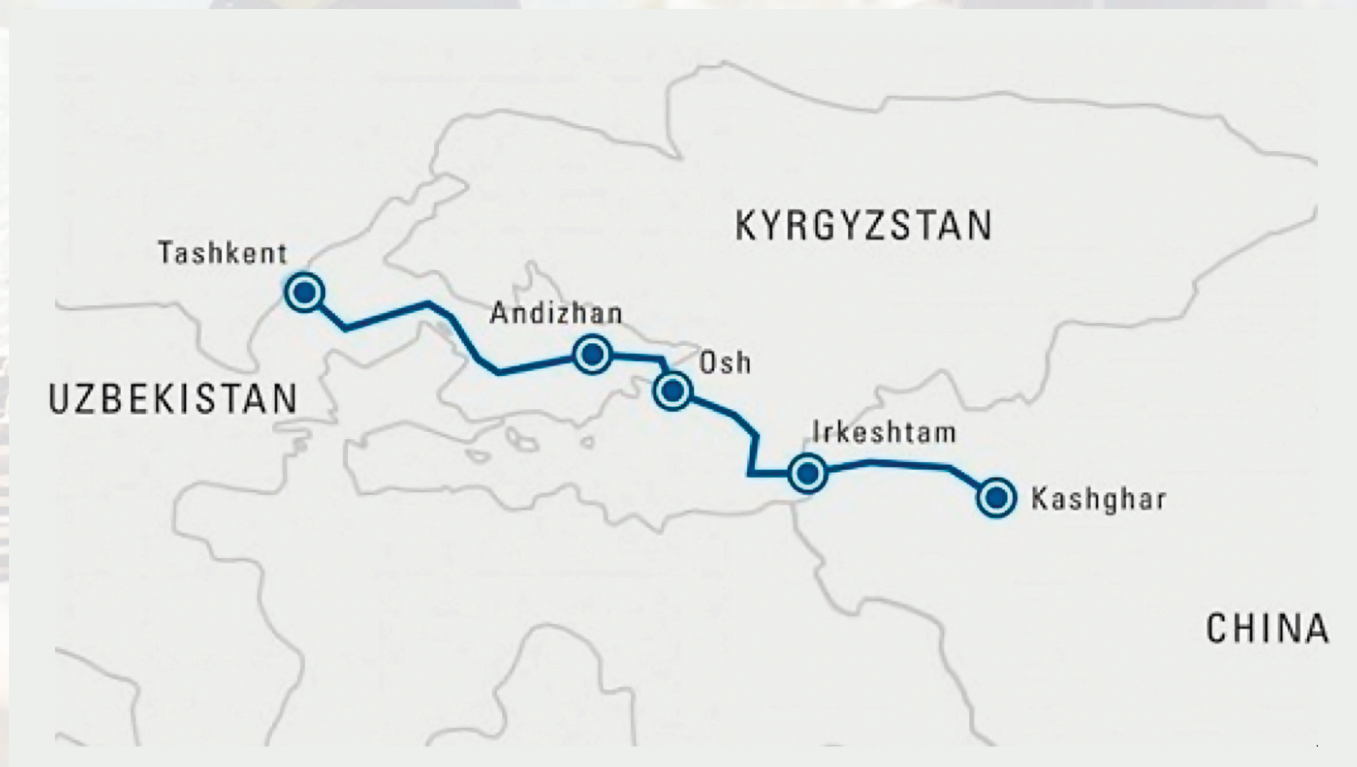
Шубҳасиз, мазкур темир йўл қурилиши лойиҳаси бўйича музокаралар жараёнининг тезлашишига бир қанча тизимли омиллар ижобий шарт-шароит яратди. Биринчи навбатда, бу ўзбек-хитой муносабатлари, Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2024 йил январда тарихий давлат ташрифидан сўнг юқори даражага кўтарилиб, ҳар томонлама стратегик характер касб этгани билан боғлиқ.

Хитой ва Ўзбекистон барча соҳалар ва йўналишларда кўп томонлама ҳамкорликни янада фаоллаштириб келмоқда. ХХР Ўзбекистон Республикасининг йирик савдо-иқтисодий ва инвестиция бўйича ҳамкорлари

рўйхатида етакчи ўринда. Икки давлат БМТ, ШХТ, “Марказий Осиё ва Хитой” формати доирасида, шунингдек, “Бир белбоғ, бир йўл” ташаббусларида ўзаро самарали ҳамкорликни йўлга қўйган.

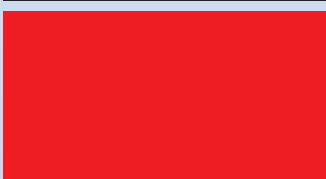
Бундан ташқари, Ўзбекистон Ўрта Осиёда олиб бораётган янги ҳудудий сиёсати доирасида Қирғизистон билан муносабатларини тубдан ўзгартирди. Бунини, хусусан, Қирғиз Республикаси Президенти Садир Жапаровнинг шу йил 18-19 июль кунлари Президент Шавкат Мирзиёев таклифига биноан Ўзбекистон Республикасига давлат ташрифининг самарали натижалари ҳам кўрсатиб турибди.

Умуман, “Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон” темир йўли қурилиши лойиҳасини амалга ошириш Марказий Осиёнинг тарихий родини тиклашга қаратилганки, зотан, бу ҳудуд асрлар мобайнида қадимги Буюк Ипак йўли бўйлаб ўтган транзит тармоғини боғловчи бўлган сифатида муҳим роль ўйнаган.

Еркин БАЙДАРОВ,
Қозоғистон Фан ва олий
таълим вазирлиги
Фан қўмитаси Р.Б.Сулей-
менов номидаги
Шарқшунослик институти
бош илмий ходими,
фалсафа доктори (PhD)

Қозоғистон – Ўзбекистон: ЯНГИ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧИДАГИ МУНОСАБАТЛАР

Қозоғистон билан Ўзбекистон ўртасидаги ҳозирги муносабатлар тарихи собиқ иттифоқ парчаланиб, икки қардош мамлакат 1992 йил 23 ноябрда дипломатик алоқаларни ўрнатган пайтдан бошланади. Ўшандан буён ўтган ўттиз йилдан зиёд вақт мобайнида бу давлатлар орасида ўзаро муштараклик ва аҳиллик даври ҳам, совуқчилик пайтлари ҳам бўлди.

Янги минг йилликнинг салкам чорак асри ортида қолган бутунги кунда ўзаро муносабатлар ва минтақа тараққиёти истиқболлари борасидаги тушунмовчиликлар “чакалазорни”ни енгиб ўтган Қозоғистон ҳамда Ўзбекистон икки ёқлама давлатлараро алоқаларни ўрнатиш борасида Марказий Осиёдаги қўшни мамлакатларга намунадир. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас! Зотан, икки мамлакатни нафақат умумий чегара, балки халқларимизнинг тарихи, тақдири чамбарчас боғлаб туради.

Ҳозирги кунда Қозоғистон ва Ўзбекистон — Марказий Осиё минтақасидаги сиёсий-иқтисодий тараққиётнинг “драйверлари”. Ҳар икки давлат яқин ва узоқ келажақда ўзининг ўрни қаердалигини аниқ кўра олади. “Қозоғистон – 2050” (2012 йили қабул қилиниб, айни пайтда тузатишлар киритилмоқда) ва “Ўзбекистон – 2030” (2023 йили қабул қилинган) стратегиялари шундан далолатдир. Бундан ташқари, Қозоғистон ва Ўзбекистонни ҳеч иккиланмай Марказий Осиёдаги минтақавийлашув жараёнларининг етакчилари, дейиш мумкин. Ушбу воқеликларни янада фаоллаштирган расмий Остона ва Тошкент нафақат қўшни мамлакатлар, балки ҳудуддаги, шунингдек, дунёдаги йирик давлатларнинг ҳам минтақавийлашувига қизиқиш уйғотди ва “Марказий Осиё +” (C5+1) мулоқот майдонини фаоллаштирди.

Қозоқ – ўзбек муносабатларининг жадал ривожига давлат раҳбарларининг доимий мулоқоти муҳим аҳамият касб этади. Икки республика етакчилари халқаро ва ҳудудий тузилмалар (МДХ, ТДТ (Туркий давлатлар ташкилоти), ОҲИЧК (Осиёда ҳамкорлик ва ишонч чоралари бўйича кенгаш), ШХТ ва бошқалар) йиғилишлари доирасида ҳам мунтазам учрашиб туради, телефон орқали мулоқотлар олиб боради.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил баҳорида Қозоғистонга илк расмий ташрифи ўзаро муносабатларда янги саҳифа очди, ўзбек-қозоқ алоқаларини сифат жиҳатидан янада юқори босқичга кўтарди, десак адашмаймиз. Қолаверса, минтақавий ҳамкорликни жадаллаштиришнинг йўл-йўриқлари ҳам белгилаб олинди. Шавкат Мирзиёевнинг Қозоғистонга давлат ташрифи олди-дан “Казинформ” агентлигига берган интервьюсида “Марказий Осиё – бир тану бир жон”, дея билдирган фикри Остона томонидан минтақадаги интеграция жараёнини янада фаоллаштириш йўлида янги ташаббусларнинг илгари сурилишига туртки сифатида қабул қилинди.

Нурсултон Назарбоев, кейин эса Қосим-Жомарт Тоқаев ва Шавкат Мирзиёев ўзаро яқин шахсий муносабатлар ўрнатишда ҳамда бу омил барча жабҳада алоқаларнинг жадал ривожланишига кучли туртки берди. Икки давлат раҳбарининг шу йил апрелда Хивадаги учрашуви Қозоғистон ва Ўзбекистон “тандеми ҳаётий зарурият” (Қосим-Жомарт Тоқаев) эка-

нини яна бир бор исботлади.

Ўзаро муносабатлардаги бу “ренессанс” нафақат сиёсий, балки савдо-иқтисодий ҳамкорликни ҳам мустаҳкамлагани ва кенгайтиргани билан катта аҳамият касб этадики, ушбу алоқалар истиқболда янада юксалиши тайин. Ўзбекистон билан ҳамкорлик Қозоғистон ташқи сиёсатининг асосий йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда.

Ҳозир икки мамлакат йирик келишувлар базасига эга. Жумладан, ҳамкорликнинг турфа жабҳаларида 200 дан ортиқ икки ёқлама ҳужжатлар имзоланган. Қозоғистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида Абдий дўстлик шартномаси (1998 йил 31 октябрь), Стратегик шериклик ҳақида шартнома (2013 йил 14 июнь), Иттифоқчилик муносабатлари ҳақида шартнома (2022 йил 22 декабрь), Давлат чегарасини демаркация қилиш ҳақида шартнома (2022 йили 22 декабрь) мамлакатлараро асосий халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади. Уларда сиёсий, савдо-иқтисодий, транспорт-коммуникация, сув-энергетика, экология, маданий-гуманитар, ҳарбий-техник, чегара ва бошқа соҳаларга оид икки томонлама келишувларнинг энг муҳим шартлари, устувор йўналишлари мустаҳкамлаб қўйилган.

Қозоқ-ўзбек муносабатлари ривожига Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Маслаҳат учрашувлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Остона ва Тошкент ташаббуси билан ташкил этилган бу Кенгаш минтақа мамлакатлари ўртасидаги ҳамкорликка доир долзарб масалалар ва умумий муаммоларга ечим топишда ўзаро ишончга асосланган, амалий ҳамда очик муҳокама ўлароқ фойдали, самарали мулоқот майдонига айланди.

Қозоғистон ташаббуси билан илгари сурилган беш томонлама “Марказий Осиёнинг XXI асрда барқарор тараққиёти йўлида аҳил қўшничилик ва ҳамкорлик ҳақида шартномалар” Ўзбекистон томонидан тўла қўллаб-қувватланди ва бу ҳужжатни ишлаб чиқиш ҳамда қабул қилишда фаол иштирок этди. Интилиш ва ёндашувларнинг бундай уйғунлиги Марказий Осиё келажаги, барқарор тараққиёти, фаровонлигию бахт-саодати ички минтақавий алоқалар мустаҳкамлигига боғлиқлигини томонлар ҳам яхши тушунишидан далолатдир. Зеро, мамлакатларимиз аҳил қўшничилик, дўст-биродарлик ва ўзаро ҳурматга асосланган минтақавий алоқаларнинг янада кенгайиши тарафдори. Манфаатларнинг яқинлиги эса ҳар икки давлатга деярли барча соҳаларда ҳамкорликни ривожлантириш имконини яратади.

Томонлар, авваламбор, савдо-иқтисодий муносабатларни кучайтиришга урғу бермоқда. Хусусан, Қозоғистон — ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг (Хитой ва Россиядан кейин) энг йирик ташқи иқтисодий ҳамкорларидан бири. Умумий чегара мавжудлиги, эркин савдо ҳудудидаги тижорат ва ўзаро иқтисо-

Иттифоқчилик муносабатлари ҳақидаги битим умумий манфаатларни чуқур ҳис этиб, тараққиёт йўлида олға боришда, олдимиздаги вазифаларни биргалликда ҳал этишда сиёсий, иқтисодий, дипломатик имкониятларни бирлаштириш, минтақада тинчлик-тотувлик муҳитини кучайтириш борасида яқдиллик билан чора кўриш, Марказий Осиёни ҳамжиҳатликка етакловчи интилиш ва ғояларни қўллаб-қувватлаш каби тамоийилларга асосланган ҳамкорликнинг янги даврини кўзда тутуди.

дий алоқаларнинг эркинлашуви бу жабҳадаги ўсиш суръатининг жадаллашувига омил бўлмоқда. Ўз навбатида, Ўзбекистон Қозоғистоннинг энг йирик ўнта иқтисодий ҳамкори қаторидан ўрин эгаллаган ва қозоқ истеъмол маҳсулотлари сотиладиган бозорлар орасида иккинчи ўринда. Аммо икки мамлакат ўртасидаги савдо-иқтисодий алоқаларни 30 йилдан зиёд мустақиллик даври шароити учун ҳали-ҳамон жуда юқори, деб бўлмайди. 2008 йили имзоланган Эркин савдо ҳудудларини яратиш тўғрисидаги битим бу ҳолатга унчалик таъсир кўрсатмади.

Марказий Осиёдаги бутун савдо ҳажмининг 70 фоизга яқини Қозоғистон ва Ўзбекистон ҳиссасига тўғри келса-да, икки республика орасидаги ташқи савдо айланмаси ҳажми аргимчокдек гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб туради. Масалан, 2022 йили ушбу савдо айланмаси илк бор 2020 йилда қутилган 5 миллиард долларга қарийб етган бўлса (4,9 миллиард доллар), 2023 йилги ҳисоботга кўра, 10 фоиз пасайиб, 4,4 миллиард долларга тушди. Шундай экан, Қозоғистон Президентининг Ўзбекистонга 2022 йил декабрдаги ташрифи самараси ўлароқ имзоланган “йўл хариталари” доирасидаги келишувларнинг ҳаётга татбиқ этилиши, жумладан, ўзаро савдо айланмасининг 10 миллиард долларга етказилиши ҳар икки томондан жиддий изланишларни талаб этади.

Бошқа жиҳатдан, бу маррага етиш учун имкониятлар етарли. Масалан, Ўзбекистон Қозоғистонга енгил ва оғир автомобиллар, автобуслар, қишлоқ хўжалиги техникалари, тайёр тўқимачилик, электротехника ҳамда енгил саноат маҳсулотлари, қурилиш материаллари, шиша, мева-сабзавот ва ҳоказоларни йирик ҳажмларда экспорт қилиш салоҳиятига эга. Ўз навбатида, Қозоғистон Ўзбекистонга етказиб бераётган металл прокатлар, темир қотиш-

малари, ёғоч-тахта материаллари кабиларнинг турини қўпайтириши мумкин.

Бундан ташқари, мамлакатлар қишлоқ хўжалиги, чорвачилик, енгил ва оғир саноат, қурилиш, машинасозлик, транспорт коммуникациялари, нефть-газ саноати каби соҳаларда ҳамкорликни янада кенгайтира олади.

Танқидларга қарамай, Қозоғистон ва Ўзбекистон ўртасидаги товар айланмаси ҳажми барқарор суръатда эканини таъкидлаш жоиз. Икки мамлакат статистика идоралари ҳисоб-китобига асосланганда, савдо айланмаси (Қозоғистонда 1-чорак, Ўзбекистонда эса ўтган 5 ой натижасига кўра) жорий йилнинг дастлабки олти ойида 1,8 – 2,0 миллиард долларни ташкил этиши тахмин қилинган. Агар шу мўлжалга эришилса, мамлакатлар ўртасидаги 2024 йилги савдо айланмаси яна 4,0 миллиард доллардан ошади. Бу, авваламбор, сўнгги йилларда савдо ва иқтисодиётга оид “йўл хариталари” рисоладагидек бажарилаётгани, имзоланган битимлар ва савдо-сотиқ шартномалари бўйича амалий ишлар изчил олиб борилаётгани, саноат, энергетика, транспорт ва логистика, қишлоқ хўжалиги соҳаларида қўшма лойиҳалар амалга оширилаётганидан далолатдир.

Бинобарин, икки мамлакат чегарасида “Марказий Осиё” халқаро саноат кооперацияси маркази қурилиши бошланган. Бу ердан ишлаб чиқариш майдончалари, маҳсулот ва жиҳозлар сақланувчи омборлар, транспорт инфраструктузилмаси жой олади. Келажакда янги-янги транспорт йўналишларидан фойдаланган ҳолда, Марказий Осиёнинг энг йирик икки иқтисодиёти ўртасидаги ҳамкорликнинг жадал ривожланиши бутун минтақадаги савдо алоқалари тараққиётига туртки беради.

2022 йил декабрда Қозоғистон Президенти Қосим-Жомарт Тоқаевнинг Ўзбекистонга давлат ташрифи тарихий аҳамиятга мо-

лик воқеа бўлди. Икки мамлакат ҳамкорлиги янги босқичга қўтарилганини англатувчи мазкур ташриф ўзаро муносабатларнинг иттифоқчилик даражасига етганидан далолатдир. Имзоланган 17 битим, шартнома ва меморандум орасида Иттифоқчилик муносабатлари ҳақидаги битим энг муҳими, албатта. Давлатларнинг ҳамкорликни янада юксалтириш йўлида бор имкониятларни ишга солишга интилаётганини англатувчи ана шу тарихий ҳужжат нафақат миллий манфаатлар, балки бутун минтақа тинчлиги, барқарорлиги ва хавфсизлиги йўлида келажакни ҳамжиҳатликда қуришга тайёр фуқароларнинг барча талаб-эҳтиёжларини акс эттиради.

Иттифоқчилик муносабатлари ҳақидаги битим умумий манфаатларни чуқур ҳис этиб, тараққиёт йўлида олға боришда, олдимиздаги вазифаларни биргаликда ҳал этишда сиёсий, иқтисодий, дипломатик имкониятларни бирлаштириш, минтақада тинчлик-тотувлик муҳитини кучайтириш борасида яқдиллик билан чора кўриш, Марказий Осиёни ҳамжиҳатликка етакловчи интилиш ва ғояларни қўллаб-қувватлаш каби тамойилларга асосланган ҳамкорликнинг янги даврини кўзда тутати.

Президентлар учрашувининг яна бир жуда муҳим натижаси Давлатлараро чегара демаркацияси тўғрисидаги битимда акс этдики, икки мамлакат ўртасидаги сарҳадларнинг тўлалигича халқаро-ҳуқуқий асосда расмийлаштирилиши ушбу битимда ўз ифодасини топди. Республикаларнинг бу ҳужжат билан мазкур нозик масалага нуқта қўйгани минтақада ечимсиз муаммонинг ўзи йўқлиги, сиёсий ирода ва келажак авлодлар олдидаги бурч ҳисси бор экан, томонларни қониқтирувчи келишувга эришиш учун доимо имконият мавжудлигининг яққол исботидир.

Қозоқ-ўзбек муносабатларида маданий-гуманитар ҳамкорликнинг ҳам самараси беқиёс. Бироқ

бу йўналишга доир имкониятлар ҳали тўла ишга солинмаган. Миносол учун, 2018 ва 2019 йиллар икки мамлакатда “Қозоғистонда Ўзбекистон йили” ва “Ўзбекистонда Қозоғистон йили” шиори остида турли тадбирлар ўтди, уларда халқларимиз бир-бирининг маданий мероси билан яқиндан танишиш имконига эга бўлди. Шунингдек, кўргазма, концерт, театр гастроллари, маданият ва кино кунлари ҳамда бошқа анжуману сайиллар ҳам қардошларни ўзаро яқинлаштирди.

Дўстлик ва ҳамкорлик ривожидида Ўзбекистонда яшаётган қозоқлар ва Қозоғистондаги ўзбекларнинг ҳам ҳиссаси катта. Меҳнатю ютуқлари билан икки мамлакатнинг иқтисодий, маданий тараққиётига ҳисса қўшаётган ватандошларимиз айни чоғда миллий қадриятлар ва ўзига хосликни авайлаб-асрашга, ривожлантиришга камарбаста бўлмоқда.

Ўтган ой 7-9 август кунлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев давлат ташрифи билан Қозоғистон Республикасида бўлди. Ташриф давомида Ўзбекистон раҳбари икки муҳим тадбир – Ўзбекистон-Қозоғистон Давлатлараро олий кенгашининг биринчи мажлиси ҳамда 9 август куни Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг олтинчи Маслаҳат учрашувида иштирок этди. Ўша кунлари Қозоғистонда ўзбек маданий муҳити ҳукмронлик қилди, десак янглишмайман. Зотан, айни кезларда Остонада Ўзбек киноси кунлари, кўргазмалар, фестиваллар, концертлар ўтказилди. Табиийки, бундай тадбирлар ёшларимизни янада яқинлаштиради, уларни умумий тарихимиз ва қадриятларимиз билан яқиндан таништиради. Сафар давомида эришилган энг катта натижалардан бири, шубҳасиз, таълим соҳасида бўлди.

Икки томонлама музокаралар якунида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев

ва Қозоғистон Республикаси Президенти Қосим-Жомарт Тоқаев Олмаота шаҳрида Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти ҳамда Чирчиқ шаҳрида М.Авезов номидаги Жанубий Қозоғистон давлат университетининг филиалларини тантанали равишда очдилар.

Ўзбек ва қозоқ олийгоҳлари филиалларининг очилиши икки қардош мамлакат ўртасидаги кўп қиррали муносабатларнинг жадал ривожланаётганидан яна бир далолат бўлди.

Мазкур таълим муассасаларида талаб юқори бўлган техник йўналишлар бўйича малакали кадрлар тайёрланади. Бу олийгоҳлар келгусида нафақат таълим даргоҳлари, балки икки мамлакат ва бутун минтақа тараққиётидаги долзарб муаммоларни тадқиқ этувчи илмий марказларга айланиши, шубҳасиз.

Худди шундай, Остонада ташкиллаштирилган Марказий Осиё давлат раҳбарларининг олтинчи Маслаҳат учрашуви ҳам тафсилотларга бой бўлди. Албатта, менинг ёритмоқчи бўлган мавзу-йўналишим аниқ белгилангани учун айни масалага кенгроқ киришдан ўзимни тийдим. Қолаверса, журнал саҳифаларидан мазкур ижтимоий-сиёсий форматни батафсилроқ ёритишни мақсад қилган ҳамкасбларимиз мақолалари ҳам ўрин олган.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Қозоғистон ва Ўзбекистон ўртасида савдо-иқтисодий тармоқдан маданий-гуманитар соҳагача – барча йўналишларда ўзаро ҳамкорлик юқори даражада, давлат раҳбарларининг доимий учрашувлари эса икки томонлама алоқаларнинг муҳимлигиндан далолатдир. Бизнингча, мамлакатларимиз ўртасидаги ҳамжиҳатлик истиқболда янада кучаяди, чунки хавфсизлик, фаровонлик ва минтақадаги ҳамкорликни ривожлантириш ҳар икки давлатнинг миллий манфаатларига мосдир.

Эмилбек ЖҰРАЕВ,
PhD, сийәсатшунос.
Қирғиз Республикаси,
Бишкек шаҳри

Қирғизистон – Ўзбекистон: УЛАРНИНГ ҲАР БИРИГА КУЧЛИ ВА ФАРОВОН ҚЎШНИ КЕРАК

Қирғизистон Президенти Садир Жапаровнинг 2024 йил июль ойида Ўзбекистонга давлат таширфи сўнгги йилларда икки мамлакат ўртасидаги дўстона муносабатлар жўшқинлигига мос навбатдаги муҳим воқеа бўлди. Икки мамлакат раҳбари ҳам кўп қиррали ҳамкорликнинг шиддат билан ривожланаётганини тасдиқловчи асосларга эга эди ва қирғиз чанқовузи билан ўзбек дуторининг моҳирона “мулоқоти”ни кузатиб, уларнинг халқларимиз қардошлиги ҳамда бирдамлигига ишончи янада ортди.

Икки яқин қўшни ҳар доим ҳам бундай дўстона алоқаларни қўллаб-қувватламаган. Роп-роса саккиз йил муқаддам, 2016 йил ёзида томонлар баҳсли чегара можароси туфайли кескинлашган вазиятда, эҳтимолки, ўзаро муносабатларнинг энг мураккаб нуқтасига етган эди¹.

Ўзбекистонда Президент Шавкат Мирзиёев ҳокимият тепасига келгач, вазият тубдан ўзгарди. 2023 йил январь ойида, Ш.Мирзиёевнинг Қирғизистонга давлат ташрифи доирасида томонлар чегара чизиқларига оид баҳсли масалаларни охиригача бартараф этишга бағишланган сўнги келишувлар бўйича фикр алмашди ҳамда ҳамкорликнинг янада юксак даражадаги битими – кенг қамровли стратегик шериклик тўғрисидаги декларацияни имзолади².

2024 йил амалиётида икки мамлакатнинг яхши қўшничилиги ва ҳамкорлиги ягона тўғри ҳамда томонлар учун маъқул, мувофиқ йўл бўлди. Бу ўзаро баҳслашадиган масала қолмаганини эмас, балки уларнинг муаммоларни ҳар икки томон учун манфаатли ва очиқ-ошкора тарзда ечишга қарор қилганини англатади. Яқинда Қирғизистон Президентининг Ўзбекистонга ташрифи чоғида айнан шундай ёндашув кузатилди.

Субҳидам

2016 йил ёзида муносабатларнинг таранглашуви туфайли орадаги совуқчилик давом этди ва айрим жабҳаларда алоқалар бутунлай тўхтаб қолди. Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислон Каримов билан Қирғизистоннинг аввалги барча раҳбарлари – Аскар Акаев, Курманбек Бакиев, Роза Отунбаева

ва Алмазбек Атамбаев ўртасида муносабат беқарор ва носамимий эди. Хусусан, И.Каримов дастлабки икки қирғиз етакчиси билан турлича, қоришиқ муносабатда бўлган. Отунбаева билан эса унинг қисқа муддатли президентлиги даврида кўпроқ бир-бирини тушунишга эришилган. Айниқса, 2010 йилги Ўш воқеалари томонларни бир мунча яқинлаштирди ҳам. А.Атамбаев билан эса муносабатлар қисқа алоқалардан нарига ўтмаган, ошкора хуш кўрмаслик, нодўстона луқма ташлаш ҳолатлари жанжалли вазиятларнинг кескинлашуви олиб келди.

Хуллас, бу каби келишмовчиликлар оқибатида 2010 йил ўрталарида ўзаро муносабатлар энг қуйи даражага тушиб кетди. Қирғиз-ўзбек сарҳадлари бўйлаб назорат-ўтказиш пунктлари “вақтинча” ёпилди, жумладан, жисмоний шахсларнинг ҳам чегарадан ўтиши тўхтатилди. Ваҳоланки, ҳар икки томонда минглаб оилаларнинг қариндош-уруғлари бор эди³.

Икки қўшни давлат ўртасидаги товар айирбошлаш ҳажми йилига атиги 120 – 140 миллион АҚШ доллари атрофида бўлган, авиақатновлар амалга ошмаган ва ўзаро савдо-сотик алоқаларининг энг асосий, бироқ доимо муаммоли бўлиб келган – ўзбек табиий газининг Қирғизистонга импорти Россия “Газпром”и томонидан бажарила бошланди⁴.

Кескин бурилиш нуқтаси

2016 йил кузида Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон раҳбари этиб сайлангач, расмий Бишкекда икки томонлама муносабатларнинг соғломлашишига умид уйғонди. Ва бу умид оқланди ҳам

– ўз мамлакатининг ўша пайтдаги вақтинчалик етакчиси мақомида бўлган Ш.Мирзиёев қирғиз ҳамкори Алмазбек Атамбаев билан дастлабки мулоқотларида уни изчил ва муваффақиятли музокара-лар жараёнининг самарали кечилишига, жумладан, умумий чегаралар делимитацияси масалалари ечим топишига ишонтирди⁵.

Янги сайланган давлат раҳбари Марказий Осиё мамлакатлари билан муносабатларни яхшилашни ўз маъмуриятининг бирламчи вазифаси этиб белгилаб олгани муҳим воқелик бўлди. Ш.Мирзиёев президентлигининг биринчи йили охирида Қирғизистон ҳамда Ўзбекистон ўртасида стратегик шериклик тўғрисида декларация имзоланди ва бу муносабатлар ҳар томонлама жонлигининг расмий асоси бўлди⁶.

Шундан кейин қисқа муддатда амалга оширилган ишлар халқаро тажрибада ўзаро муносабатларни тезкор ва ҳар томонлама яхшилашнинг ноёб намунаси сифатида ўрганишга муносиб. Шу маънода, жамоатчилик фикрининг кескин ўзгаргани ибратли ҳодиса: Қирғизистонда 2016 йили, яъни ўзгаришларгача бўлган даврда ўтказилган ижтимоий сўровда иштирокчи-респондентлар Ўзбекистонни энг нодўст давлатлардан бири, деб ҳисоблаган бўлса, 2017 йилги сўровларда энг яқин дўст мамлакатлардан бири сифатида қайд этишган⁷.

Ш.Мирзиёев Президентлик лавозимида киришганидан кейин санокли ойлардаёқ умумий чегарадан ўтиш жойлари очилди, ҳар икки мамлакат фуқаролари катта хурсандчилик билан қўшниларниқига меҳмондорчиликка отланди, трансчегаравий савдо-сотик жонланди, Ўш ва Андижонда теран рамзий аҳами-

¹ <http://www.bbc.com/russian/features-37169385>

² http://24.kg/vlast/256995_poitogam_vizita_shavkata_mirzиеeva_vkyirgyzstan_podpisano_24dokumenta/

³ <http://ru.sputnik.kg/20160320/1023398472.html>

⁴ <http://iwpr.net/global-voices/turning-point-kyrgyz-uzbek-relations>

⁵ <http://president.uz/ru/lists/view/93>

⁶ <http://tinyurl.com/45cuxx3r>

⁷ Халқаро Республика Институти, “Қирғизистон аҳолиси ижтимоий фикри сўрови”: 2016 йил март ойида ўтказилган сўров натижаларини 2017 йил ноябрь- декабрь ойлари ўтказилган сўров натижалари билан қиёсланг.

ятга молик қирғиз-ўзбек дўстлиги ҳамда бирдамлигига бағишланган тадбирлар бўлиб ўтди. Бундай тезкор ўзгаришларга Ўзбекистоннинг ўзида амалга оширилган, айниқса, иқтисодий соҳаларда олиб борилган туб ислохотлар асос бўлди ва бу жараён Қирғизистонда ижобий ҳодиса сифатида қайд этилди.

Икки қўшни давлат муносабатларининг бундан кейинги ривожини Марказий Осиё республикалари ўртасидаги алоқаларнинг изчиллик билан яхшиланиб бориши жараёнида кечди ва бунда Президент Ш.Мирзиёевнинг саъй-ҳаракатлари катта аҳамият касб этди. У Қозоғистоннинг биринчи Президенти Нурсултон Назарбоев билан суҳбатда Маслаҳат учрашувлари форматида Марказий Осиё давлатлари раҳбарлари саммитини ўтказиш ташаббусини илгари сурди. Қирғизистон ушбу ташаббусни қизгин қўллаб-қувватлади, Марказий Осиё худудий мулоқоти ва ҳамкорлигига бағишланган учрашувда фаол иштирок этди. Бу мулоқотларнинг энг муҳим ютуғи уч давлат – Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон томонидан Чўлпон-Ота шаҳрида тўртинчи Маслаҳат учрашуви чоғида имзолаган “Дўстлик, яхши қўшничилик ва ҳамкорлик тўғрисида”ги шартнома бўлди⁸.

Қардошлар бир-бирига қучоқ очди

Чинакам қардошлик ва яхши қўшничилик муносабатлари тикланишини, биринчи галда, ҳар икки мамлакатнинг оддий фуқаролари қувонч билан қарши олди⁹. Янгиликларда қардошлар, туғишганлар – ака-укалар ва опа-сингиллар, болалар ва ота-оналар, неваралар ва келинларнинг бахтиёр дийдорлашув онлари, қайта топишишлари

намоиш этиб борилди. Зеро, улар узоқ вақт давомида чегара муаммолари туфайли бир-бирлари билан кўришишга имкон тополмаган ёки бунга журъат этолмаган эдилар. Энди чегарадош манзиллардаги ўзбек ва қирғиз маҳаллий ҳокимияти ходимлари, таълим, маданият ҳамда спорт соҳалари вакиллари ҳар икки томон делегацияларини қучоқ очиб кутиб олдилар. Ишбилармонлар ўртасида бизнес ва савдо алоқалари жонлана бошлади.

Чегаралар делимитацияси жараёни фаоллашди. 2022 йил охирига келиб, икки мамлакат етакчиларининг бевосита иштирокида бу масала бўйича якуний қарорга келинди, шунингдек, хануз баҳсли бўлиб келаётган Кампиробод сув омбори ва Унгар-Тов каби объектлар бўйича келишувга эришилди¹⁰. Гарчи бу воқеалар, маълум сабабларга кўра, Ўзбекистонда, айниқса, Қирғизистонда муайян танқидий муносабатни туғдирган бўлса-да, уни икки қўшни давлатнинг муҳим стратегик ютуғи, деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур шартнома мамлакатлар парламентлари томонидан тасдиқланиши ва президентлар томонидан имзоланиши билан, бир жиҳатдан, энг оғриқли масалага нукта қўйилди, бошқа тарафдан, ўзаро ишонч ортиб, сифат жиҳатдан янгича, манфаатли, мазмунли ташаббусларга йўл очилди.

Шулардан бири Қирғизистон ва Ўзбекистон ўртасидаги (бунга Қозоғистон ҳам қўшилди) “Қамбар-Ота-1” гидроэнергетика лойиҳасини ҳамкорликда амалга ошириш бўйича эришилган келишув бўлди. Ваҳоланки, бу масала Ўзбекистон билан Тожикистон муносабатларида Роғун ГЭСи сингари, 2016 йилдан бери ҳамкорлик йўлидаги принципиал тўсиқлардан бири бўлиб келаётганди. Дўстона алоқалар қайта тиклангач, Қамбар-Ота-1 ГЭСи

ўзаро тараққиёт йўлида томонлар учун манфаатли экани тасдиғини топди.

Тўхтаб қолган яна бир муҳим стратегик лойиҳа Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон темир йўли эди. Гарчи бу ғоя 10 йил бурун туғилган ва иштирокчилар томонидан вақти-вақти билан кўтариб турилган бўлса-да, қўплаб омиллар, жумладан, ташқи сабабларга кўра, амалга ошиши даргумон ишдек қолиб келаётганди. Барча иштирокчи мамлакатлар ўртасида ўзаро мулоқот яхшиланиши туфайли Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон темир йўли ғоядан лойиҳага айланди. Уни амалга оширишга уч давлат биргаликда жиддий киришди. 2022 йил ёзида Самарқандда уч томонлама меморандум имзоланиши билан бу ишга старт берилди. Қирғизистон ва Ўзбекистон учун мазкур лойиҳа икки мамлакатнинг Шарқ ҳамда Ғарб ўртасидаги трансконтинентал (қитъалараро) савдо йўлига боғланишида муҳим қадам бўлди.

Бошқа қўплаб кўрсаткичлар ҳам ўзаро муносабатларнинг изчил ўсиб бораётганини тасдиқлайди. Бу туристлар оқими кескин ортганида ҳам намоён бўлмоқда: Қирғизистон фуқаролари Марказий Осиёнинг тарихий дурдоналари – Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқа шаҳарларга саёҳат қилаётган бўлса, Ўзбекистон фуқаролари тўғридан-тўғри авиақатновлар орқали Иссиқкўлга бориб ҳордиқ чиқаришмоқда. Бундан ташқари, бизнес ҳамжамиятлари ҳамкорлигида тўқимачилик ва тикувчилик, қишлоқ хўжалиги, машинасозлик, қурилиш ва озиқ-овқат соҳаларида қўшма корхоналар барпо этилди. Қирғизистонда “ЎзАвто”нинг автомобиллар йиғиш заводи ишга тушди. Қўшма лойиҳаларга инвестиция жалб этиш мақсадида Ўзбек-Қирғиз тараққиёт жамғармаси ташкил этилди. Томонлар унинг ҳажмини 200

⁸ <http://rus.azattyk.org/a/31953278.html>

⁹ <http://mir24.ru/news/16310090/kyrgyzstan-uzbekistan-otkrytye-granicy-novye-vozmozhnosti>

¹⁰ http://24.kg/vlast/256885_kyrgyzstan_uzbekistan_ofitsialno_zavershili_delimitatsiyu_granitsiy/

миллион долларга етказишни мўлжалламоқда.

Иқтисодий соҳада эришилган кўрсаткичларнинг ўзиёқ қўлга киритилган ютуқларни яққол ифодалаб турибди. Агар 2016 йил охирида ўзаро савдо ҳажми 200 миллион доллардан (ўша пайтда бундан-да кам эди) ошмаган бўлса, 2022 йилга келиб ушбу кўрсаткич бир неча баробарга ўсди – қўшнилар билан 1 миллиард 300 миллион долларлик ташқи савдо амалга оширилди. Яқин орада бу кўрсаткич икки миллиард долларга етказиш мақсад қилинган.

Чинакам биродарлик алоқалари

Парижда 2024 йилги Олимпия ўйинлари энди бошланган паллада Диёра Келдиёрова Ўзбекистон ҳиссасига биринчи олтин медални қўшиб қўйди ва бу воқеадан юртимиз аҳолиси ўзбекистонликлардан кам хурсанд бўлгани йўқ – ижтимоий тармоқлар қирғизларнинг Ўзбекистонга ва Диёрага йўллаган табриklarига тўлиб кетди. Яна бир ажойиб воқеа ҳам юз берди. Қирғиз боксчиси Мунарбек Сейитбек ўғли Олимпиада лицензиясини энг охириги кунларда қўлга киритди ва шу сабабли Парижга ўз мураббийисиз келишга мажбур бўлди. У кетма-кет қозонган ғалабалари билан юрдошларини хурсанд қилди: бутун Қирғизистон халқи Мунарбекка рингда ўзбек мураббийи Акмал Ҳасанов секундантлик қилганини чуқур миннатдорлик билан кузатди. Ана шу воқеа икки халқ ўртасидаги юксак даражадаги аҳил қўшничилик ва биродарликни ҳар қандай расмий келишув ёки статистик маълумотлардан кўра таъсирчанроқ руҳда яққол намоён этди.

Париж Олимпиадаси бошланишидан икки ҳафта бурун, 2024

йил 18 – 19 июль кунлари Президент Садир Жапаровнинг Ўзбекистонга давлат ташрифи амалга оширилди. Икки давлат раҳбарлари ва ўзаро музокараларнинг бошқа қатнашчилари якунда ҳамкорликнинг турли йўналишларига доир 16 та ҳужжатни имзоладилар, истиқболдаги маҳобатли ва айна пайтда ҳаётий мақсадларни белгилаб олдилар¹¹.

Қирғиз магбуоти Президент Ш.Мирзиёевнинг, икки мамлакат муносабатларидаги конструктивизм принципини (win-win) аниқ-тиниқ ифодалаган “Бизга кучли ва фаровон қўшни – Қирғизистон керак”, деган сўзларини иқтибос қилди¹². Бу – шунчаки меҳмондорчилик ёки эҳтиром белгиси эмас, балки икки биродар давлатнинг чинакам дўстона муносабатлари тасдиғи сифатида қабул қилинди. Зеро, бир мамлакатнинг гуллаб-яшнаши ва фаровонлигига унга қўшни юртда ҳам шундай шарт-шароит барқарор бўлгандагина эришиш мумкин.

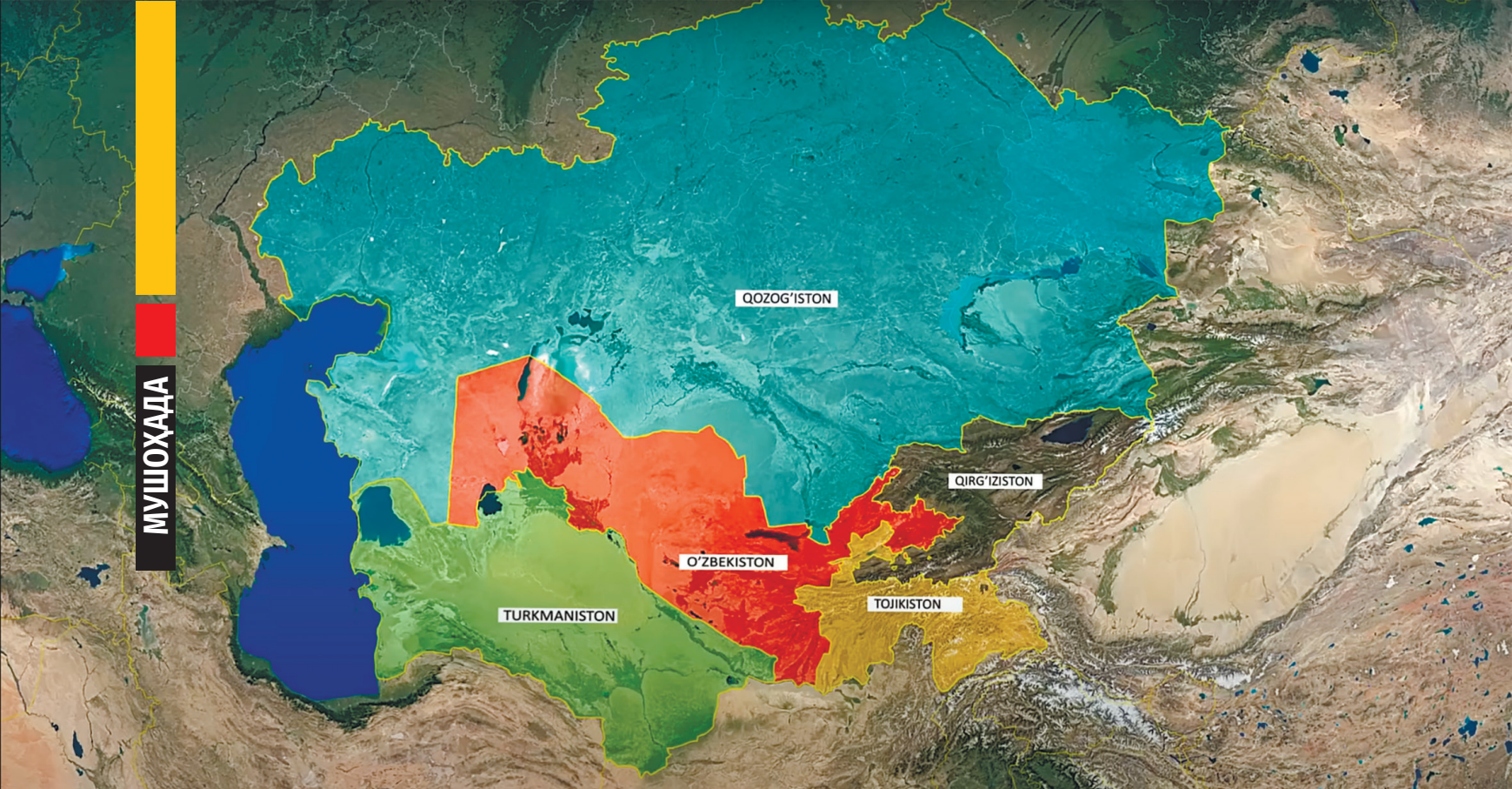
Фақат ўта содда, анойи кузатувчигина бу икки давлатнинг яқинлигини улар ўртасида ихтилоф, турлича фикр-қарашлар йўқлиги билан изоҳлаши мумкин. Ахир, энг яқин, қардош ва ҳар жиҳатдан қалин мамлакатлар орасида ҳам турли баҳсли масалалар бўлиши табиий.

Шу маънода, тили, урф-одатлари, қадриятлари, маданияти ўхшаш, тарихий илдизлари туташ икки қардош халқ ўртасида узоқ йиллик танаффусдан сўнг чинакам биродарлик алоқалари мустаҳкамланаётгани ҳар қанча эътироф этишга арзийди. Шу аснода иқтисодий, сиёсий, гуманитар ва бошқа соҳалар бўйича давлатлараро муносабатларда туб бурилиш юз бермоқда. Ҳар икки томон шунинг тарафдори. Уларнинг ҳар қайсисига “кучли ва фаровон қўшни” керак. Зеро, шундагина Қирғизистон ҳам, Ўзбекистон ҳам барқарор тараққиётга эриша олади.

Чинакам қардошлик ва яхши қўшничилик муносабатлари тикланишини, биринчи галда, ҳар икки мамлакатнинг оддий фуқаролари қувонч билан қарши олди. Янгиликларда қардошлар, туғишганлар – ака-укалар ва опа-сингиллар, болалар ва ота-оналар, неваралар ва келинларнинг бахтиёр дийдорлашув онлари, қайта топиллишлари намойиш этиб борилди. Зеро, улар узоқ вақт давомида чегара муаммолари туфайли бир-бирлари билан кўришишга имкон тополмаган ёки бунга журъат этолмаган эдилар.

¹¹ <http://economist.kg/enierghietika/2024/06/11/kyrgyzstan-kazakhstan-i-uzbickistan-doghovoriliso-sovmestnoirabotie-nad-kambar-atinskoi-ges-1/>

¹² <http://daryo.uz/en/2024/07/18/uzbekistan-kyrgyzstan-aim-to-reach2bn-trade-volume>

МИНТАҚА:

БИЗГА УМУМИЙ ЎЗЛИК НЕ УЧУН ДАРКОР?

Шерали РИЗОЁН,
сиёсий фанлар номзоди

Тожикистон
Республикаси,
Душанбе шаҳри.

Маданий-гуманитар омил умумий маконни шакллантирадиган муҳим таркибий қисмлардан бўлиб, пировард натижада давлатларнинг янада яқин, чамбарчас ҳамкорлигига, яъни интеграциясига олиб келиши мумкин.

Бу фактор, қолаверса, ҳудудий интеграциянинг аҳамияти шундаки, мазкур жараён, биринчи навбатда, одамлар ҳаётини яхшилашга, уларнинг турмуш фаровонлигини юксалтиришга, мамлакатларнинг биргаликдаги тараққиёти учун қулай шарт-шароит яратишга қаратилган. Модомики, Ўрта Осиё интеграциясидан кўзланган мақсад ушбу ҳудудда яшаётган одамлар ҳаётининг фаровонлигини таъминлаш экан, бу омилга алоҳида эътибор бериш зарур бўлади.

Пировардида айнан шу нуқтаи назардан туриб Ўрта Осиё мамлакатлари ҳудудий ҳамкорлигида маданий-гуманитар омилнинг ўрнига баҳо берилади.

Маълумки, 2016 йилдан бошланган ички ҳудудий ҳамкорлик яхшиланиб боргани 2018 йилга келиб, Марказий Осиё давлат раҳбарларининг Маслаҳат учрашуви иш бошлаши билан ярим институтуционал мазмун касб этди.

Ушбу тузилма фаолияти йўлга қўйилгандан кейин минтақа мамлакатлари раҳбарлари учрашувларида “ҳудудий идентик(ким)лик”, “Марказий Осиё идентик(ким)лиги” атамалари кенг ишлатила бошланди ва бу ибора сиёсатчилар, тадқиқотчилар, журналист ва бошқалар нутқларида тез-тез учрайдиган бўлди. “Марказий Осиё иден-

тик(ким)лиги” атамаси қандай қўланаётганини кузатганда, ушбу атамага турлича маъно юкланиши баъзан мазкур ғоянинг ўзига зид эканига гувоҳ бўламизки, бунда муайян бир давлатнинг ўзи яқин келажакда эришишни истаган мақсади олдинга сурилади.

Аслида эса айнан фуқаролик идентик(ким)лиги асосида ҳудудий идентик(ким)лик ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин, бундай идентик(ким)лик Марказий Осиёнинг тамаддуний тараққиёти учун шарт-шароит яратиши мумкин. Бугун биз мазкур жаҳада ишлайдиган қурилмани шакллантиришга имкон бермас эканмиз, бу неосоветизм (яъни советчилик) синдроми (яъни советча тузумга хос характерли аломатлар мажмуи)ки, бунда бирлашишга қаратилган ҳар қандай ташаббусга мафкура аралашади. Ана шу мафкуранинг мавжуд воқеликка мувофиқлиги, афсуски, асосий масала, деб қаралмайди. Агар шундай давом этаверса, у ҳолда ҳаёлий байналмилаллик ғояси пайдо бўлади. Бу ғоядаги реал амалга ошириладиган ишлар ва дабдабали тарзда эълон қилинган режалар ўртасида катта фарқ бор.

Ўрта Осиё мамлакатларида истиқомат қилувчиларнинг маданий коди. Ижтимоий-сиёсий фанларда маданий код (ахборот, маълумот узатувчи шартли ифодалар, сигналлар тизими) нима, деган саволга аниқ-тиниқ жавоб йўқ ва бу тусунча ҳануз баҳсталаб. Марказий Осиё халқлари маданияти моддий ва маънавий қадриятлар билан белгиланади, буларга биринчи галда тил, тарих, дин, санъат, анъаналар, урф-одатлар, фан, мифология ва бошқалар киради. Маданий код улар орқали шаклланади, акс этади ва мавжуд идентик(ким)ликнинг муҳим элементи, яъни мураккаб бир бутуннинг таркибий қисмлари ҳисобланади. Ўз навбатида,

идентик(ким)лик доимий тарзда ўзгаришга учрайди, чунки мамлакатлар ижтимоий-сиёсий муносабатлари ўзгариш жараёналари ва сиёсий-иқтисодий имкониятлари кенгайиши билан турланади, бошқа шаклга киради.

Бугунги кунда ислом Марказий Осиё халқлари учун бирлаштирувчи омил саналади, чунки ҳудуд аҳолисининг асосий қисми мазкур динга эътиқод қилади. Минтақа мамлакатлари умумий тарихга эга, бу эса давлатлар мустақиллиги шароитида турлича талқин қилина бошланди. Марказий Осиёни миллий таомлар ҳам бирлаштиради. Шунингдек, оилавий анъаналари жуда ўхшаш. Зеро, оилада ота-онага ҳурмат ўзига хос ахлоқ меъёри саналади. Қолаверса, Тожикистонни истисно этганда, қолган барча мамлакатлар туркий тилли. Бошқа бирлаштирувчи элементларга батафсил тўхталиб ўтирмай, маданий коднинг айрим муаммоли аспектилари ҳақида сўз юритамиз, шунингдек, қатъий жавоби топилмаган очиқ саволларни белгилаб оламиз.

Маданий код деганда биз нимани назарда тутамиз? Марказий Осиё мамлакатлари тажрибасидан келиб чиқиб, бу саволга қатъий жавоб бериб бўлмайди. Чунки айримлар маданий кодни кўчманчилик анъаналари, бошқалар ўтроқ турмуш тарзи ёки ўтроқ-кўчманчи ҳаёт билан боғлайди. Бошқа томондан, мустақиллик шароитида тарихни турлича талқин қилиш, сохта тарихий “ишлар” ёзиш жараёнида муаллифлар ўз халқини кўкларга кўтаради ва ҳудуднинг умумий ўтмишида бошқаларнинг ўрнини камайтириб кўрсатади. Бу ҳолда ҳудуднинг маданий коди умумий элементларини муҳокама қилиш мушкул.

Маданий код ўзгарадими? Примордиализм (дастлабки, бошланиши, асоси) тарафдорлари (улар ақлий меҳнат кишилари

орасида кам эмас) халқларнинг маданий коди ўзгармайди ва илк ўзига хос хусусиятини сақлаб қолади, деб ишонадилар. Конструктивистлар ва модернчилар эса маданий код ўзгаришларга учрайди ва глобаллашув шароитида у турланади, бойиб боради, деган хулосада. Улар анъана ва байрамларнинг ижтимоий лойиҳасини тузишда давлат институтларининг ролини алоҳида таъкидлайди ва бу анъана ҳамда байрамлар маълум вақт ўтиши билан “қадимий” мазмун касб этади.

Биз ўтмишга қандай қараймиз ва нимани қайта тиклашни истаймиз? Ушбу саволга ҳам аниқ жавоб йўқ, чунки ўтмиш турлича талқин қилинади ва биз нимани қайта тикламоқчи эканмиз номаълум. Бу XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия империяси томонидан босиб олинishi оқибатида Ўрта Осиё маконида мустақил давлатчилик тугатилгани билан боғлиқ. Расмий дискурсада буюк ўтмиш ҳақида таъриф-таъсифлар мавжуд. Бироқ ҳудуддаги мамлакатлар ўша анъаналарга қайтишга тайёрлиги ва яқин тарихдаги улуғворликни қайта тиклаш мумкинлиги ноаён. Бошқа тарафдан, Марказий Осиёнинг яқин мозийдаги кечмиши ҳудуддан ташқаридаги сиёсий ўйинчиларнинг геосиёсий ҳийла-найранглари объектига айланди ва улар ўз манфаатларига мос бўлган тарихий хотирани сақлаб қолишга уринишмоқда. Бошқа ҳар қандай талқинга эса, турли салбий ёрликлар ёпиштирилади. Афсуски, “онгни мустамлакачилик асоратидан ҳалос қилиш” ва “умумий тарихий ўтмишни асраш” борасидаги фикр-мулоҳазаларга ҳозирги кунда ўз таъсирини кенгайтириш ҳамда сақлаб қолишни мақсад қилган ташқи омиллар туртки бермоқда. Бу жиҳатдан қараганда, халқларнинг ўз тарихини билиши, аниқса, идентик(ким)ли-

гининг маданий кодлари доимо ташқи омилларга боғлиқ бўлиб қолиши эҳтимоли юқори.

Қўлланилаётган чоралар нимага олиб келиши мумкин ёки яқуний натижа қандай бўлади? Бу саволга ҳам аниқ жавоб йўқ, чунки лойиҳаси тузилган кадриятларни ва анъаналарни мустаҳкамлаш учун кўп вақт талаб этилади. Бошқа бир муаммо шундаки, минтақадаги мамлакатлар Конституциялари барча этник гуруҳлар учун бирдай тенг ҳуқуқ ва имкониятларни кафолатлайди, бироқ амалиётда бошқа автохтон тиллар (туб жой аҳоли тили) зарарига расмий тил давлат томонидан қўллаб-қувватланади, натижада аҳолининг маълум қисми ўз она тилида таълим олиш имкониятига эга бўлолмайди.

Балансни излаш ва Ўрта Осиё идентик(ким)лигини шакллантириши. Бугун бир қатор шартлар мавжудки, уларни ҳисобга олмай туриб, амалий Ўрта Осиё идентик(ким)лигини шакллантириш (албатта, зарурат бўлса) мушкул. Ушбу жараёнда биргаликда тинч, фаровон яшаш, Марказий Осиёда ҳамкорликда тараққиётга эришиш учун ушбу ҳодисалар ўртасида балансни излаб топиш лозим бўладики, бу халқлардан сиёсий ирода ва етукликни тақозо этади.

Биринчидан, ҳудудий интеграциянинг муҳимлиги ва миллий давлатчиликни барпо этиш ўртасидаги баланс. Муаммолар таҳлили ва баҳо-си шуни кўрсатадики, бир томондан, ҳудудий интеграция, иккинчи томондан, миллий давлатчиликни мустаҳкамлашнинг баланс моделини излаб топиш муайян “қурбонлик”ни талаб қилади. Негаки, агар ҳудудий интеграция муҳим ҳисобланса, шунга мувофиқ тарзда мамлакатлар ўртасидаги муҳокамалар ва намоёниш этиладиган кўрсатувларни мувофиқ тарзда модификация қилмоқ (бошқа кўринишга, шаклга келтирмоқ) зарур. Бунга минтақа республикалари қанчалик тайёр эканини вақт кўрсатади. Хуллас, ушбу жабҳада ҳудудий ва мамлакатлар кун тартибидagi ишлар ўртасида балансни топиш керак. Агар бунга мос келадиган қарор топилмаса, интеграция жараёни узоқ йиллар ҳал этилмай қолаверади.

Иккинчидан, илмий фактлар ва миллий идентик(ким)лик ўртасидаги баланс. Кейинги юз йил мобайнида ҳудудда у ёки бу моддий мерос, дунёга машҳур олим, мутафаккир ва бошқалар кимга тегишли экани ҳақидаги мунозаралар авж олди. Бу

нозик мавзу, биринчи навбатда, маданий-тамаддуний бойликка тааллуқли. Мунозаралар марказида ҳудуд тарихи мавжуд реалликдан келиб чиқиб қайта ёзиб чиқилган, алломалар, моддий ва маънавий мерос, энг муҳим тарихий воқеалар “ўзлаштирилган” тезислар ётади. Афсуски, ана шу масала кўпдан бери мавжуд ва миллий идентик(ким)лик бошқаларни инкор этиш асосига қурилган. Айрим Facebook гуруҳларида шундай мунозаралар кузатилади, уларда модераторлар ва иштирокчилар ибтидоий, жўн миллатчилик усулини қўллаб, қўшниларига нисбатан нафрат ва душманлик муносабатини кўзгайди. Бу разил мақсадлар йўлида тарихий ўтмишни ўзиники қилишга қанчалик уринилмасин, китоблар ва мақолалар чиқарилмасин, жаҳон тарих фанини ўзлаштиришнинг, ўзиники қилишнинг иложига йўқ. Шунинг учун ҳам, ҳудудий ҳамкорлик жараёнини қўллаб-қувватлашда ҳудуд тарихини ўзлаштириш ёки “миллийлаштириш”га уриниш амалиётдан воз кечиш керак.

Учинчидан, тарихий фактлар ва ҳудуддаги давлатларга доир тарихий манбаларни ўрганишдаги сохтакорликлар ўртасидаги баланс. Босма ва электрон шаклдаги илмий ва “сохта илмий” ишларни таҳлил қила туриб, Марказий Осиё халқлари алоҳида-алоҳида ривожланган экан, деган фикрга келиш мумкин. Минтақадаги мамлакатлар тарихшунослигида алоҳида бир халқлар роли бўрттириб ва бошқаларнинг ўрни камайтириб кўрсатилгани кузатилади. Оқибатда бу умумҳудудий кадриятларнинг шаклланишига салбий таъсир кўрсатади, ижтимоий тармоқлар фаоллари ўртасида кераксиз тортишувларга замин ҳозирлайди, минтақа интеграцияси учун ножоиз муҳитни юзага

келтиради. Шу боис ўтмишни сохталаштиришга уринишларга қарши ҳар томонлама курашиш ва айрим тарихшунослар ўртасидаги жанжалларни камайтириш, умуман олганда, ҳудуддаги мамлакатлар тарихшунослигида келишмовчиликларни бартараф этиш лозим. Масалага бундай ёндашишнинг асосий воситалари: ҳамкорликда тадқиқотлар олиб боришни йўлга қўйиш, уларнинг натижаларини экспертлар ҳамжамияти, маданият, санъат вакиллари ва жамоатчилик иштирокида ошқора муҳокама қилиш, мазкур жараёни ОАВда ёритиш ҳамда яқуний хулоса сифатида уларни китоб ва тўпламлар тарзида босиб чиқаришдан иборат.

Минтақадаги мамлакатлар тарихшунослигида алоҳида бир халқлар роли бўрттириб ва бошқаларнинг ўрни камайтириб кўрсатилгани кузатилади. Оқибатда бу умумҳудудий кадриятларнинг шаклланишига салбий таъсир кўрсатади, ижтимоий тармоқлар фаоллари ўртасида кераксиз тортишувларга замин ҳозирлайди, минтақа интеграцияси учун ножоиз муҳитни юзага келтиради. Шу боис ўтмишни сохталаштиришга уринишларга қарши ҳар томонлама курашиш ва айрим тарихшунослар ўртасидаги жанжалларни камайтириш, умуман олганда, ҳудуддаги мамлакатлар тарихшунослигида келишмовчиликларни бартараф этиш лозим.

Тўртинчидан, ўтмишда, ҳозирда ва келажакда форсий-туркий асос мавжуд эканини тан олиш. Айрим илмий ва “сохта илмий” китобларда ҳамда бошқа асарларда Марказий Осиё тарихи ва ҳозирги ҳаётида форсий элементни инкор этиш ҳолати кузатилади, ҳудуд туркий тамаддун ёки туркий-мусулмон маданияти ареали сифатида тақдим этилади. Вақт талабига мувофиқ тарзда улғ мутафаккирлар, шоирлар, ёзувчилар, дин арбоблари ва бошқа тарихий шахсларнинг этник келиб чиқишини ўзгартириш ҳоллари рўй бермоқда. Масалан, Иммануил Кант ҳозирги Калининград шахрида туғилгани, ишлагани ва вафот этгани уни “рус файласуфи”га айлантirmайди. Иммануил Кант немис файласуфи саналади ва бу фактни ҳамма бирдек тан олади. Шунинг учун тарихий шахслар ҳақида ҳар томонлама ўйлаб, асосли тарзда сўз юритиш, бунда ҳудуд тарихини ўзлаштириб олишдан тийилиш лозим бўлади.

Бешинчидан, тил сиёсати билан она тилини қўллаш ва она тилида таълим олиш учун шарт-шароит яратиш ўртасидаги баланс. Бу хийла мураккаб вазифа саналади, чунки бунда бир асрдан буён мавжуд бўлган ва ҳудуддаги давлатларнинг мустақиллик даврида янгидан куч олган амалиётдан воз кечиш зарур. Марказий Осиёда гуманитар омил ҳақида мулоҳаза юритарканмиз, аста-секин бу масалага доир янги ечимлар топишга киришиш керак. Евро-

па мамлакатлари интеграцияси бир давлат ҳудудида қўллаб тиллар мавжуд бўлиши ва бу ҳол расмий тил мавқеини ҳеч ҳам пасайтирмаслигини кўрсатмоқда. Минтақа давлатларининг барча халқлари вакиллари учун миллий тикланишга шарт-шароит яратиш – тараққиётнинг ягона тўғри йўли.

Таъкидлаш жоизки, ҳудуддаги мамлакатлар Марказий Осиё идентик(ким)лигининг реал мазмунини ўзлаштиришга ҳали тайёр эмас, чунки идентик(ким)ликни бир мамлакат доирасида тушуниш жиддий тўсиқларни юзага келтиради.

Ҳозирги пайтда Ўрта Осиё мамлакатлари ўртасида икки томонлама муносабатларни изчил ривожлантириб бориш ва ҳудудий ҳамкорликнинг бугунги суръатини қўллаб-қувватлаш жуда муҳим. Минтақада кун тартибидан жой олган, тезкор ҳаракат қилишни талаб этадиган янада муҳим вазифалар бор. Бу ерда транспорт имкониятларини кенгайтириш ва янги транспорт йўлакларини барпо этиш, об-ҳаво ўзгариши билан боғлиқ муаммоларни ечиш йўллари излаш, ҳудуддаги давлатларнинг хавфсизлик ва барқарор тинчликни таъминлашда ҳамжиҳатлигини таъминлаш ана шулар сирасидандир. Умуман олганда, Марказий Осиёнинг тинч ва барқарор тараққиёти учун давлатлар ўртасида ҳам икки томонлама, ҳам ҳудудий миқёсда ҳамкорликнинг янги муваффақиятли шарт-шароитларини яратиш зарур.

Фарҳод ТОЛИПОВ,
“Билим қарвони”
нодавлат нотижорат
илмий муассасаси
раҳбари,
сиёсатшунос

МАСЛАҲАТ УЧРАШУВЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛДАГИ ИНТЕГРАЦИЯ

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев бундан етти йил бурун Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Маслаҳат учрашувини ташкил этиш ташаббусини илгари сурган ва уни қўшни мамлакатлар етакчилари қўллаб-қувватлашганди.

Шундан сўнг биринчи учрашув 2018 йили Қозғистон пойтахти Остона шаҳрида, иккинчиси 2019 йили Ўзбекистон бош кенти Тошкентда, учинчиси 2021 йили Туркменистоннинг “Аваза” миллий сайёҳлик зонасида, тўртинчиси 2022 йили Қирғизистоннинг Чўлпонота шаҳрида, бешинчиси 2023 йили Тожикистон пойтахти Душанбеда бўлиб ўтди.

Шу йил 9-10 август кунлари Остонада ўтказилган олтинчи Маслаҳат учрашуви бу тадбирнинг янги босқичини бошлаб берди. Дарвоқе, мазкур саммит тарихий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлиши кутилган эди.

Бироқ бундан олдинги – бешинчи Маслаҳат учрашувидан кейин қўзланган натижалар қайд этилмади, жумладан, минтақавий интеграция жараёнини жадаллаштиришда эришилган муайян ютуқларни кўрмадик. Ўша йиғинда бу форматнинг Координаторлар кенгаши тузилгани эълон қилинган эди, бироқ мазкур тузилма фаолияти, координаторлар кимлиги ҳақида маълумот берилгани йўқ. Чунки айнан улар жамоатчилик билан ҳамкорликда янги таклифларни ишлаб чиқиши керак. Эҳтимол, шу сабабли, интеграция жараёни бироз секинлашди.

Ўтган даврга қисқача баҳо берганда, қўлга киритилган айрим ютуқлар ва мавжуд муаммоларни таъкидлаб ўтиш ўринли, албатта.

Ютуқлар

Маслаҳат учрашувлари ўтган 7 йил давомида мунтазам алоқаларни ушлаб туриш ва минтақавий муаммоларни муҳокама қилиш учун мустаҳкам замин яратди, давлатларнинг ўзаро ишончини янада кучайтирди. Бугунги кунда Марказий Осиёнинг яхлит тузилма сифатида халқаро субъектлиги барқарор шаклланиб бормоқда. Йилдан йилга беш давлат ўзининг минтақавий ва халқаро позициясини янада мустаҳкамлаш йўлидаги изчил саъй-ҳаракатини намоён этмоқда.

Маслаҳат учрашувлари давомида минтақавий ҳамкорлик, жумладан, хавфсизлик ва таҳдидларга бир хил муносабатда бўлиш бўйича қабул қилинган қўшма баёнотлар доирасида муҳим режалар эълон қилинди.

Чўлпонота шаҳрида 2022 йили “Марказий Осиёнинг ХХІ асрда ривожланиши учун дўстлик, яхши қўшничилик ва ҳамкорлик тўғрисида” битим қабул қилинди. Бу эса минтақавий интеграция жараёнида янги дадил қадам бўлди.

Юқоридагиларни умумлаштириб шундай хулосага келиш мумкин: беш марта бўлиб ўтган Маслаҳат учрашувлари Марказий Осиё давлатлари раҳбарларига минтақавий мулоқотни узлуксиз

давом эттириш ҳамда манфаатлар, таҳликалар умумийлиги, ўзаро ҳурмат ва ишончни янада кучайтириш имконини берди.

Муаммолар ёхуд тўсиқлар

Умуман, минтақавий интеграция жараёни жуда секин борапти. Беш мамлакат интеграциясини олий мақсад, деб қарашда давлат раҳбарларининг эҳтиёткорлик билан ўзларини тийиб туриши кузатилмоқда. Улар маъруза ва баёнотларида интеграцияга урғу бермаган ҳолда, қўпроқ “ҳамкорлик”, “боғланиш”, “кооперация” каби атамаларни қўллайди.

Маслаҳат учрашувлари ўз номи билан фақат расмий маслаҳатлашиш формати, холос. Улар минтақавий ҳамкорлик ва интеграцияни ҳар томонлама мувофиқлаштирувчи ҳамда йўналтирувчи доимий орган сифатида ишлай олмайди.

Минтақавий жараён шу пайтгача юқори сиёсий даража билан чекланиб, фуқаролик жамияти институтлари, экспертлар ва бошқа нодавлат ташкилотлар ҳамда манфаатдор гуруҳларнинг иштирокисиз олиб борилди.

Юқорида зикр қилинган Чўлпонота битими фақат Қозғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон Президентлари томонидан имзоланган эди. Тожикистон ва Туркменистон раҳбарлари эса имзо қўйишни кечиктирди, бу мазкур ҳужжатнинг таъсир кучини камайтиради.

Беш давлатнинг минтақадан ташқаридаги бошқа форматлар (ЕОИИ, ШХТ, ТДТ, ЖХБТ ва бошқалар)га аъзолиги борасида фаолиятни ўзаро мувофиқлаштириш бўйича аниқлик йўқ. Бу эса Марказий Осиё минтақавий форматини заифлаштириши ва яшовчанлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Тавсиялар

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, биринчи беш йилликда бўлиб ўтган Маслаҳат учрашувлари муваффақиятли яқунланганини эътироф этган ҳолда, навбатдаги беш йиллик даврда янги босқичга ўтиш мақсадга мувофиқ. 2030 йилга қадар Марказий Осиё ҳамжамиятининг институционал тўла шаклланишига эришиш лозим ва бу борада бажариладиган вазифаларни эълон қилиш зарур. Шу нуқтаи назардан қуйидаги масалалар бўлажак Маслаҳат учрашувларида кўриб чиқилса, фойдадан холи бўлмайди, деб ўйлаймиз.

Минтақавий интеграцияни Марказий Осиё давлатларининг олий мақсади, деб эълон қилиш ҳамда Марказий Осиё минтақавийлигини расман бошқа барча кўп томонлама форматлардан устувор, деб белгилаш лозим.

Тожикистон ва Туркменистон томонидан Чўлпонота битимига имзо қўйилишига эришиш керак.

Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Маслаҳат учрашувларига минтақадан ташқаридаги давлатлар вакиллари таклиф этиш амалиётидан воз кечиш ва мазкур учрашувларнинг соф минтақавий бўлишини таъминлаш лозим.

Минтақавий маслаҳатлашув жараёнига фуқаролик жамияти вакиллари ва экспертларни фалол жалб қилиш зарур. Марказий Осиёнинг барча мамлакатларидаги кўплаб ижтимоий манфаатдор гуруҳлар, шу жумладан, фуқаролик жамияти, медиа, бизнес уюшмалари, касаба бирлашмаларининг интеграция доирасида турли минтақавий коммуникация, ҳамкорлик ва тадбирларни режалаштириш ҳамда ташкил этишдаги иштирокини таъминлаш фойдадан холи бўлмайди.

Минтақавий транспорт, энергетика ва озиқовқат консорциумларини тузиш, шунингдек сув-энергетика муаммоларини мувофиқлаштириш бўйича инновацион қарор қабул қилиш, Марказий Осиё ягона энергетика тизимини тиклаш ҳам кун тартибидagi долзарб масалалардан.

Маслаҳат учрашувлари ташқи ишлар вазирликлари даражасида давом этиши мумкин. “Марказий Осиё давлат раҳбарлари Кенгаши” (Европа Иттифоқидагидек давлат раҳбарлари Кенгаши) эса минтақавий интеграциянинг стратегик йўналишлари билан шуғулланиши мумкин. Минтақавий иқтисодий, транспорт, инфраструктуравий ва

бошқа лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш мақсадида Марказий Осиё тараққиёт ва инвестициялар банкни ташкил этиш мумкин.

Давлат чегараларининг делимитация ва демаркациясини яқунлаш, шу билан бирга, фуқаролар чегарадан ўтишининг соддалаштирилган тартибини жорий этиш ҳамда умумий минтақавий “Ипак йўли” визасини жорий этиш кўплаб қулайликлар туғдиради.

Олтинчи Маслаҳат учрашуви натижалари

Остонада бўлиб ўтган олтинчи Маслаҳат учрашувининг асосий натижаларига тўхталадиган бўлсак, қўшма баёнотлар ва умумий музокаралардан ташқари, давлат раҳбарлари *Минтақавий ҳамкорликни ривожлантиришнинг 2040 йилгача мўлжалланган концепциясини* қабул қилганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Бир томондан, ушбу воқеа минтақавий ишлар йўлга қўйилгани, бирлашиш жараёни барқарор кечаётгани ва энди ортга қайтилмаслигидан далолат беради. Бирок, бошқа томондан, бу жуда узоқ муддатдек туюляпти, чунки тезкор ривожланаётган замонда интеграциянинг шакли ва динамикаси йил сайин ўзгариб, такомиллашиб боради. Қолаверса, мазкур ҳужжат концепция бўлгани учун ҳатто 2040 йилгача ҳам интеграция бўлмас экан, деган тасаввурни уйғотиши муқаррар.

Олтинчи Маслаҳат учрашувида кўзга ташлан-

ган яна бир жиҳат энергетика ва транспорт вазирларининг учрашуви бўлди. Демак, ушбу соҳаларда жиддий интеграциявий силжиш юз бераётир. 1990 йилларда лойиҳа шаклида пайдо бўлиб, кейинчалик қоғозда қолиб кетган сув-энергетика, озиқ-овқат ва транспорт консорциумларини тузиш ғояси шу кунларда яна кун тартибига қўйилмоқда. Ўзбекистон Президенти томонидан эркин савдо зонаси ва умумий бозорни барпо этиш, туризм соҳасида умумий ID-карталар билан савдо қилишни йўлга қўйиш ташаббуслари илгари сурилди. Буларнинг барчаси, илмий нуқтаи назардан ҳам, интеграция жараёнининг энг асосий шартлари ва омилларидир.

Маслаҳат учрашуви арафасида Қозоғистон Президенти Қосим-Жомарт Тоқаевнинг “Марказий Осиё Ренессанси: барқарор ривожланиш ва фаровонлик йўлида” сарлавҳали мақоласи чоп этилди. Унда янги ғоялар, долзарб фикр ва мулоҳазалар баён қилинган. Хусусан, Марказий осийликлар “яшай олмайдиган” давлатлар (failed states) қаторига қўшилиши тўғрисидаги башоратлар ногўғри бўлиб чиққани таъкидланади. Аксинча, бу минтақа яхлит бўлиб, жаҳон сахнасида тобора ўзининг субъектлигини (мустақил ўрни борлигини) намойиш этмоқда.

Мақоладаги асосий ғоя шуки, муаллиф Марказий Осиё давлатлари учун энди минтақавий хавфсизлик тизимини барпо этиш вақти келганини урғулайди. Унинг фикрича, Марказий Осиё атрофида мураккаб ҳарбий-сиёсий вазият сақланиб келаётганини инобатга олган ҳолда, муудофаа ва хавфсизлик соҳасида кооперация ташкил қилиш зарурати туғилапти. Айниқса, минтақавий хавфсизлик архитектурасини барпо этиш ҳамда таҳдидларнинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқиш долзарб масалага айланмоқда. Қосим-Жомарт Тоқаевнинг фикрича, Марказий Осиёда “яхлит хавфсизлик макони”ни шакллантириш устувор вазифадир.

Қозоғистон раҳбари “минтақавий ўзлик” (regional identity) тушунчасини муомалага кириштириш зарурлигини таъкидлади. Бу тушунча охириги йилларда илмий доираларда кўп муҳокама қилинган. Дарҳақиқат, минтақавий ўзликнинг шаклланиши ушбу интеграцион жараённинг энг ёрқин ифодаси. Масалан, Европа Иттифоқи доирасида айнан европалик ўзлик шаклланди ва бу интеграциянинг табиий натижаси бўлди. Лекин бизда, европаликлардан фарқли ўлароқ, минтақавий ўзликнинг шаклланиши эмас, унинг мавжудлиги ҳақида гапирсак, тўғри бўлади. Бошқача айтганда, агар “кўҳна қитъа”да минтақавий ўзлик интеграция жараёни маҳсули бўлса, Марказий Осиёда бу кўп жиҳатдан минтақавий ўзликнинг мавжудлиги туфайли амалга ошмоқда.

“Минтақавий ўзлик” концепциясини кейинги йилларда Ўзбекистон раҳбарияти ҳам, олим ва экспертлар ҳам илгари суриб, унинг мазмун-моҳиятини муҳокама қилиб келмоқда. Амалда бу воқелик минтақада тобора намоён бўлмоқда. Масалан, шу йил апрель ойида Қосим-Жомарт Тоқаев Ўзбекистонга ташриф буюрган эди. Икки давлат раҳбарлари Хива шаҳрида норасмий учрашувларга асос солди, десак бўлади. Қизиғи, ана шу норасмий учрашувда Президентлар бундан буён тандем бўлиб ҳарakat қилишини эълон этишди. Бошқача айтганда, улар (яъни тандем) рамзий маънода қўл бериб, елкадош бўлиб, биргаликда минтақавий ва халқаро майдонда сиёсат олиб боришади. Демак, шу орқали умумий ўзликни намойиш этишди.

Яқинда минтақавий ўзликнинг яна бир рамзий ифодасига гувоҳ бўлдик: Париждаги Олимпиада ўйинларида кўшни халқлар ўзбекистонлик спортчиларнинг ютуқларидан хурсанд бўлди ва бу муваффақиятларни ўзлариникидек қабул қилди.

Келгусида минтақавий ўзликни янада ривожлантириш, унинг ҳаётий аҳамиятини мустаҳкамлаш лозим. Илмий ибора билан айтсак, бу умумий ўзликни капитализация қилиш зарур.

Давлатлар олдида жиддий синовлар турибди: энди улар минтақавий ва халқаро масалалар бўйича умумий позицияларини ишлаб чиқиб, ҳақиқатан ҳам бирлашганини намуна сифатида кўрсатишлари лозим. Зотан, стратегик шерик ва иттифоқдошлардан амалда айнан шу мақомда ҳаракатланиш тақозо этилади.

Махмудхўжа БЕҲБУДИЙ

ҚОЗОҚ ҚАРИНДОШЛАРИМИЗГА

ОЧИҚ
ХАТ

Азиз қариндошларим! Мусулмон биродарлар! Ҳаммангизга маълумдурки, Туркистон демак туркий эл бўлиб, мундаги халқнинг қозоғи, қирғизи, сарти, ўзбеги, туркмани, татарлари – ҳаммаси турк-мўғул болалари ҳамда жаҳонгир Чингизхон ва Темурнинг авлоди ёки оға-инисидурлар. Туркистондаги араб, хўжа ва саййидлар-да ўз тилларини йўқотиб, балки билкулли турклашиб ва ҳатто арабликларини эсларидан чиқариб, сиз турк ва мўғуллар ила ҳар жиҳатдан бирлашиб кетгандурлар. Туркистоннинг энг оз шаҳарларида ва баъзи тоғларида бироз форс, яъни тожиклар борки, алар ҳам камолан мусулмон ва сиз ила ҳаммазҳабдурлар. Тирикчиликларининг ўзбеклардан фарқи йўқ даражададур.

Бовурлар! Билингки, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва, сиз билингки, “Ҳақ олинур, берилмас!”. Яъни “Мухторият”ни Туркистон болаларининг ўзи бирлашиб ғайрат ила олулар, албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг қўлидан келса, бермаслар. Биз бўшлиқ қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта, ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар, бул, албатта, шундайдур ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмайду.

Энди ишлар шу ҳолда экан, биз ҳаммамиз, яъни қирғиз, қозоқ, туркман, араб, форс, хуллас, Туркистондаги, Қозоғистондаги ва Туркманистондаги барча мусулмонлар ва ҳам мундаги яҳудий ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалга келишига саъй ва эҳтимом этмоғимиз лозимдур. Агарда бизга ўз бошимизга, шарият, урф ва одатимизга мувофиқ тирикчилик қилмоқ керак бўлса, ҳаммамиз вақтли низоъ ва “манман”лиқни қўйиб, ҳамма нарсани эсимиздан чиқариб, ёлғуз “мухторият” учун ҳар нимарсамизни фидо этмоғимиз лозимдур. Мундай фурсат ва замоннинг бизга қайтиб келиши маълум йўқ, қадрини билиб ишламоқ керакдур. Вақт ўтгандан сўнгра ўқинмоқ фойда этмас.

Шуни-да билингки, қозоқ ўз бошига, шаҳар халқи ва атрофи ўз бошига айрилиб, бошқа-бошқа

мухторият қилмоқчи бўлганда, иккиси ҳам муддаога етмайду. Сиз, қозоқ қариндошларимиз, оре, чўлдасиз, аммо сиздан бир кўп халқлар ҳам шаҳарларда ва шаҳарлар теварагиндадур. Тирикчилик шундай нимарсаки, чўл ила шаҳар ва қишлоқ халқини бир-бирига боғлагандир, бир-бирдан ажралиб яшаёлмайду. Шаҳар халқи ила бирлашиб мухториятни бошқарганда сизларга зарар келмай, балки фойда келур.

Мухториятни бошқармоқ учун ёлғуз сиз-да кифоят этмаганингиз каби ёлғуз шаҳар ва атрофидаги халойиқ ҳам кифоят эмас, балки иккинги-да кераксиз. Шуни-да билингки, сизлар турғун халқ ила бирлашиб мухторият қилган ила сиз ила турғун халқ учун биргина нав қонун бўлмай, балки сизнинг тирикчилик ва ода-тингизга мувофиқ алоҳида сиз учун нафлик қонунлар ёзилур. Шарият ҳам кўчма ва чўл мусулмонларининг урф ва одатларига кенглик бергандир. Сиз йўлмангки, турғун халқи ва ё шарияти бизни қисадур. Йўқ, билъақс, сизга кераклик одатларингизни сизга қолдириб, сиз учун, сизнинг зиёли вакилларингиз учун-да бошқа-бошқа қонун тузалур.

Ҳатто Туркистондаги баъзи уезд ва шаҳарлар учун алоҳида қонунлар тузалур. На учунки, ҳамманинг тирикчилиги бир эмасдур. Яҳудий ва христианлар учун-да бошқа қонунлар туза олу. Ҳар бир халқнинг одат ва мазҳабига риоя қилинур. Хулоса: мухториятни миллат мажлиси ҳар бир халқнинг нафини кўзда тутуб, қонун чиқарар. Агарда сиз, қозоқ биродарлар, турғун халқдан ажралиб, ўзга мухторият қилурмиз десангиз, мундан сиз-да ва турғун халқ-да зарар кўрар ва, эҳтимолки, иккинги-га-да мухториятдан насиб бўлмас, азбаски куч таралур.

Бобонгиз Чингизнинг машҳур насиҳати бор, у ўз ўғулларига қилиб эдики, бирлашингиз. Масалан, бир даста таёғни бирга боғласангиз, кимса синдирилмас. Агарда ажратсангиз, бирин-бирин ҳар ким синдулар. Мана, бобонгизнинг буйруғи.

Чироғларим! Бошқа халқлар, масалан, серблар, италянлар, арманлар, славянлар, поляклар ва бошқалар, ҳатто, дунёнинг у бир

учидаги қариндошлари ила бирлашур эканлар. Бошқа катта ва қувватли давлатларга тобе бўлуб, ютилиб, ҳатто тилини йўқотган ўз жинсдошларини ажратиб олиб, бирлашмоқга жон ва кучларини сарф этар эканлар, биз ўз ичимиздаги қариндошларимиздан айрулсак, уятдур, аҳмоқликдур. Турк томурига болта урмоқликдур.

Онгли қозоқлар ўйласинлар, тарихга қарасинлар, зиёли қозоқлар, Оврупонинг ихтилоф солиб, миллатларни ажратмоқ сиёсатига ва икки юзлигига қарасунлар эди. Бирлашгон Туркистон халқининг бўлунмоқига ўзимиз сабаб бўлмасак эди. Барча ихтилофчилар ва бошқалар-да, албатта, зарар кўрарлар ва алар ила баробар татарлар-да, биз-да мундан зарар кўрурмиз ва ихтилофимизнинг жазосини тортармиз. У кунларимизда йиғлармиз, аммо фойда этмас.

Чироғларим, бирлашайлук! Кўрасиз, бу кунги руслар-да бирлашмоқдадурлар. Энди бирлашмоқ замонидир. Агарда сиз айрулсангиз, туркман қариндошлар-да айрулса, Туркистон туркларни уч ерга бўлиниб кетар ва барчага мухториятдан насиба чикмай қолур. Етти-сувдаги мусулмон қариндошларга ҳам айтатурғон сўзим шулдур.

Андаги христианларга келгунча, алар билсунларки, Етти-сувда кўп бўлсалар-да, бутун теваракларини мусулмонлар айлан-тириб олғон ва аларнинг-да бизнинг мухториятга қўшилмоқлари, албатта, ўзлари учун лозим бўлгонидек, Туркистоннинг бошқа жойларидаги руслар учун-да фойдалиқдур. Чунончи, алар қўшилса, миллат мажлисинда рус аъзолари кўпаюр. Бизнинг мухториятимиз жорий бўлгондан сўнгра, Етти-сув русларнинг қўшулмасликлари асло мумкин эмасдур.

Ёлғуз сиз ила биз эмас, бутун Русия мусулмонларининг бирлашмоқлари шаръан ва ақлан фарздур.

“Ваътасимуу биҳаблילהа жамиъан вала тафаррақу” тангрининг сўзидур. Бошқа газеталарнинг кўчирмаклари рижо ўлинур.

Манба: “Хуррият” газетаси. 1918 йил 26 январь. Самарқанд шаҳри.

“НАМАНГАННИНГ РЕГИСТОНИ”ГА АЙЛАНАЁТГАН АХСИКЕНТ

Халқимизнинг узоқ тарихи ҳақида, асосан, археологик ёдгорликлар маълумот беради. Чунки ўтмишнинг асосий қисми ёзма манбаларсиз даврга тўғри келади. Шу маънода, давлатимиз раҳбари ташаббуси билан ташкил қилинаётган Ахсикент археология паркни ниҳоятда катта аҳамиятга эга.

**Абдулхамид
АНОРБОЕВ,**
тарих фанлари доктори,
профессор

Президентимиз топшириғига мувофиқ, 2017 йилда Наманган вилояти Тўрақўрғон туманидаги Ахсикент тарихий ёдгорлигини асраб-авайлаш ва тадқиқ этиш, унинг ҳаққоний тарихини яратиш бўйича улкан ишлар бошланган эди. 2018 йил охири – 2019 йил бошларида бу ёдгорликнинг битта объектида (VIII) Ўзбекистонда биринчи бўлиб “Очиқ осмон остидаги музей” ташкил этилди.

Давлатимиз раҳбари 2019 йил 28 февраль куни Наманган вилоятига ташрифи чоғида Тўрақўрғон туманидаги Ахсикент археологик ёдгорлик мажмуасини бориб кўрган, олиб борилаётган археологик қазилмалар билан танишиб, тегишли тавсия ва топшириқлар берган эди.

Шу асосда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Миллий археология маркази Ахсикент комплекс экспедицияси томонидан Ахсикент ва Фарғона водийсининг бир неча ёдгорликларида кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Уларнинг дастлабки натижалари 2023 йилда нашр этилган “Ахсикент археология парки” номли (ўзбек, инглиз ва рус тилларида) монография-альбомда ўз аксини топди.

Ушбу китобда Фарғона водийсида ибтидоий деҳқончиликнинг пайдо бўлиши, илк шаҳарлар ва давлатчилик шаклланиши, марказлашган давлат пайдо бўлиши, самовий тулпорлар учун Фарғона-Хитой уруши юзага келиши, Буюк Ипак йўли ва унда Фарғона давлатининг ўрни, Фарғона-Ахсикат шаҳри ҳамда бу ердаги ер ости ичимлик сув тармоғи ва шу ерда тайёрланиб, Дамашқда сотилган, дунёга машхур “Дамашқ қиличлари” ҳақида маълумотлар берилган.

Сўздан топилган икки чипор илон тасвири туширилган тош ҳайкалча ҳамда сигир соғаетган аёл акс этган бронзадан ишланган тўғноғич милоддан аввалги III-II минг йилликларнинг биринчи ярмида Фарғона водийсида яшаган қабилалар ўзига хос маданият яратгани ва улар жанубий цивилизация вакиллари билан яқиндан алоқада бўлганидан дарак беради.

Бизга маълумки, милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида суғорма деҳқончиликка асосланган деҳқонлар кўналғалари (манзилгоҳлар) ташкил топади. Жанубда Сополли маданияти гуруҳига кирувчи Жарқўтон ва Сополли ёдгорликлари,

Сўғдада Кўктепа ёдгорлиги, Фарғонада Чуст маданияти гуруҳига кирувчи ёдгорликлар шулар жумласидандир.

Милоддан аввалги VII асрга келиб эса Бактрия, Сўғд ва Фарғонада дастлабки марказлашган давлатлар ташкил топади. Хусусан, милоддан аввалги II-I асрлардаги хитой манбаларида тилга олинган Фарғона давлатига милоддан аввалги VII-VI асрларда асос солинганига шубҳа йўқ. Ушбу давлатнинг пойтахти қаерда бўлганини ҳозирча билмаймиз. Лекин қадимги Поп шаҳри харобаси ҳисобланмиш Қирқхўжра ёдгорлигининг шаҳристонида очилган зардуштийлик ибодатхонаси ва икки қисмдан иборат шаҳар қалъаси ўз маҳобатли кўриниши билан милоддан аввалги VII-IV асрлардаги Фарғонанинг сиёсий ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳақида қизиқарли маълумотлар бермоқда. Милоддан аввалги 329 йилда ушбу давлатнинг жанговар армияси Искандар бошлиқ грек-форс қўшинларининг водий ичкарасига киришига йўл қўймаган.

Милоддан аввалги III асрда ҳозирги Ахсикент ёдгорлиги ўрнида Фарғона давлатининг янги пойтахти – Ахсикат шаҳрига асос солинади. Давлатни маълум қонун-қоидалар асосида Подшо ва Парламент (Оқсоқоллар кенгаши) бошқарган. Оилада эркак ва аёлнинг тенглиги ўрнатилган. Милоддан аввалги 90-йиллардан кейин Фарғонанинг сиёсий

ҳаётида ўзгаришлар юз беради. Давлат тепасига юечжи (тўхорлар) қабилалари миграциясида қатнашган ва йўл-йўлакай Фарғонада қолиб маҳаллийлашган ярим кўчманчи ҳамда кўчманчи туркий қabila вакиллари келади.

Худди шу даврда Фарғона водийсида 9-10 балли кучли zilзила содир бўлади. Ушбу фожиадан Шимолий Фарғона шаҳарлари, жумладан, пойтахт Ахсикат катта зарар кўради. Фарғонанинг янги ҳукмдорлари ҳозир-

ги Косонсой шахрининг шимолида жойлашган Муғтепа ёдгорлиги ўрнида ўзларига янги сиёсий пойтахт қурадилар. Фарғона давлатининг пойтахти то милодий VII асрнинг ўрталаригача шу ерда қолади, сўнг бош кент яна аввалги жойига кўчирилади. Ушбу давр ичида Фарғона бир томондан Хитой, иккинчи томондан дастлаб Буюк Турк хоқонлиги, сўнгра Ғарбий Турк хоқонлиги, учинчидан Қутайба бошлиқ араблар ва Араб-Тибет калониясининг сиёсий таъсирида бўлади.

Ахсикент ёдгорлиги ўрнида бўлган пойтахт шаҳар ёзма манбаларда қадимдан то IX аср ўрталаригача Фарғона (хитойча “Юан”), тангаларда IX асрнинг иккинчи ярмидан XI асрни ўрталаригача Фарғона-Ахсикат, XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ёзма манбаларда фақат Ахсикат деб тилга олинган.

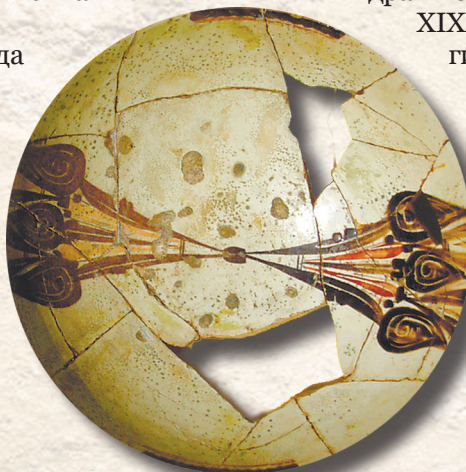
Ривожланган ўрта асрларда (IX-XII) пойтахт шаҳар Фарғона-Ахсикатнинг майдони 400 гектардан, аҳолиси эса 200 мингдан ошиб кетиб, ўз даврининг “мегаполиси”га айланади. Ушбу даврда шаҳар тўлиқ ер ости водопровод тизими билан таъминланади. Аниқроқ айтганда, 5 метр

чуқурликда ер остидаги водопровод тармоқлари бадавлат оилаларга тегишли уйларнинг тагидаги пишиқ ғиштдан қурилган гумбазли хона ичидаги ҳовуз орқали ўтган. Шу билан бирга, шаҳар ҳовузли доимо ичимлик сувга тўла бўлган. Бу ердаги устахоналарда қаттиқ ва юмшоқ пўлатдан тайёрланган қиличлар Халифалик пойтахти – Дамашқ бозорларида сотилган. Ушбу қуролларни ғарбий европалик рицарлар “Дамашқ қиличлари” деб атаган...

Давлатимиз раҳбарининг: “Ахсикент – жуда нодир ёдгорлик. У ердаги ишларни илм билан, миллий ғурур билан, ҳурмат билан қилиш керак. Бу жой “Наманганнинг Регистони” бўлиши керак”, деган фикрлари асосида Ахсикент ёдгорлигида 6609 квадрат метрдан иборат 4 та объект (XI, XVIII,

XIX, XXIV асрлар) “Очиқ осмон остидаги музей” комплекси қурилишга тайёрланди. Қурилиш-монтаж ишлари замонавий технологиялардан фойдаланган ҳолда амалга оширилиб, 2024 йилнинг охиригача ниҳоялаш режалаштирилган.

Бу ерда 2100 йил аввал бунёд этилган шаҳарнинг маҳобатли мудофаа деворлари, деворий расмлар билан без-

атилган ўрта асрларга оид тураржой қолдиқлари, ушбу уйлар тагидан ўтган ер ости водопроводлар, канализация ва иситиш қурилмалари, ювениш хоналари, пишиқ ғишдан тикланган гумбазли ер ости тағхоналар ва бошқалар намойиш этилади.

Бу даврда Ахсикент комплекс экспедицияси илмий ходимлари Россия Фанлар академияси Ер физикаси институти ва Ўзбекистон Фанлар академияси Сейсмология институти илмий ходимлари билан ҳамкорликда Фарғона водийси археология ҳамда мезморий ёдгорликлариди археосейсмологик тадқиқотлар олиб бориб, муҳим илмий янгиликларни қўлга киритди. Натижада зилзилалар тарихи 3 минг йилга узайтирилди. Маълум бўлишича, ҳар 500-600 йилда 9-10 балли, 300-400 йилда 7-8 балли, 100-200 йилда 4-6 балли ер силкинишлари юз бериб, маҳаллий халқ ҳаётида катта йўқотишлар ва қийинчиликларга сабаб бўлган экан. Масалан, бундан 2900 йил аввал содир бўлган 8 балли зилзилалар туфайли водийдаги 3 та шаҳар ва 80 дан зиёд қишлоқ бутунлай вайрон бўлган. 2100 йил аввал юз берган 9-10 балли ер қимирлашлари натижасида хитой манбаларида тилга олинган Фарғона-Ахсикат (хитойча “Юан”) ва Ючен (Эйлатан) ер билан яксон бўлган. Фарғона шаҳри қайта тикланади, лекин Ючен тарих саҳифасидан бутунлай ўчиб кетади.

Ушбу янгиликлар дунёнинг нуфузли илмий журналларида 20 дан зиёд илмий мақола кўринишида нашр қилинди. Бу илмий ютуқлар Американинг “Springer nature” ташкилоти томондан эътироф этилиб, 2019-2023 йиллар давомида Ўзбекистон фани рейтингиди энг юқори 5 таликка киргани эълон қилиниб, махсус сертификат билан тақдирланди.

Шу йил 11 июль куни Президентимиз Фарғона вилоятига қилган ташрифи чоғиди Кўқон шаҳрининг 2000 йил аввалги қолдиқлари ҳисобланган Тепақўрғон ёдгорлиги олдиди соҳа олимлари билан учрашиб, археологик тадқиқотлар ва қўлга киритилган илмий янгиликлар билан танишди. Давлатимиз раҳбарига Учинчи Ренессанс ва Янги Ўзбекистоннинг мустаҳкам пойдевори тикланаётган даврда Ахсикентда олиб борилаётган бунёдкорлик ишлари ҳамда Кўқоннинг узоқ ўтмиш тарихи бўйича қўлга киритилган илмий янгиликлар ҳақида маълумот берилди. Жумладан, Сўхсойнинг қадимги ирмоқларидан бири Кўқонсойнинг каналга айлантирилиши, Кўқон шаҳри ва унинг атрофидаги ерлар бундан 3000 йил аввал ўзлаштирилиб,

кенг қўламда деҳқончилик қилингани борасидаги дастлабки материаллар қўлга киритилди. Кўқон бундан икки минг йил аввал хитой манбаларида тилга олинган Фарғона конфедератив давлатига кировчи ҳудудий мамлакатлардан бирининг маркази бўлган.

Президентимиз мазкур археологик тадқиқотлар ва илмий янгиликларни маъқуллади ҳамда келгусида қилинадиган ишлар юзасидан кўрсатмалар берди. Жумладан, халқимизнинг узоқ ўтмишини ўрганишда археологик тадқиқотлар муҳим аҳамият касб этиши, бунда асосий эътиборни шаҳарлар ва давлатчилик тарихига қаратиш зарурлиги таъкидланди. Кўқоннинг қадимги тарихини тиклаш мақсадида мазкур шаҳар ва унинг атрофидаги ҳудудларда кенг қўламли археологик тадқиқотлар олиб бориш учун Республика бюджетидан 10 миллиард сўм маблағ ажратилиши эълон қилинди. Тепақўрғон ёдгорлигида, Ахсикент тажрибасидан келиб чиқиб, “Очиқ осмон остидаги музей” барпо этиш ва уни туризм объектига айлантириш вазифаси топширилди.

Умуман олганда, археологик ёдгорликларни замон талабига мувофиқ ўрганиш ва уларни “Очиқ осмон остидаги музей”ларга айлантириш халқимизнинг узоқ ўтмиш тарихини яратишдаги долзарб вазифалардан бўлиб қолади. Зотан, Янги Ўзбекистоннинг мустаҳкам пойдевори унинг шонли кечмиши билан узвий боғлиқдир.

CRITICAL SECURITY STUDIES
IN THE GLOBAL SOUTH
SERIES EDITORS: PINAR BILGIN · MONICA HERZ

Incomplete State-Building in Central Asia

The State as Social Practice

Viktoria Akchurina

Бахтиёр АЛИМЖОНОВ,
Ўзбекистон
Республикаси Фанлар
академияси Абу Райхон
Беруний номидаги
Шарқшунослик
институти катта илмий
ходими, тарих фанлари
номзоди

НОТУГАЛ ДАВЛАТ ҚУРИЛИШИМИ ЁХУД НИҲОЯСИГА ЕТКАЗИЛМАГАН КОНЦЕПТУАЛЛАШУВ?

1

Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон (муаллиф уларни “Марказий Осиё” номи остида умумлаштирган) “тугалланмаган, айрим бўлақлардан иборат” (“incomplete”¹) давлатлардир, деб ёзади Виктория Акчурина “Incomplete State-Building in Central Asia: The State as Social Practice” (2022) номли китобида. Сирасини айтганда, у “incompletestate” сўзи замирида бу мамлакатлар тўла-тўқис суверен эмас, деган қарашни илгари суради.

Ушбу тақризда В.Акчурина келтирган далилларга нисбатан танқидий муносабатни ва уларга зид бошқача қарашни баён этмоқчимиз. Яъни “incomplete” (“барбод бўлган”, “чала қолган” ёки “тугалланмаган”) тушунчаси китобда янглиш, ноўрин қўлланилганини, сиёсий транзитология (ўзгарувчанлик) ва тарқоқлик назариясидан келиб чиқилса, ўрганилаётган давлатларнинг бугунги ҳолатини ҳаққоний акс эттиришга, изоҳлашга имкон бермаслигини кўрсатиб ўтмоқчимиз. Қолаверса, “incomplete” китобда мафкура-лаштирилган маънода ва ҳиссиётга берилган тарзда қўлланилган.

В.Акчурина Марказий Осиё давлатларига нисбатан “failed state” (“такомилга етмаган”, “ўн-гланмайдиған” давлатлар) атамасини қўллаш бир қадар ноўринлигини тан олса-да, ундан буткул воз кечмайди ва “incomplete state” (“нотугал”, “бўлақларга бўлинган” давлат) истилохидан фойдаланади (9-бет).

Муаллиф Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистонни, бу республикалардаги сиёсий, ирқий ва диний тўқнашувлар сабаб, “такомилига етмаган, муваффақиятсизликка учрайдиған” давлатлар дейди ва китобнинг 1-2-бетларида Қирғизистонда (2010 йил 10 июнда ўшда бўлиб

ўтган қирғизлар ва ўзбеклар ўртасидаги тўқнашувлар; 2010 йил апрелдаги Бакиевга қарши намойишлар, оқибатда Қирғизистонда рўй берган “инқилоб”); Ўзбекистонда (2005 йил 13 майдаги Андижон воқеалари); Тожикистондаги (2010 йили Рашт ва Хўжандда экстремизм ва наркотрафикка қарши амалиёт; 2012 йили Бадахшондаги ҳарбий амалиёт; 2014 йил 5 октябрда муҳолифатга қарши кураш; 2022 йил баҳорида Тоғли Бадахшон автоном вилоятининг Хорог шаҳридаги нотинчликлар) рўй берган воқеаларни санаб ўтади.

Таъкидланишича, “Оммавий нотинчлик, диний экстремизм, террорчилик хуружлари ва миллатлараро низолар давлатнинг аломатлари сифатида тан олинади (state failure), шунингдек, демократия ва халқаро хавфсизликка таҳдид деб қаралади” (FSI 2015), “Айни пайтда бадният элиталар ва истибодда асосланган идора усули давлатнинг нотугаллиги сабаблари сифатида кўрсатилади” (malign elites or despotic regimes have been seen as explanations for state failure), (2-бет).

Ёзилишича, Transitology approach (давлатнинг демократияга муваффақиятли ўтишини ўрганувчи сиёсий транзитология) ва state-building approach (давлатчилик асослари, тарихи ва амалиётини ўрганувчи давлат қурилиши назарияси) каби долзарб қарашларга хос “бирёқлама мантиқ” (linear logic)дан четлашиб, кўрсаткичлари даставвал турлича бўлган давлатни ва ижтимоий муҳитни шакллантириш жараёни охир-оқибат бир-бирига ўхшаш натижаларга олиб келиши мумкин (китобда бу уч мамлакатнинг нотугал, тарқоқ ҳолга келиши уларда давлат қурилиши лойиҳаларининг қўлланиши оқибати сифатида изоҳланган).

Методологик жиҳатдан муал-

лиф Майкл Маннинг “тарқоқ, нотугал, бўлақларга бўлинган давлатлар (...) давлат даражасида шаклланмаган тузилмалардан хавфлироқ экани” (Michael Mann: “factionalized states are more dangerous (...) than failed states”) ҳақидаги фикрига таянади, шунингдек, давлатнинг ҳудудий ва функционал жиҳатдан тарқоқлиги, парчаланиши назариясини ишлаб чиққан Чарльз Тилли қарашларига асосланади (3-4-бетлар).

Унинг фикрича, мустақилликнинг дастлабки йилларини ҳар учала мамлакат турлича бошлаган бўлса-да, иккинчи ўн йилликда бир хил давлат бошқаруви инқирозига юз тутган. Китобда давлат марказлашуви, бозор иқтисодиёти ва фуқаролик жамияти либераллашувига турли даражада киришган уч республика охир-оқибат нима учун бир-бирига жуда ўхшаш натижага эришди, деган масала ўртага ташланган (3-бет).

Шунингдек, яна бир тадқиқталаб саволни, яъни давлат қурилиши лойиҳаларида шу давлатнинг ўзига вайронкор таъсир қиладиган қандайдир жиҳатлар борми, деган масалани кўтаради. Бу саволга асос сифатида “демократиянинг қора томони”ни кўрсатган Майкл Манн мисол сифатида келтирган Сербия ва Хорватия миллатчилари, миллатчи-хуғулар, Германия фашистлари билан боғлиқ воқеаларни санаб ўтади (4-бет).

2

Марказий Осиё мамлакатларидаги инқирозли ҳолатлар, муаллиф фикрича, мустақилликнинг 20 йили давомида уларнинг давлат сифатида тўла шакллана олмаганига тўғридан тўғри ишорадир (муаллиф “failed states”, “fragile states” ёки “failing states” сўзларини қўллайди).

Унинг уқтиришича, Ўзбеки-

1 Incomplete – 1) чала; 2) нотугал, нуқсонли; 3) ниҳояланмаган, охирига етмаган (Мюллернинг инглизча-русча луғати). Матнда “тугалланмаган”, “парчаланган”, “бўлинган” ва ҳоказо маъноларда қўлланилган.

тон, Қирғизистон ва Тожикистон “кучли” давлат бўлиб шаклланмаганининг учта сабаби бор: 1) совет мероси (Soviet legacy) (чегаралаш ва ҳоказо); 2) ташқи омиллар (external factors) ва 3) маҳаллий элиталарнинг коррупцияга ботгани (local elites) (4-бет). Ва бу уч давлат “худудий жиҳатдан ҳам, функционал томондан ҳам бўлиниб кетган” (4-бет).

Келтирилган ушбу омиллардан кўринадики, муаллиф барибир сиёсий транзитология ва давлат қурилиши назарияларига таянади (ва бу қарашлардаги камчиликлардан кўз юмади), аммо бўлақларга бўлинган, бўлинмаган тарзидаги яна бир ўзгарувчан тушунчани қўллайди.

Лекин, бизнингча, бу уч омил (мерос, ташқи сабаблар ва маҳаллий элиталар) янги замондан то бугунги кунгача ўзи империя бўлган, империя таркибига кирган ёки бошқа давлат таъсиридаги ҳар қандай мамлакатга хос хусусиятлардир. Худудий ва функционал тарқоқликка асосланиш ҳам ўзини оқламайди, негаки, бундай камчиликларни Европа мамлакатлари мисолида (Испания, Британия) ҳам, fragile or failed states деган таснифга сира мос келмайдиган бошқа давлатлар, блоклар, иттифоқ, бирлашма ва федератив мамлакатлар мисолида ҳам кўриб турибмиз. Дунёнинг ҳеч қайси давлатида, ҳатто энг тараққий этганларида ҳам ҳокимиятдагиларнинг муайян даражада коррупцияга алоқадорлигига шубҳа йўқ.

Қолаверса, иқтисод ва сиёсатдаги айрим муваффақиятлар давлатнинг “тўқису тугаллигини” англатмайди, чуқур инқироз эса дунёга турфа ёндашувларнинг (кенгроқ айтганда, борлиқ ҳақидаги турлича қарашларнинг) тўқнашуви бўлиб, давлатнинг “ноқису нотугаллигини” далилламайди. Транзитологияни танқид қилганлар ҳам бу назарияда европацентризмга оғиш кучлилигини, элиталарга ҳад-

дан зиёд урғу берилишини таъкидлашади.

Умуман, давлатнинг “тўқислиги, тугаллиги” ҳақида фикр юртиш учун солиштиришга арзирли бениқсон намуна керак. Лекин барча давлатлар интилиши шарт бўлган намуна бор дея бошқаларни ҳам шунга даъват этаверсак, бу камситишнинг бир шакли бўлади. Чунки ўша “бекам-кўст”га салгина мос тушмаслик ҳам “нотугаллик”, “нуқсонлилик”, дея баҳоланади. Агар Европа мамлакатлари ва АҚШни тўқис, мукаммал намуна сифатида кўрсак, у ҳолда, муҳокама қилинаётган Марказий Осиёдаги уч республика ҳам, дунёдаги бошқа давлатлар ҳам (айрим истисноларни ҳисобга олмаганда) уларнинг нухаси бўлолмади. Агар дунё ҳамжамиятининг бир қисми сифатида ҳар бир халқнинг ўзигагина хос тарихий, маданий мероси, келажакка ёндашуви, тажрибаси, ҳақиқату орзулари, харитада ўз ўрни борлигини унутмасак, унда Марказий Осиёдаги бу уч мамлакат ҳам, бошқа мамлакатлар ҳам давлат сифатида тугалликка эришган, дея оламиз. Дейлик, Марказий Осиёдаги бу уч республикада бор нарсалар Европа ва АҚШда йўқ, бундан келиб чиқиб, европаликлар ёки америкаликларни айни шу маънода нотугал, дейиш мумкинми? Бизнингча, саволнинг жавоби маълум.

В.Акчурина институционал ташкилотлар ва жамиятдаги тузилмалар (автономия ва бир бутунлик, кўлам ва куч-қудрат, истибдод ва инфратузилма) ўртасида тафовут, зиддият қидириб топишга интилади. Ва топганини шундай изоҳлайди: “Марказий Осиёда давлатнинг кучи, қудрати ёки мустабид ҳокимияти мавжуд, бироқ унинг кўлами ва инфраструктуравий ҳукмронлиги мамлакат худудини ёки жамиятни тўла қамраб олмаган. Давлат жамиятга таъсир этувчи трансмиллий жараёнларни ёйиш ёки йўналтириш

имконига, жамият билан муносабатларга таъсир эта олиш қудратига эга эмас” (9-бет). Яъни, унингча, давлат ҳокимияти ижтимоий жабҳада ҳам, ҳатто худудий жиҳатдан ҳам (автономиялар сабаб) тўла ҳокимиятга эга эмас.

Китобнинг номида ҳам қайд этилган энг асосий атама – “incomplete” (“нотугал”) беихтиёр қиёслаш зарурлигини тақозо этади. Луғатда “incomplete” сўзи маъноси қуйидагича изоҳланган: “Something that is incomplete is not yet finished, or does not have all parts or details that it needs” (Collins COBUILD dictionary). Бу атама китоб матнида зиддиятни, ҳатто тузоқни юзага келтиради: муаллифга кўра, юқорида номлари келтирилган уч мамлакат “complete states”, яъни тугал, бениқсон давлатларга айланиши учун макон (худуд) ва жамоат ташкилотлари устидан тўла назорат ўрнатиши лозим, акс ҳолда улар “нотугал”, “бўлақларга бўлинган” бўлиб қолаверади (Майкл Маннга кўра, бундай давлатлар ҳатто “давлат даражасида шаклланмаган тузилмалар”дан ҳам хавфли). Аммо муаллифнинг бу давлатлардаги ҳокимиятнинг мустабидлиги ҳақидаги қарашидан келиб чиқилса, уларнинг жамият ва инфратузилма устидан тўлиқ ғалабасию назорати номақбул, деган хулосага келинади. Бошқа томондан, “демократиянинг қора тарафи”, миллатчилару фашистлар хуружига ўхшаш эҳтимолий таҳдидлар ҳисобга олинса, тадқиқ этилаётган Марказий Осиё мамлакатларидаги, В.Акчурина даъво қилаётганидек, “нотугаллик” ва “бўлиниш”нинг ижобий жиҳатлари кўзга ташланади.

3

Агар В.Акчурина китобнинг кириш қисмига қўйган сарлавҳадагидек, “давлатга ижтимоий амалиёт натижаси сифатида” ёндашилса, Марказий Осиёдаги

вазиятга ўзгача нигоҳ билан қараш тақозо этилади ва назаримизда, бундай ёндашувда Марказий Осиё давлатларининг ҳозирги ҳолатига сабаб бўлган теран “маънавий” омиллар яққол намоеён бўлади.

Муаллиф Фукуяманинг² бир мулоҳазасини (9-бет) келтирадики, унда яхши фаолият юритувчи давлат институтлари ўзига хос ақл-заковатни талаб этади, деган муҳим фикр бор, лекин В. Акчурина бу ғояни ривожлантирмайди.

Назаримизда, “нотугаллик” сабабини биз когнитив, “маънавий”, “идеал” аспектлар каби “кўзга кўринмас” жиҳатлардан излашимиз даркор. Бу жиҳатлар совет мероси, ҳокимиятдагиларнинг коррупцияга берилиши ёки ташқи кучлардан кўра чуқурроқ (лекин уларнинг ҳам таъсири бор, албатта). Шу тарафдан қаралса, ҳокимият, иқтисодиёт ва жамиятда кечаётган жараёнларни тушуниб етиш осонлашади. Ишонч ва маъно бирламчи. Ўзгариш аввал одамлар онгида рўй бериб, кейин ташқарига ёйилади. Ғоялар бирламчи, уларни амалга татбиқ этиш эса кейинги ўринда. Муайян бир мамлакатдаги тарқоқлик ўша ердаги ғоя ва тасаввурларнинг бир-биридан йироқлиги, уйғунлашмагани билан боғлиқ. Демак, ўша юртда “жамловчи”, бирлаштирувчи, бир бутунга айлантиришга қодир ғоялар ўйлаб топилмаган. В. Акчурина айтаётган тарқоқликнинг боиси ҳам шунда.

Собиқ иттифоқ парчалангач, Ўзбекистонда ғарбий европача, америкача атама, тушунча, назария ва ғоялар, ҳатто исмлар, киёфалар, тимсоллару орзулар (аслида уларнинг ўзи нотугал ва чекланган) шошилинч тарзда импорт қилиндики, улар ғоялар оламида ҳам, амалда ҳам бу ҳудудга бегона

эди. Сунъий тарзда олиб килинган мазкур образлар ва ғоялар аввалдан мавжуд, совет замонидан бурунги ва шўро даврига хос тушунчалар билан қоришиб (Марказий Осиё собиқ иттифоқ минтақалари орасида энг “советлашган” ҳудуд бўлганини унутмайлик), аҳоли дунёқарашини алғов-далғов қилиб юборди: кўп кутбли, чалкаш, ўзаро зид маслага ғоялар олами юзага келтирди. “Суверенитет” тушунчасини (бошқа сиёсий тушунчаларни ҳам) қандай қабул қилиш, англаш борасида яқдил тўхтамга келинмагунча, бу чалкашлик давом этаверади. Лекин бирор-бир ташқи куч бу борада мамлакатга ёрдам беролмайди. Чунки глобаллашган дунё бир томондан суверенитетнинг ижобийлигини инкор этса, бошқа томондан ушбу тушунчанинг (айниқса, Россия ва Хитойдан мустақилликнинг) ижобийлигини эътироф этади. Илмий тилда бу “ахборот хуружи” дейиладики, муайян бир масала ёки муаммо бўйича ўзаро зид ахборот хуружи йўнал-

тирилган мамлакат мўлжалидан адашади ва шу боис концептуаллашув амалга ошмайди. Демакки, “мустақиллик”, “суверенитет” тушунчалари амалда ишламайди, ўзлаштирилмайди. Тарихнинг мазкур даврида ушбу маконда “мустақиллик” нимани англатиши тушунарсизлигича қолади; бугунги дунёнинг ушбу тарихий босқичида мазкур тушунча амалга татбиқ этилмайди, долзарб бўлолмайди. Дунёдаги вазият, шароитга уйғунлаша олмаслик эса европалик ва америкаликларга “ўхшаш”га халал беради ва бу, ўз навбатида, тушунмовчилик, нотўғри сиёсий баҳо беришга сабаб бўлади.

Хўш, ана шу сабабларни рўкач қилиб мамлакатни “муваффақиятсиз”, “нотугал давлат” дейиш тўғрими? Йўқ, албатта. Илмий томондан ҳам, маънавий жиҳатдан ҳам бундай дейиш хато.

Европача англаш ва мушоҳада юритиш тарзининг интеграцияси ҳарбий-сиёсий, иқтисодий ва ғоявий кучга таянган ҳолда Ўзбекистонда шиддат билан амалга оширилди ва амалга оширилмоқда.

Ғарбий европача демократик ёндашувнинг юртимизга мажбуран тиқштирилишини мустамлакачиликнинг ўзига хос бир тарзи, дейиш мумкинки, бу йўсин сиёсий кураш, шунингдек, мамлакатдаги ўзгача фикрловчиларни жазолаш, айти пайтда ривожланган давлатлар томонидан Ўзбекистонга тазйиқ ўтказиш (бу ҳам “демократиянинг қора томони”) мақсадида қўлланилмоқда.

Шундай экан, Марказий Осиёдаги уч мамлакатнинг бугунги ҳолатини ҳокимиятнинг коррупциялашуви, собиқ иттифоқдан қолган мерос ёки ташқи таъсир билангина изоҳлаш нотўғри. Юзаки таъсирга эга ушбу омиллар мазкур давлатларни айти пайтдаги ҳолатга олиб келган асл сабаблар эмас.

² “While we know much about state-building, there is much we do not know, particularly about transferring strong institutions to developing countries. We know how to transfer resources, people, and technology, but well-functioning public institutions require habits of mind and operate in complex ways that resist being moved” (Fukuyama, 2004)

ТОШМУҲАММАД ҚОРИ-НИЁЗИЙ – АЛ-ХОРАЗМИЙНИНГ МУНОСИБ ВОРИСИ, ЎЗБЕК МАТЕМАТИКА АТАМАШУНОСЛИГИ АСОСЧИСИ

Тошмуҳаммад Ниёзович Қори-Ниёзий – атоқли математик олим, физика-математика фанлари доктори, профессор, академик, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Меҳнат Қаҳрамони, Беруний номидаги давлат мукофоти лауреати.

У 1897 йили Хўжанд шаҳрида оддий қосиб оиласида туғилган. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг (1943-1947 йиллар) биринчи президенти.

У 1917 йил 20 ёшида Фарғонада илк ўзбек мактаби ва унинг негизида Кўқонда педагогика техникумига асос солади. Бу, ўша кезлар Фарғонада педагог кадрларни тайёрлаш бўйича муҳим марказ эди. Қори-Ниёзий ўзбек ёшлари орасида Ўрта Осиё давлат университети (ҳозир Ўзбекистон миллий университети) физика-математика факультетининг биринчи битирувчиларидандир. Олим 1931 йилдан 1933 йилгача мазкур олий ўқув юрти ректори лавозимида ҳам ишлайди. Унинг ўзбек илм-фанига қўшган ҳиссаси сифатида қуйидаги меҳнатлари алоҳида эътироф этилади: у ўзбек математика атамашунослиги, олий ва ўрта ўқув муассасалари учун математик адабиётлар асосчисидир.

Заҳматкаш олимнинг меҳнат фаолияти ҳам ўта ибратли. Жумладан, Ўзбекистон ХКК қошидаги Фанлар қўмитаси президиумининг раиси, ЎзССР ХКК раисининг фан, маданият ва санъат бўйича муовини, Ўзбекистон тарихий обидалар ва маданиятини ҳимоя қилиш жамияти президиумининг раиси муовини, Халқ университетлари Республика Кенгаши раиси,

“Фан ва турмуш” журнали муҳаррири, Халқаро астрономия жамияти аъзоси, 1968 йилда Фанлар тарихи бўйича 12-Халқаро конгрессда Бош Ассамблея аъзоси бўлган. Шунингдек, масъул лавозимларда ишлаш билан биргаликда “Улуғбекнинг астрономия мактаби” монографияси, “Шўро давридаги Ўзбекистоннинг маданияти тарихи” асари ва уч юздан ортиқ илмий ишлари нашр қилинган.

Қори-Ниёзийнинг “Ҳаёт мактаби” эсдаликлар китобида республикада фан, маориф ва маданият тараққиёти тарихи ўз аксини топган.

Академик умрининг сўнгги йиллари элементар математика, олий математиканинг дастлабки бўлимлари (аналитик геометрия, дифференциал ва интеграл ҳисоб, оддий дифференциал тенгламалар)нинг ўзбек тилидаги терминологиясини тузди. Унинг бу ишда пойдевор қилиб олган асосий принципларидан бири интернационал характерда бўлган атамаларнинг ўзини қабул қилиб, қолганлари ўрнига ўзбекча муқобилини топишдан иборат эди.

Тошмуҳаммад Ниёзович Қори-Ниёзий 1970 йил 17 мартда Тошкент шаҳрида ҳаётдан кўз юмган. Вафотидан сўнг Ўзбекистон Республикасининг “Буюк хизматлари учун” ордени билан мукофотланган (2002 йил).

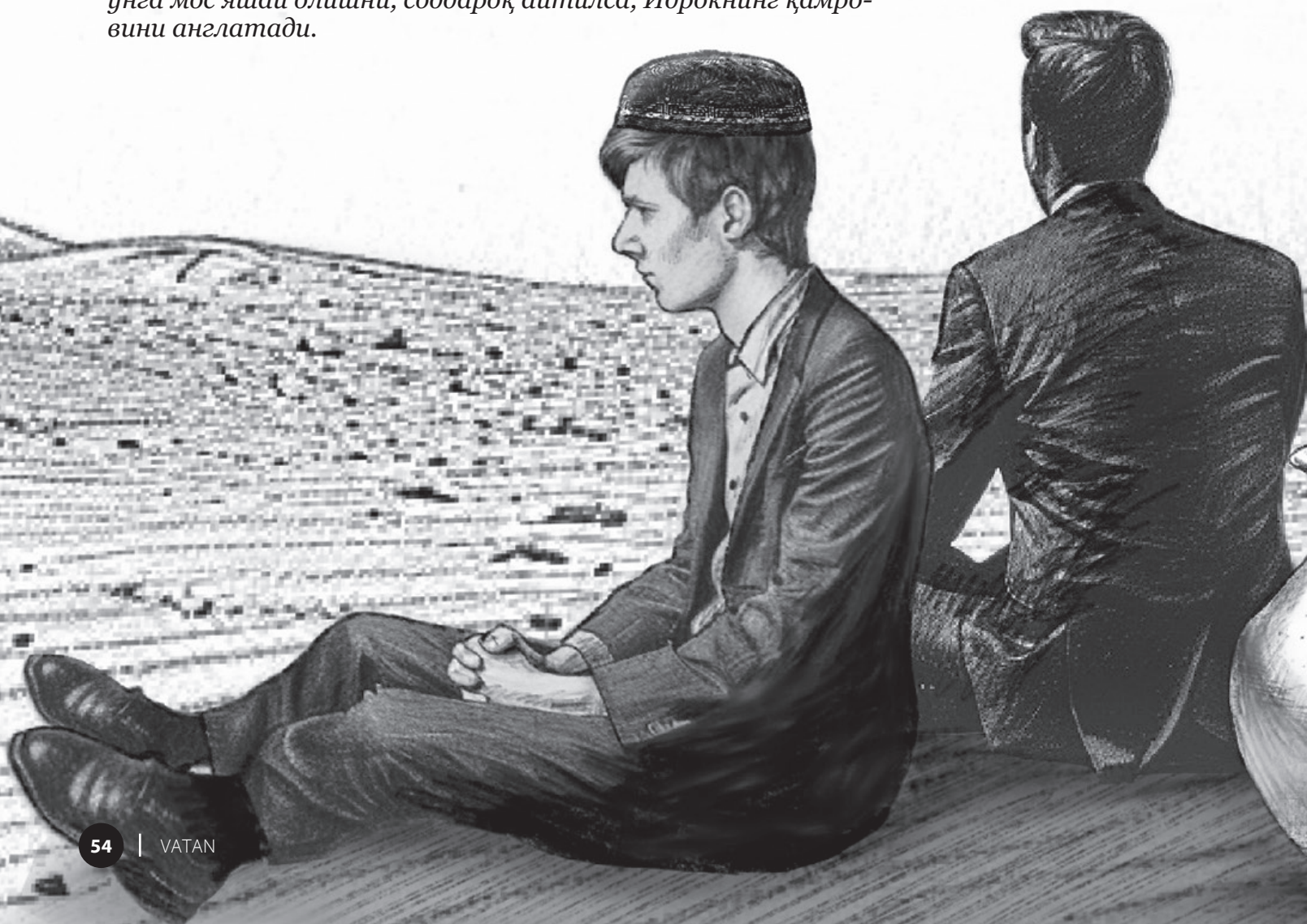

МИЛЛАТ ФИКРИ

Саводсиз одамга “ўқи” дейиш, уни бир қадам олдинга ундайди, аммо саводли, ўқий олиш салоҳияти эгаларига “ўқи” дейиш, маънони сийқалаштиради. “Ярал”дан олдин яратилма жак борлиқ тасаввур ёки жўнроқ айтилса, яратилмиш хилқатнинг моҳияти идрок қилинади. Маънони ифодаламайдиган, фикрга айланмаган сўз ҳам шунчаки товушлар йиғиндисидан бошқа нарса эмас. Ўқилган, аммо англамаган Сўзнинг ўқилмаган Сўздан ҳеч қандай фарқи йўқ. Ўқиш – алфавитларни ўзлаштирганни, уқиш, англаш – дунё, атроф ва борлиқ билан муносабатга киришишни, бани олам уйғунлигини ҳис қилиш ва шу уйғунлик қонунларига амал қилиб, унга мос яшай олишни, соддароқ айтилса, Идрокнинг қамровини англатади.

Назар ЭШОНҚҮЛ,
ёзувчи

Эҳтимол, минг йиллар олдин “ўқи” энг тўғри йўл бўлгандир, лекин бугунги алфавит нуқтаи назаридан саводли бўлган дунёда “ўқи”нинг ўзи камлик қилади. Ҳозирги кунда борлиқни англаш, теварак-атроф билан муносабат қилиш учун идрок, тафаккур ва англам инсонни ўз ичидаги ва уни ўраб турган муҳит эркисизлигидан халос қилади ёки халос қилиш йўлини тақдим этади...

Башарият тарихи, жумладан, ғоялар ва таълимотлар тарихи ҳам, гарчи бизга турли сабаблар рўқач қилинса-да, аслида Фикр учун курашлар тарихидан иборат. Шу пайтгача бўлган, хоҳ босқинчилик, хоҳ истиқлол, хоҳ миллий ёки Ватан, хоҳ шахсий ҳурлик учун бўлсин, барча муҳорабалар, қатагон, таъқиблар, курашлар замирида Фикр эрки ётади. Фикр эрки – Шахс эркини англади. Парвардигор ҳар бир одамни эрки билан

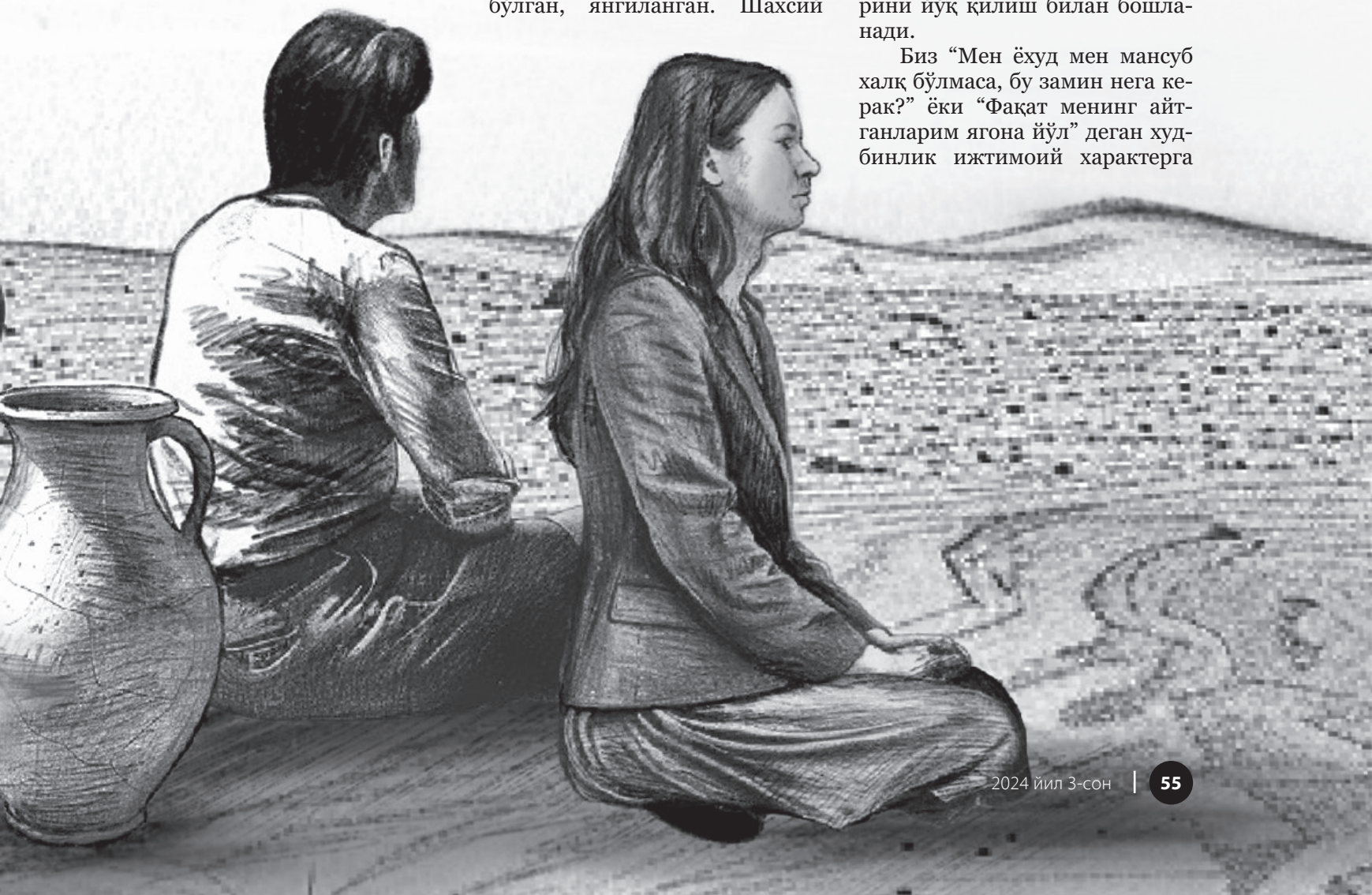
бир-бирига дахлсиз қилиб яратгани каби унинг фикрини ҳам дахлсиз қилиб қўйган, зотан, ҳар бир дунёга келган одам – бу янги фикрдир. Фикр – бу Шахсларнинг мавжудлигини намоён қилувчи далил. Унинг хоҳиш ва иродасини ифода қилган Шахс фикри каби миллатнинг ҳам хоҳиш ва иродаси акс этган ўз Фикри бўлади. Миллий фикр – бу миллатнинг мавжудлигини далиллаб турувчи восита.

Фикр эрки, энг аввало, ўзини ўраб турган олам билан тил топиш, мулоқот ва мураса қилиш, мана шу муносабатда ўзининг Фикрини яратиш ва пайдо қилиш идрокдир. Шахс ва Ватан эркига дахл қилиш Зулм саналади. Кейинги беш минг йиллик тарихнинг гувоҳлик беришича, Зулм ва ҳурлик истаги ўтмиш ва бугунги қирғинларнинг бош сабаби бўлиб қолмоқда. Тамаддунлар мана шу кураш натижаси ўлароқ пайдо бўлган, янгиланган. Шахсий

ёки миллий эркиликни сақлаб қолишга бўлган интилишлар ушбу истакка акс бўлган кучлар билан мураса йўлини танлай олмаса, қирғинлар билан якун топаверган: шахсий ёки миллий эркилик ҳимоя қилинмаслиги оқибатида Шахс ёки миллат ҳамиша хавф ва хатарда қолаверган, ўзининг эркини, демак, ўз Фикрини ҳимоя қилолмаган элу элатлар тарих саҳнасида ўчириб ташланган. Шу сабабли ҳам Шахс ёки миллий эркилик ҳамиша асралиши, шахсий ёки миллий хавфсизлик ҳамиша қўриқланиши, ҳимоя қилиниши зарур бўлган инсоннинг ёки миллатнинг яшаб қолиш шартларидан бири бўлиб қолаверади.

Шахс ёки миллий эркилик, энг аввало, ўз Фикри ва унинг эркилиги, дахсизлиги билан ўлчанади. Шахсни ёки миллатни йўқ қилиш, биринчи навбатда, Миллат ва Шахснинг ўз Фикрини йўқ қилиш билан бошланади.

Биз “Мен ёхуд мен мансуб халқ бўлмаса, бу замин нега керак?” ёки “Фақат менинг айтганларим ягона йўл” деган худбинлик ижтимоий характерга

айланиб бораётган аянчли даврда яшашмиз. Теварак-атрофимиздаги ҳодисалар, ер юзини ларзага солаётган силсилалар бевосита ёки билвосита миллат сифатидаги “ўз Фикримиз”га дахл қияпти. Худбинлик, моҳиятан олганда, бошқаларнинг мавжудлигини, демак, фикрини инкор қилишдан ёки назарга илмасликдан туғилади. Худбинлик бор жойда фикр қаҳатчилиги юз беради. Фикр қаҳатчилиги – моҳиятни идрок этмасликка, мутаассибона ишончга, воқеликни кўр-кўрона қабул қилишга ёки бошқалар фикрини ўз фикри сифатида қабул қилишга олиб келади. Бу эса нафақат шахс тафаккури, балки миллатнинг эртанги кунини ҳам хатарга солиб қўяди. Фикрдан хоилик, фикрдан кўрқиш, мустақил фикри бўлмаслик моҳият эътибори билан миллатни ўзи ўсиб чиққан илдиздан узиб олиб, ижтимоий тўдаларга айлантиради.

Фикрлаш – жамиятдаги эволюцияларнинг асоси. Фикр йўқ жойда оломончилик ва жоҳиллик кўпчийди ёки бошқалар фикри сизни истибдодига олади. Миллат сифатида ўз фикри бўлмаслик, ўз фикрини баён қилолмаслик – мустамлакада яшашнинг хуфиёна кўриниши, холос.

Алалхусус, Фикр ҳақида гап кетар экан, бизнинг бугунги ижтимоий-маънавий қиёфамиз ҳар бир фикрловчи одамни ташвишга солмасдан қўймайди ва бу мулоҳаза “Биз асрлар оша орзу қилганимиз истиқлолга эришгандан сўнг ўзга Фикр мустамлакасидан озод бўлолдикми, ўз Фикримиз борлигини намоён қилолдикми?” деган саволни ўртага чиқаради. Агар шу мантиқдан келиб чиқиб, бугунимизга, тийнатимизга разм солсак, келбати тоғлардай келадиган янаям оғриқли саволлар қаршисидан чиқиб қоламиз.

Аслида бу саволларга социология фани холис баҳо бериши керак. Афсуски, бизда социоло-

гия фан сифатида шунчаки хўжакўрсинга ўқитилади ва энг фожиалиси, хўжакўрсинга қилинган таҳлиллардан иборат бўлади. Ваҳоланки, бу фан бизга бугун миллатнинг яхлит ва ажралмас куч бўлиши, уни ягона Фикрга сафарбар қилиш учун “Шўро тузумидан сўнг бўшаб қолган мафкуравий бўшлиқ нима билан тўлдирилди ва мабодо тўлдирилган бўлса, у умуммиллий миқёсда иш беряптими, ижтимоий хоҳиш-истакларда қандай психологик кўрсаткичлар устуворлик қилмоқда?”, деган саволга турли-туман жавоблар тақдим қилган бўлиши керак эди.

Расмий ҳужжатларга мослашган таҳлил эмас, холис, миллат ва Ватаннинг келажagini ҳам кўра олган, эртанги куни ҳақида хулоса чиқара оладиган таҳлил. Чунки бу саволларга жавоб топиш – Ватаннинг истиқболи ҳақида қайғуриш, ташвишланиш дегани.

Шахсан мени ўша бўшаган мафкуравий бўшлиқ қандай ғоялар, қарашлар, эътиқодлар, бошқача айтсак, Фикр билан тўлгани қизиқтиради. Чунки бу – миллат сифатида яшаб қолиш учун муҳим бўлган кўрсаткичлар.

Хўш, бўшаган “идиш” нима билан тўлди? Бу шунчаки риторик савол ёки тирноқ ичидан кир излаш эмас. Айнан бу “идиш” нима билан тўлган бўлса, бизни эртага шундай келажак кутиб олади. Бу Ватаннинг эртасини белгилайдиган хавотирли саволлар.

Агар жамиятимизнинг турли қатламларига эътибор берсак, шўро тузumi етмиш йилдан ортиқ лоф уриб келган “ижтимоий тенглик”, “ижтимоий адолат”, “миллий ҳамжиҳатлик”, “ижтимоий фароғат”, “коммунистик виждон” ғоялари ўрнида бизда биронта умуммиллий эътиқод пайдо бўлмаганига гувоҳ бўламиз.

Жамиятимизда устуворлик қилаётган интилишлар ва пси-

хологик манзаралар биз истакдек умидли эмас.

Истиқлолдан сўнг жамиятнинг бир қисми диний мутаассибликка берилиб кетди ва миллатнинг туб илдизларига, яхлитлигига, бирлигига болта урадиган ғоялар билан тўйинди. Ўзларини дин ортига яширган бу ғоя тарафдорлари миллатнинг ўзлигини йўқ қиладиган қарашларни тақдим қилишга киришди. Агар хўшёрроқ бўлиб, ижтимоий тармоқлар ёки матбуотда кўриниб қоладиган фактларни бир жойга тўплаб, таҳлил чиғириғидан ўтказсангиз, эртанги кундан хавотир янада кучаяди. Хусусан, бугун диний таълим олиш мақсадида четда қанча ёшлар таҳсил кўряпти, шу ўқиётганларнинг қанчаси расмий диний муассасаларда, қанчаси ҳеч қандай таълим стандартига тўғри келмайдиган ҳужраларда, шубҳали мактабларда гўёки “диний таълим” олмоқда? Бизда бу борада статистика борми? Улар сони қанча? Социологик таҳлил қилинганми? Аниқ жавоб тополмаймиз, барибир.

Мен, масалан, ижтимоий тармоқлардаги шу каби хабарлару ёзишмалардан келиб чиқиб, бундай хоҳиш изидан кетганлар юз мингдан ошса керак, деб тахмин қиламан. Ўша юз мингдан эллик минги ҳақиқий, соф диний билим олишаётгандир? Аммо қолган эллик минги-чи? Уларга ўзгалар Фикри сингдирилмаяптими? Шу эллик мингнинг ўнг минг нафари дин ниқоби остида эртанги кунимизга таҳдид бўладиган ғоялар билан тарбияланмаяптими? Агар шундай бўлса, бу катта куч. Энг хавотирлиси, айти тўданинг изидан яна қанча ўз фикрига эга бўлмаган, кўр-кўрона эргашувчилар бор?

Кўр-кўрона эргашиб ёки фикр қилмай ишониш – бугунги миллий характеримизнинг энг катта қусурларидан бири. Кўр-кўроналик бу кўз боғланган ҳолда ўзини бошлаб кетаётган-

нинг этагидан тутиб олганларга ўхшайди. Улар фикр, мулоҳоза қилиш учун шу тутиб олган этакларидан бошқа нарсани кўришмайди...

Яна бир қатлам нима қилиб, қандай восита билан бўлса ҳам, бойиб қолиш пайига тушди. Бу кабиларнинг интилишларида “Отангни сот, онангни сот, бойиб қол” деган эски мақол яққол намоеён бўлиб турди. Улар молдунёни, ҳатто, Ватан ва миллат манфаатидан ҳам устун қўя бошлади. Бу – Миллий Фикрдан мосуво бўлган қатлам: улар учун Ватан ва миллат тақдири, эртаси пул билан ўлчанади, шу кимсалардаги фикр тушунчаси фақат бойлик билан мезонланади. Ватан ва миллат манфаатидан ўз манфаатини устун қўйиш аслида миллий сотқинлик билан баравар жиноят. Бу каби бойишга интилиш ҳам аслида ақидапараст оқимлардан кам хатар эмас.

Бошқа бир қатлам эса, тиркичилик илинжида ўзга ўлкалардан ризқ терди, демак, маълум маънода ўша юрт мафкураси, ўзгалар фикрининг бевосита ёки билвосита мустамлакасига айланди ва айланмоқда. Ўз қорнини тўйғизиш турганлар мафкураси қурбонларига айланганларнинг ичимизда пайт пойлаб ётган “партизан”лардан фарқи йўқ: буйруқ бўлиши билан улар ўша мияларини бўшатиб берган ғоянинг қуролига айланишади. Бу ҳам аслида социология фани аллақачон ўз хулосаларини тавсия қилиб, бонг урадиган хатарлардан бири.

Бошқа бир қатлам ўзлари билиб-билмай миллий маданият ва кадриятларнинг қушанда си бўлган “оммавий маданият” муридлари ҳамда муҳибларига айланди. Биз бугун ижтимоий тармоқлардан тортиб, оддий маиший ҳаётимизгача айна муҳибликнинг “ҳосилини териб” емоқдамиз: ҳозир омма олдига чиқиб, қайнотаси қандай қилиб тегажоглик қилганини бемалол

айтиб ўтирадиган келинлар ҳангомасини хотиржам эшитадиган ва бу каби “эйтироф”ларнинг рейтингни оширишдаги муҳим ролини ҳеч бир андишасиз муҳокама қиладиган кунларга етиб келдик.

Миллий маданият шу миллатнинг ҳаётга, борлиққа, инсонга азалий муносабатидан минг йилликлар оралаб, кадриятларни ўзлаштирган ҳолда шаклланади, нажотбахш миллий ҳаётий тажрибалар билан тўйинади. Шу сабабли ҳам ҳар бир миллий маданиятда, энг аввало, миллий кадриятлар суянч бўлиб туради. Ҳеч бир миллий маданият бошқа маданиятлардан узилган ҳолда тараққий этмайди, аммо бу жараён миллий кадриятларни сақлаган ҳолда эволюцион синтез жараёнини бошдан кечиради. Бироқ бугун ўзларини замонавий маданиятнинг вакиллари санаганлар ҳар қандай маданиятни кўр-кўроналик билан, ўз ҳолича олиб киришга ўтишди. Бу эса, табиийки, миллий маданиятга, миллий ўзликка, миллий Фикрга жуда катта хатар туғдиради.

Яна бир қатлам эса, жамиятда яшашнинг энг осон ва қулай усули бўлган буқаламунликни касб қилди. Ушбу тоифа ҳар қандай вазиятга мослаша олишнинг устаси фаранглари даражасига етди. Агар тарихдан сабоқ оладиган бўлсак, айна кишилар миллатнинг нафақат тараққиёти, балки сиёсий истиқболи учун ҳам хатарли тўда саналади. Буқаламунлик – бу Фикрдан мосуволикни билдиради, уни ҳаёт тарзига айланттирганлар учун Ватаннинг чегараси, миллатнинг ўзлиги бўлмайди, улар бошқа бировлар манфаатларига ҳам тез мослаша олади, ҳар маҳал “дарвозаларни очиб беришга” тайёр туради. Бу ҳам аслида миллат ва Ватаннинг эртаси учун хатар саналади. Чунки бизнинг тарихий илдизларимиздан ўсиб чиққан миллий Фикримиз ор, шаён, ғу-

рур, мардлик, ҳалоллик ва виждон деган устунларга суяниб туради.

Бу санаганларим – “бўшаб қолган идиш”га кириб олган хатарлар – йўл-йўлакай бир кичик мақола доирасида эслаганларим. Аммо, минг таассуфки, шу ўйларнинг ўзиёқ кишида хавотир уйғотади.

Афсуски, социологиямиз бу ҳақда бутунгача тўлақонли таҳлил тақдим қилолгани йўқ. Зеро, бу Ватан чегарасига йиғилаётган ёт қўшинлар каби хавотирли дараклардир. Миллат эртанги кунда ҳам ўзини сақлаб қолиши, тараққий этиши учун буларнинг ҳеч бирига суяна олмайди ёки суянса, миллий қиёфасини, демак, ўзининг давлатчилик хусусиятларини бой бериб қўяди.

Фикрсилик – лоқайдликка давъат қилишдан бошқа нарса эмас. Гапда минг марта “Илм ол” деб, амалда эса унинг тескарисини қилсак, фикрсилик оммавий хусусиятга, ҳатто миллий характерга айланади.

Буларнинг ҳаммасига бизда қатъий миллий фикр, миллий виждон мўртлиги сабаб бўлди. Чунки тарғиботларимизда урғуни фикрга, фикрлайдиган Шахсга эмас, кўр-кўроналикка қаратдик. Кўр-кўрона итоат қил, кўр-кўрона овоз, кўр-кўрона баҳо бер, кўр-кўрона ишон. Кўр-кўроналик – бу фикрдан мосуволикни билдиради.

Миллат ўз-ўзидан мавжуд бўлмайди, мабодо тарихий силсилалар ва замонлар талотуми сабабли шакланган тақдирда ҳам, ўзгалар ҳисобига умрини узайтирувчи ва ўзгаларни ямлаб ютиб юборишга тайёр турган глобал юҳо ғоялар ва фикрлар даврида миллатнинг ҳар бир фуқароси кўнглига экилган ва бутун жамиятни яхлитлаштириб турадиган ўзини ўзи асровчи, ўзини ўзи сараловчи, ўзини ўзи муолажа қилувчи, ўзини ўзи ҳимоя қилувчи ва қўриқловчи, ўзини ўзи тикловчи ўз Фикриси

Нақшларга сингган ХАЛҚ ТАФАККУРИ

Элмира ГУЛ,
Ўзбекистон
Республикаси Фанлар
академияси
Санъатшунослик
институти етакчи илмий
ходими,
санъатшунослик
фанлари доктори,
профессор

Санъат оламни образли тарзда англаш йўли сифатида турли ифода воситаларига эга. Ўрта асрларда Мавороуннаҳр санъатида нақш шундай муҳим восита саналган. У орқали жуда кўп ва хилма-хил хабар-маълумотлар, чунончи, ижодкорларнинг нимага ишонгани, нимага умид боғлагани, орзу-умидлари, қайси уруғ-қабилага мансублиги, ҳаёт мазмунини нималарда кўриб-билгани, нималардан завқ-шавқ туйганини етказиш мумкин бўлган. Қадим замонлардан буён нақш – нафақат беаши воситаси, шунингдек, бутун бир билимлар мажмуи, яширин образлар ва сирли маъноларни ўз ичига олган ўзаро алоқа, фикр алмашувнинг универсал воситаси. Негаки, ҳар қандай жамият, одатда, турли тилли, ярим конфессионал ва хўжалик юритуви ҳамда бошқарувига кўра айрича бўлган ва шу боис нақшлар ҳам бир-биридан фарқланган. Ўрта асрларда Ўзбекистон ҳудудида маданий макон асосан шаҳар, воҳа ва даштларда таркиб топган. Шунга биноан, биз нақш санъатининг уч муҳим мажмуаси – шаҳар нақш анъаналари, қишлоқ (ўтроқ деҳқончилик) ва дашт нақшкорлиги ҳақида сўз юритамиз. Уларнинг ҳар бири ўзига хослиги билан ажралиб туради, бироқ бир-бирига яқин умумий жиҳатлари ҳам бор.

Профессионал шаҳар ва сарой мусаввирлари ижодига хос нақшлар

Шаҳар-пойтахт санъати, биринчи галда, сарой мусаввирлари ва мохир усталар ижодида намоён бўлади. Ўрта асрларда маърифатли ҳукмдорлар ўз саройларида кўтаринки маънавий муҳитни таъминлашни ва санъат кишилари истеъдодини юзага чиқариш учун ҳомийлик қилишни бурч, деб билишган. Мусулмонлик даврида юксак маҳоратли мусаввирлар ижодида нақш фавқулудда юксак аҳамият касб этган: ислом – нақшни ўзининг визуал (кўз билан кўриб кузатиладиган) ва

Пахлавон Маҳмуд (Хива) мақбараси гумбазининг нафис безаклари ислом санъати ва маданиятида шаклланган профессионал бадиий анъанага хос илоҳий ижод гўзаллиги ғоясини мукаммал акс эттиради.

муқаддас идентификациясининг муҳим воситаси сифатида танлаган кам сонли маданиятлардан бири.

Нақш мусулмон мусаввир учун, биринчи навбатда, илоҳий мавжудлик гўзаллигини акс эттиришда энг аҳамиятли ва аниқ воситалардан бирига айланган. Мусулмон маданиятида нақш ҳар доим мавҳум, чунки гўзалликни сеувчи, тасвирини яратиш

мумкин бўлмаган Худо ҳақида фақат нозик ва нафис нақшинкор шакллар тилида сўзлаш имкони бор эди, холос. Қолаверса, нақш ҳамيشа математик жиҳатдан муайян тартиб-қоида асосида яратилган. Нақшинкор шакллар замирига сингдирилган иррационал, яъни қонун-қоидалардан холи, ақлдан ташқари ибтидо рационал (ақл-идрокка мувофиқ) геометрик ёки ўсимликсимон нақшлар билан ёнма-ён келади, улар аниқ ҳисоб-китобларга асосланган қатъий, тўғрилиги текширилган, қиёсланган шакллар. Зотан, исломда фан санъат билан узвий боғланган.

Профессионал мусаввирлар нақшнинг уч асосий турини қўллашган. Геометрик *гириҳ* – Худо яратган, бенуқсон бино қилинган ва ҳар жиҳатдан мувофиқлашган олам, коинотнинг ифодаси, ўсимликсимон-гулли *ислимий* – жаннат боғининг бемисл рамзи. Ниҳоят, эпиграфли (бирор иқтибос, жумла ёки иборали) нақш – кўп ўқиладиган ва ўқилмайдиган битиклар – Худонинг каломини етказиш воситаси.

Нақш бинолар деворлари, турли ашё-буюмлар ва гиламни бирор очиқ жойини қолдирмай зийнатлаган. Европаликлар бундай усулни *horreur vacui* (“бўшлиқ таҳликаси”), деб аташади. Бироқ мусулмон маданияти бунда Худонинг яратувчилик қудратини назарда тутган.

Дехқон аҳоли санъатидаги нақшлар

Бу гуруҳ вакиллари шаҳарлик профессионал мусаввирлардан фарқли ўлароқ, ислом эстетикасидан (“Аллоҳ гўзал ва У гўзалликни севади”) илҳомланган ва Унинг гўзаллиги ҳақида сўзлаган. Бунда мавҳум, мукаммал шаклларни қўллаган халқ усталари табиатнинг ўзидан, шунингдек, атрофларини қуршаган предметли (нарс, буюмлар) оламдан илҳом олган. Улар ислом динига эътиқод (амал) қилишган, шунга қарамай, ўзларининг ижодий хаёлотига, муайян маънода, бу диннинг эстетик

Сўзана. Шаҳрисабз, XIX -аср ўрталари. Ўзбекистон Давлат санъат музейи, Тошкент.

Табиат дунёси, ўсимликлар, гулу мевалар – халқ хунармандлари янги шакл-шамойилни излаб, такрор ва такрор мурожаат қилган бемисл илҳом сарчашмаси.

устуворлигидан йироқда бўлишган. Маълумки, ушбу ҳолат халқ маданиятида исломгача бўлган эътиқодларга хос деҳқончилик билан боғлиқ тақвимий байрамлар, образ ва рамзлар, тарихий хотирада муқаддаслаштирилган – зардўштилик, осмон ёритқичлари (ой, қуёш, юлдузлар), ўлаётган ва тирилаётган табиат ҳамда бошқаларга сиғиниш ҳали ўз аҳамиятини сақлаб келгани билан боғлиқ. Бу маънавий қадриятлар, у ёки бу тарзда ҳимоя магияси (сеҳр, жоду, афсун) сифатида етакчилик қилган, кенг маънода айтганда, ўзига эзгулик ғояларини сингдирган нақшларда яширинган.

Каштадўзлик Ўзбекистон нақш санъатининг ўзига хос, намунали тури саналади. Унда, мотивларнинг турли-туманлигига қарамай, икки туркум – гуллар ва юлдузлар етакчи ўринни эгаллаган. Ўсимликсимон нақшлар Тошкентдан ташқари деярли барча марказларда устувор бўлган табиат олами, ўсимликлар, гуллар ва мевалар – халқ чеварларининг янги шакллар топиш йўлида тинимсиз мурожаат этган асосий ман-

баларидир. Шунингдек, бунда халқ ҳаётига чуқур сингиб қолган – ўлаётган ва тирилаётган табиатга сиғиниш, қадимги байрамларнинг бирор-бир турдаги гуллар, айниқса, лолақизғалдоқ ва гуллолага боғлангани ҳам муҳим саналган.

“Баҳорда гулларнинг пайдо бўлиши табиат муждаси бўлиб, у ерга ишлов берадиган вақт етганини дараклайди”, деб ёзади О. Сухарева¹; шу маънода, тўйга атаб тикилаётган кашталарга ҳам авлодлар бардавомлигини таъминлашга чоғланган бўйи етган қизнинг ўз ҳаёти янги босқичига тайёрлиги белгиси сифатида қараш мумкин.

Сирасини айтганда, гулли кашталарга аёл серпуштлигининг тимсолий кафолати сифатида қаралган; уларда халқ орасида севимли бўлган қизил гулга эҳтиром ўз аксини топганки, Наврўз кунлари шунинг шодиёнаси нишонланган.

Биз халқ ижоди намуналари-

Кигиз гилам. XIX-аср охири – XX-аср бошлари. Самарқанд давлат музей-кўриқхонаси. Чорвадорлар тайёрлаган кигиз гиламлари нақшларида олам чексиз коинот сифатида акс эттирилган.

да реал, таниш, гўё айнан ўзига қараб чизилган гулларни учратамиз. Булар – лолалар ва лолақизғалдоқлар, нилуфарлар ва гултожихўрозлар, атиргул ва чиннигуллар... Шу билан бирга, кашталарда ҳаётдан олиб тикилган, ўйлаб топилган, реал табиат олами билан боғланмаган гуллар ҳам кўп учрайди – бундай шакллар профессионал мусаввир-нақшшунослар томонидан “синчковлик билан кузатилган”. Мазкур серҳашам пальметталар, гулкосалар жаннат боғлари гўзаллиги рамзи бўлган *ислимий* нақшлар мотивларидир.

Қизиқ томони шундаки, профессионал мусаввирлар хазинасидан гулли мотивларни ўзлаштириб олган *сўзана* нақшларини чизувчи ҳаваскор рассомлар уларнинг кўпроқ тушунарли бўлишига, оддий ҳаётий аҳамият касб этишига эътибор қаратишган. Жаннат хазинасидан улги олинган серҳашам пальметта одатдаги ошхона жиҳози – *капгир* ёки тандирга обинон ёпишда ишлатиладиган махсус ёстиқча – *рапида* сифатида тушунилган; мавҳумлаштирилган безакли гулкоса ҳам, гарчи ҳаваскор сураткашларга бирор-бир таниш гулни эслатмаса-да, барчага маълум *шолғом* шаклини олган, данданали барг кўз тегишидан асрайдиган пичоққа ўхшатишган, гулкосини ўраб олган жуфт-жуфт *ислимий* нақшлар “кучоқлашиш, бағрига босиш”² мотиви сифатида тушунилган. Мусулмон нақш санъатига хос, фақат мушоҳадага асосланган, тажрибада синалмаган илохий тасаввурлардан четлашиб, реал ҳаётий-амалий тушунчаларга ўтилгани яна бир бор халқ ижоди профессионал бадий анъаналарга хос мавҳум фикрлаш тарзидан узоқ эканини кўрсатади.

Халқона нақш санъатига хос муҳим хусусият шакллар ва мотивлар номининг муттасил ўзгариб туришида намоён бўлади: ҳаёт нақш шаклларида кўра тезроқ ўзгаради ва матрица(ўй-

ма қолип)лар уларнинг маъно-мазмунини тушунишни енгиллаштиради. Айни пайтда янги маъно-мазмунлар ҳар доимгидек эзгулик ғоялари – фаровонлик, баҳор, тириклик ва табиатнинг гуллаб-яшнашини ифодалаб келган. Г.Чепелевецкая ёзганидек, “каштачиликнинг нақшкорлик мотивлари бахт, фаровонлик тиллашга хизмат қилган, ҳосилдорлик тимсоли бўлган”³.

Тошкент интерьер каштадўзлигида осмон ёритқичлари – юлдузлар ва ой мавзуси етакчилик қилади. Бу мавзулар ибодат билан боғлиқ қадимги тасаввурлар акс садоси ҳам эди: улар осмон ёритқичларининг ҳомийлигига, поклантирувчи ва маҳсулдорлик бағишловчи кучига ишонч-эътиқод билан боғланган. Юлдузли мумтоз кашталар – *сўзананинг* тошкентча нусхаси – *палак*, деб аталган, бу арабчада “коинот, осмон гумбази” (арабча *фалак*), деган маънони англатган. Ислоом, ҳар қандай янги дин каби, одамлар онгидан ўзидан олдинги диний эътиқодларни сиқиб чиқаришга интилди, бироқ қадимги эътиқодлар билан боғлиқ рамзлар халқ санъатида асрлар мобайнида сақланди, ҳатто энг қадимги, исломгача бўлган илоҳлар тасвири кашталарда яшириниб қолди; Анахита билан шундай ҳол рўй берди, у *алвастига* айланди ва шартли шаклларда (*алвасти-бодом*) тўй чойшаблари – *рўйижога* ёш келин-куёвни ёмон кўзлардан асраши, келиннинг муваффақиятли ҳомиладор бўлиши умидида ҳимояловчи жияклар тикилди.

Дашт санъатидаги нақшлар

Ҳаёти нуқул кўчманчилик билан ўтган дашт аҳолиси санъатида ҳам нақшлар асосан мавҳум, бироқ улар орасида, гарчи шартли шаклларда бўлса-да, яхши таниш нақшлар учрайди. Кашталарнинг асосий мавзулари – то-

¹ Сухарева О.А. Празднества цветов у равнинных таджиков // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М., Наука, 1986. – с. 31.

² Сухарева О.А. Сузани. Среднеазиатская декоративная вышивка. М., Восточная литература, РАН, 2006. – с. 52.

³ Чепелевецкая Г. Сузани Узбекистана. Ташкент, 1961.

тем (уруғ жамоалари сигинадиган ҳайвонлар, ўсимликлар, тош ва шу каби) белгилари билан ҳимояланган чек-чегарасиз коинот сифатидаги олам образи, вақту макон, тангрилар ва тотем ҳайвонлар, осмон ёритқичлари ҳамда тамғали белгилардир.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳаёт тарзида яшайдиган, умрини мудом кўчиб юриб ўтказадиган, доимо табиат билан бақамти аёллар учун олам Даштлар/Ер ва Осмон иттифоқи сифатида тушунилган. Улар назарида уфқдаги узоқ тоғлар осмон тангрлари макони, ёнидаги ҳайвонлар – асрагувчи-тотемлар, ҳаёт ва фаровонлик манбаи. Коинот, тангрилар, шохдор асрагувчи-ҳайвонлар ва кўмак кўрсатувчилар – турмуш жиҳозлари ва кийим-кечаклардаги безаклар каштачиликнинг асосий мотивлари доирасини ташкил этган. Уларнинг бари у ёки бу тарзда санъатда – кигиз ўтовлардаги, кўплаб тўрва ва тўрвачалардаги, гилам ва кигизлардаги жумбоқли безакларда акс этган. Гиламлар, кигизлар, кийим-кечаклар, бошқа тўқимачилик маҳсулотлари нафақат амалий безак вазифасини бажарган, шунингдек, улар атроф-маконни сеҳру жоду билан ҳимоялаган ва муқаддас маъно-мазмун бахш этишга қаратилган, келажак авлодларга аждоқлари кимларга ишонганлиги, кимларга топинганлиги, қайси уруғ-қабиллага мансуб эканини англатишга қаратилган.

Санамларга эътиқод ўша мустаҳкам, мисоли бош устидаги осмондай пойдор, ўзгармас бўлган. Чўл одамнинг олам ҳақидаги тасавури кигиз ўтовдан чиқаётиб кўргани – чексиз дашт – она Ер, шунингдек, чексиз Осмон – ота-худо манзаралари таъсирида шаклланган. Тунлари ўтовининг чанғироғидан юлдузли осмонни кузатган чўл одами ўзини ўз макониди ҳис этган ва аждоқлар руҳи билан мулоқот қилган.

Агар даштлик аҳолининг диний эътиқоди – тангричиликка мурожаат этилса, сеҳрли нақшчиликнинг кўплаб махфий сирлари очилади. Тангричилик агамаси замирида мураккаб ибодат, то-

пиниш билан боғлиқ дунёқараш мужассам. Унинг асосида олий илоҳ – Тангрига, Осмон худосига эътиқод ётади. Бу эътиқод билан мавжуд тотемга топиниш маросимларининг ёнма-ён, бирга қўшиб олиб борилгани, аждоқларга сиғиниш, шомонлик амалиёти ва улардаги нариги дунёнинг ҳамда руҳлар-ҳомийларнинг борлигига ишонч шомоннинг транс (жазавага тушиш, ҳушини йўқотиш) ҳолатига кириб, улар билан мистик (сирли, ғалати, ҳақиқатдан йироқ) мулоқотга киришган маросимларда намоён бўлган. Исломнинг кенг ёйилишига қарамай, бу диний эътиқод хануз Марказий Осиёдаги кўчманчи аҳоли дунёқараш тизимида ўз мавқеини сақлаб келмоқда.

Даштликлар санъатининг образлар оламида архаик (энг қадимий) тасаввур ва эътиқодларнинг сақланиб қолгани мантиққа зиддек кўринади, зеро, Осиёнинг кенг даштларини эгаллаган элатлар X асрдаёқ исломни қабул қила бошлаган ва Қорахонийлар бу қаторда биринчилардан бўлган. Бироқ санъат буюмларидаги нақшли безаклар хунарманд-мусаввирлар ислом дини талабларига расмиятчилик юзасидан амал қилишганини тушунишга имкон беради, уларнинг ҳаёти эса даштнинг асрий қонун-қоидалари бўйича давом этган. Тадқиқотчилар даштликларнинг диний дунёқараш ҳар иккала дин симбиози (икки хил эътиқоднинг бир муҳитда бирга мавжуд бўлиши) билан белгиланишини бежиз таъкидлашмаган.

Умуман, халқ санъатида нақш – ўтроқ деҳқонларда ҳам, даштликларда ҳам – у ёки бу тарзда икки глобал ғоя билан боғланган. Биринчиси – оила ва уйни кўз тегишидан, зиён-заҳмат келтирувчи кучлардан асраб-авайлаш. Иккинчиси – ҳосилдорликка, авлодлар бардавомлигига эришиш умиди. Гиламлар, кашталар ва бошқа буюм-нарсалар тўйга атаб тайёрланган ва шу боис уларга сирли, сеҳрли афсунлар сингдирилган. Бунда ҳар бир унсур ёки мотивга уй ва унинг соҳибларини кўз тегиши, бало-қазолардан

Юлдуз палак. Тошкент / Пскент, XIX-аср охири – XX-аср бошлари. Ўзбекистон Давлат санъат музейи.

Халқ нақшларида оммалашган яна бир мавзу юлдузли осмон тасвири эди. Халқ бадий тафаккурида айна рамзларга бало-ю офатлардан асровчи образ сифатида қаралган.

асрайдиган ҳимоя воситаси сифатида қаралган.

Ҳар қандай нақш-безакни матнни ўқигандай ўқиш мумкин, улардаги белги-ҳарфлар сирли-афсунли формулалар тарзида жой олган. Қарийб ҳар бир мотив – бу бирор-бир тушунча ёки нарсанинг тимсолий тасвири; қатъий шакллар ва чизиклар ўзига деҳқон ёки хунарманд ҳаётида ҳамроҳ бўлган жуда кўплаб образларни сингдирган. Яхлит композиция эса, бу – олам модели, гиламлар ёки кашталардаги ҳошия ва жияклар, безаклар бало-қазолардан асрайдиган кўриқлаш чегаралари маъносини беради. Символизм ва шаклларнинг шартлилиги манбаи узоқ ўтмишдаги архаик санъат бўлиб, кейинчалик анъанага айланган. Тасвирларда “кодлаштириш”ни удалашда даштлик чеварларнинг ўзига хос бадий тафаккури намоён бўлган.

Нақшнинг қайси маданий анъанага – профессионал ёки халқона анъанага мансублигидан қатъи назар, у доимо эзгулик ғоялари билан суғорилган. Ҳатто айрим мотивлар унутилган ҳолларда ҳам, қадимги нақш-безаклар поэтик дунёқарашни тақдим этади, ҳаётга ижобий ёндашишга ундайди. Мумтоз нақш-безаклар бугун ҳам, ғайришуурий даражада бўлсин ёки “генетик” (келиб чиқиш – генезис билан боғлиқ) даражада бўлсин, айнан шундай таассурот қолдиради.

Жоразм суворалари

санъатнинг бетакрор дурдонаси

*Дунёдаги ҳар қандай халқнинг
айтаётган қўшиғини келтиринг,
мен уни эшитиб, бу халқни қандай идора
этиш мумкинлигини айтиб бераман.*

Конфуций

Хусан ЭРМАТОВ,
журналист

Хоразм сувораларини болагимдан тинглаб келаман. Комилжон Отаниёзов ижро этган ўнлаб суворалар мен учун энг сеvimли ашулалар ҳисобланади. Отажон Худойшукуров ижросидаги “Она сувора” эса етиб бўлмас чўққига ўхшайди.

Суворалар кейинчалик Раҳматжон Қурбонов, Фарҳод Давлетовлар талқинида янада “очилди”. Аммо... Келинг, шу ўринда бундан ўттиз йилча бурун бўлган бир воқеани эслаб ўтай.

Асли Панжакентда туғилган Шерали Сокин деган ажойиб акаимиз бўларди (*Аллоҳ раҳмат қилсин*). У санъатнинг ашаддий мухлиси ва шу мавзуда кўплаб мақолалару асарлар битган таниқли ёзувчи эди. Жумладан, машҳур ҳофизимиз Ортиқ Отажоновнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган китоб ҳам ёзганди. Қалбан яқинлигимиз боис у ҳар гал “Матбуотчилар уйи”га йўли тушса, “Ўзбекистон овози” газетаси таҳририятига кириб, мени йўқлаб қўярди. Бундан кўп ва хўб қувонардим.

Бир куни Шерали ака хонамизга кўзлари қизарган ва ўта афтода ҳолда кириб келди. Овозиям бўғик эди. Мен хавотирга тушиб, сабабини сўрадим:

– Ака, сизга нима бўлди, тинчликми?

– Э-э, дўстим, билсангиз, бу кеча мен гўёки қайта туғилдим, тушунапсизми, бутунлай янгидан дунёга келдим.

– Хўш, хўш?..

Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, то тонгга қадар Хожихон уста билан дардлашиб, йиғлашиб чиқдим...

Хожихон Болтаев деган катта ҳофиз бўлгани ҳақида эшитгандим, албатта. Аммо ашулаларини бирор марта ҳам тингламагандим. Қолаверса, у пайтларда интернет йўқ эди. Бу ҳофиз ижро этган ашулалар

ёзилган кассеталар деярли ҳеч қаерда сотилмасди ҳам. Радиода қачон берилишини эса билиб бўлмас, унинг дастурларини қузатишга ва тинглашга вақт топилмасди.

Шерали Сокиннинг айтишича, ўша тунда у Хоразм санъатининг забардаст вакиллари билан бири, айниқса, сувора ижрочилигининг устуни бўлган Хожихон Болтаев хонишларини эргалабгача эшитиб, мижжа қоқмаган ва ўзини йиғидан тия олмаган. Учрашган пайтимизда ҳам тунги таассуротлари оғушида эди. Шунданми, хона ўртасида тик турганча ҳофиз куйлаган ашулалардан бирини хиргойи қиларди.

Мен бу воқеадан қаттиқ таъсирландим. Ўша куннинг ўзида радиоқўмига бордим. Хоразм кўчасида жойлашган ушбу ижодий маскан ўзгача шуқуҳга эга даргоҳ эди. Журналист сифатида бу манзилга киришим, эски дўстлар ёрдамида радиофонотекадан Хожихон Болтаев ижросидаги мумтоз ашулаларни магнит тасмасига ёздириб олишим унчалик қийин бўлмади.

Қийини эса...

Қийини... Аввало, Хожихон Болтаев ашуларини тинглашнинг ўзи “азоб” экан. Бошламасига битта ашулани охиригача тинглай олмадим...

Гапнинг индаллосини айтганда, мен Хожихон устанинг қалб нолаларини тинглашни ўрганишим учун қарийб олти ой “овора” бўлдим. Бу росмана машаққатли иш эди. Энди бу ижрони тинглаш шу қадар қийин бўлса, уларни куйлаш қанчалик оғирлигини тасаввур қилаверинг.

Бир вақтлар Хожихон Болтаев суворани айтаётган давраларга унча-мунча санъаткор ҳам киришга ботинолмаган. Соҳадаги қанча ҳаваскорлар бу мумтоз давраларга муносиб бўлолмагани туфайли санъатни тарк этиб кетган дейишади. Чунки ўлчов жуда баланд бўлган. Суворалар тўла ҳикмат – матнию куйи! Ижросида ҳам ҳикматлар шода-шода терилган.

Шубҳасиз, сувора куйлаган, сувора ва савтлар куйларига муҳаммасу ғазаллар боғлаган санъаткорлар назмининг ҳам ҳақиқий нуктадонлари бўлишган. Шу боис улар танлаган мумтоз назм намуналарининг ҳар бири савияси юқори даражадалиги, моҳиятан муҳим аҳамиятга эгаллиги билан ажралиб туради.

Айтишларича, Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедовнинг Тошкентдаги хонадонидан Иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврда бутун Ўрта Осиёнинг энг қучли санъаткорлари тез-тез тўпланиб, ҳафта-ўн кунлаб ўзаро ижодий гурунглашар ва янги асарлар ижроси билан машғул бўлишар экан.

Бу, ҳозирги мезонлар билан ўлчанганда, ўзбек мумтоз санъатининг етиб бўлмас

намояндаларини жамлаган давра бўлгани, шубҳасиз. Унда нафақат ўзбекистонлик, балки Тожикистон, Туркменистондан келган санъат усталари ҳам бўлишган.

Ана ўша бетимсол санъат оқшомларидан биридаги гўзал хонишлардан кейин Мулла Тўйчи ҳофиз Ҳожихон Болтаевга **“Сен бир сувора айт, мен тўйиб йиғлайин. Сенинг ўтли нолишларингдан недирки мен, балки жумлаи жаҳон йиғласин”**, деган экан. Бу эътироф ўз-ўзидан айтилмаган.

Мулла Тўйчи ўша даврнинг энг нуқтадон санъат дарғаларидан бири эди. Нега энди у айнан Ҳожихонга шундай деган? Бунинг бир нечта сабаблари бўлиши мумкин. Энг аввало, Ҳожихон Болтаев ижроларининг юксаклиги. Ҳожихон Болтаев куйлаганда, аввали сизни ўзига сеҳрлайди, бошида сокинлик билан, алла тинглаганингиздек чайқалиб, тебраниб бошланган ушбу нолалар секин-аста сиздан меҳнат талаб қила бошлайди, буларга мардлик, жасорат, шиддат талаблари қўшилади, чунки ҳофиз ўз мусиқаси билан сергаклантиради, охири бу пардаларга етиш мумкинлигини тасаввурингизга сиғдира олмай ҳалак бўласиз. Кейин у етади ўша пардага, яна денг, ўша пардадан шоирнинг дарду изтиробларини ҳам қулоғингизга қуяди. Сиз ашула, мақом эшитмайсиз, сўз тинглайсиз, ўша сўзни сизга дона-дона қилиб уқтиради ҳофиз. Менда шундай тасаввур пайдо бўлди ва ажабки, ҳақ эканман: бир жойда ўқидим – **“Мақом – соз тингламак, сувора – сўз тингламак”**.

Яна бир ҳақиқат бор: асли суворалар нуфузли давраларда куйланган, тингланган, яъни даврнинг хос ва юқори тафаккурли давраларида! Эътибор қилинг, биз ўтмишдошларимиз билан фахрланар эканмиз, уларда битта уйғун жиҳат бор. Маданият ва санъат давр ҳукмдорларининг юксак тафаккури ва илму закосига баробар тарзда ривожланган, ўша маърифатли раҳбарларнинг илмга, шеърят, санъатга бўлган яқинлиги, теран туншунчага эгаллиги ижодкор қавмга катта рағбат ўлароқ хизмат қилган.

Сувораларда сўз бирламчилигини англаш қийин эмас. Бу мумтоз кўшиқларнинг аксариятига ҳам хос. Нега деймиз? Назаримда, бу ерда куйнинг аввалдан борлиги ва унга энг муносиб сўзнинг кейин танлангани ҳам роль ўйнаган бўлса, ажабмас. Таъбир жоиз бўлса, сувора – росмана имтиҳон. У адабиётга бегона одамга тўғри келмайдиган, назмнинг моҳияти, шакли ва туб илдизига етмай туриб куйлаб бўлмайдиган санъат тури ҳисобланади. Сувораларда қасида, Аллоҳга ҳамду санолар, тасаввуфий шеърят намуналари кўпроқ ўрин тутгани ҳам балки шундандир.

– Ҳожихон устани санъат оламидаги Дев дегим келади, – дейди Хоразм суворалари, мумтоз санъатининг маҳоратли вакилларида бири, таниқли ҳофиз Азамат Отажонов. – **Комилжон уста эса Дарё эканлигини кўп одам айтган. Иккисининг санъатини бу дунё тарозиси билан ўлчаб бўлмайди. Бу ишларни одам бажарганидан ҳайратланиб кетаман. Мен Тошкент давлат консерваториясида кўплаб халқларнинг санъати билан яқиндан танишидим. Ҳарқалай, дунёдаги барча ижрочилик санъати турларини таҳлил қила оламан. Унинг ҳар бир йўналиши бўйича муайян билимга ҳам эгаман, лекин Ҳожихон отанинг ижроси алоҳида чўққи, унга етадиган баланд санъат бошқа учрамайди, деб ўйлайман”**.

Бу сўзларни ўқиётиб, эҳтимол, кимлардир “Ол-а-а-а”, деб юборишар. Мен эса уларга айнан Ҳожихон уста айтган суворалардан бирортасини, ёлғизликда қолиб тинглашини тавсия қиламан.

**Ҳожихон Болтаев,
“Чапандози сувора”.**

Уни қалби билан тинглаган одам кўплаб мухлислар сингари бошқа ашуларни тинглашни истамай қолса, ажабмас.

Рости, бу таклифни асл санъатга меҳри баланд ҳар бир инсонга айтгим келади. Борди-ю, ҳақиқий санъатни тинглаш қўлимиздан келмас экан, унда бизда уни англаш бахти ҳам етишмаслиги аён бўлади.

Тан оламан, бу анча оғир хулоса, аммо ўша лаҳзаларда мен билан муштлашсангиз ҳам фикримдан қайтолмайман.

Ана, кўрдингизми, ҳақиқий сувора қандай қудратга эга?!

Очиғи, гоҳо руҳиятда маҳзунлик пайдо бўлганида, дўсту душман дилга озор берганида ва бу маҳзунлиги озорларга дош бериш

мушкуллашган дамларда қиши бир малҳам, далда излаб қолади-ку. Ўшандай онларда Сизга сувора тингламоқни тавсия қиламан.

Навоий ёзади:

*Мени мен истаган ўз суҳбатиға
аржуманд этмас,*

*Мени истар кишининг суҳбатин
кўнглим писанд этмас...*

Шу икки қаторгинага жо бўлган улкан ҳақиқатни қайдан топасиз. Огаҳий аччиқ ҳақиқатни асослайди:

*Фалакким яхшилар базмида
қадримни баланд этмас,*

*Дами йўқким ямонлар мажмаида
мустаманд этмас,*

*Бу ҳасратдин кўзим ашки йўлин
бир лаҳза банд этмас.*

Бу – назмий чўққи. Бунга муносиб куй – сувора, уни одамнинг қалб торларини чертиб, кўнглининг қатига олиб кира биладиган, ўша ерга муҳрлаб, инсонни ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларидан хабардор, ҳушёр, сергак бўлмоғидан ва бунга рози бўлишдан бошқа имкони йўқлигидан огоҳ этадиган яна бир куч борми?

Комилжон Отаниёзов ижросидаги олтинчи, “Онасувора”.

Бу ашула нега классик дейилади. Чунки у куйма, ҳар матн куйма, уни чираниб, ўйланиб, ҳисоблаб, ўқиб-ёзиб бўлмаслиги ҳақиқат. Уни англаш учун ҳам катта қалб керак.

Сувораларни куйлаш осон эмас, бу инсондан катта куч-қувват талаб қиладиган иш. Улар кишига бекорга таскин-тасалли бермайди. Чунки бу ашулаларда руҳни енгиллаштирадиган, дардга дармон бўладиган яна нимадир бор. Лекин унинг нималигини айтиш қийин. Балки шунинг учун ҳам суворани куйлашга ҳамма ҳофизу кўшиқчининг журъати етмайди. Чунки бунинг учун бетакрор қалб соҳиби бўлиши, бу ашу-

ларни куйлаш учун ўша қалбнинг инжа торлари чертилиши лозим. Кейин одам роҳатланади, руҳи енгиллашади, дили хотиржам бўлади...

Мен ўнлаб сувораларни тинглаб, куйга солинган бирорта ҳам мухаммас ёки ғазал оддий эмаслигини, билъакс, уларда ўзбек шеърятининг оташин нафаси ўз ифодасини топганини, матнлар ҳам мукамал танлов мақомида эканлигини кўрдим.

Суворалар учун кўпроқ Навоий, Огаҳий, Машрабнинг ижодий бисотидан энг латиף ғазалларга боғланган мухаммаслар танланганига гувоҳ бўлиш мумкин. Бу ҳам назмий заковат даражасини билдириб турибди. Уларни танлаганларга тан.

Энг кўп сувора куйлаган ҳофизлардан бири Комилжон Отаниёзовдир. У “Сувораи Комил”ни, яъни олтинчи суворани ҳам яратган.

Комилжон Отаниёзов Хоразм санъатининг илдизлари бутун Марказий Осиёни қамраб олган чиноридир. Унинг яратган юзлаб санъат дурдоналари ҳали-ҳамон ўзбек кўшиқчилик санъатининг ҳам лирик ва бирдек мумтоз санъатида ҳам юксак мартабасини маҳкам тутиб келмоқда.

Комилжон Отаниёзов сувора куйлаганида бошқа бир парадоксни кузатаман. Ҳожихонни тинглаш қанчалик қийин бўлса, Комилжон ҳофизнинг ижроларида умуман тескариси, уларни тинглаш ўта енгил кечади. Улар ҳар қандай тингловчини ўзига сеҳрлай олади. Йўқ, бу оддийлик шунчаки оддийлик эмас, бунда ҳам улғу ҳикмат бор, наздимда. Мисол учун, ана шу мумтоз дурдонанинг энг чўққиси бўлган “Катта Сувора” К. Отаниёзов талқинида бир лирик тарона каби енгил ижро этилганини кўриш мумкин. Хоразм санъати тадқиқотчиларининг айтишларича, Комилжон оға ҳар бир янги давра, янги тадбирга янги бир сувора тайёрлаб келар эканлар, яъники, суворанинг ўзи севиб куйлайдигани “Чапандози”-сига ўнлаб матнларни басталаганликларини кўриш мумкин. Ҳатто ўзи ҳам бир нечта мухаммаслар битиб суворага солганликларини биламиз.

Бу ўз халқининг бебаҳо меросига бўлган чексиз муҳаббат. Айнан шундай! Комилжон Отаниёзов ўз даврининг энг сермаҳсул ижодкорларидан бири бўлган. У яратган юзлаб лирик ашулаларни тинглаганинг сайин, буларнинг бари алоҳида-алоҳида дурдона асарлар даражасида эканини кўрамиз. Сувораларни эса навбатдаги бир кўшиқ сингари куйлайверадиган бошқа санъаткорни кўрмадим. Бугун давраларда ҳофизлардан сувора сўрасанг, кўп ҳолларда бунинг учун руҳий тайёргарлик истаб қолишларини кўрасиз. Сувора шундай нарса!

**Азамат Отажонов
ижросида
“Суворай комил”.**

ва Комилжон Отаниёзовдан тортиб Раҳматжон Қурбонов ва Ортиқ Отажоновларнинг ҳам ўзига хос нолаларини топасиз.

**Фарҳод Давлетов
ижросида
“Хушпарда сувора”.**

Раҳматли Ортиқ Отажонов бир суҳбатда Ўзбекистон радиоси фонотекасида сақланган нодир санъат намуналарининг ёшлар талқинидаги вариантларида сўзлар бузиб айтилгани ҳақида куйиниб гапирган ва уларни тозалашга бел боғлаганини билдирганди. Ўз навбатида, вақти-соати келиб, келгуси авлод вакиллари “Ўша даврларда санъатнинг дарвозаси бўлмаганми? Устозлар нега жим юришган?” деган саволларни ўртага кўндаланг қўйишларидан истиҳола қилишини ҳам эслатиб ўтганди. Эътибор бердингизми, Ортиқ Отажонов йўл қўйилган хато ва ғализликлардан ор қилган, шу боис уларни иссиғида баргараф этиб, эртанги давр авлодлари олдида юзи ёруғ бўлишини истаганди. Одилона айтайлик-чи, қани энди шундай посбонлар?

Аслида ўзбек мумтоз санъати шундай бир оламки, унга инсон руҳан ва маънан тайёр бўлмасдан кирмаслиги керак. Унга кириш ва ифоридан завқ олиш учун эса инсон, аввало, ўзини чоғлаши, нимага қўл ураётганини яхши англаб, дилдан ҳис этиб, маънан тайёр бўлиши, шундан кейингина унга қадам қўйиши лозим.

Хоразмда ҳозир ҳам суворани санъатнинг ҳақиқий имтиҳони ўлароқ баҳолайдиган кучли қўшиқчилар етарли. Зеро, Ўзбекистон халқ ҳофизи Фарҳод Давлетов, халқнинг суюкли ҳофизларига айланган Азамат Отажонов, Очилбек Матчонов, ака-ука Эшчоновлар ва бошқа фидойи ука-сингилларимиз бор экан, бу санъат бардавомдир.

Фарҳод Давлетов куйлаган сувораларни бир тинглаб кўринг. Назаримда, у ҳозирга қадар ижро этилган бу йўлдаги энг чиройли нолаларни ўз ижроларида мужассамлаштиришга интилади. Улардан Ҳожихон Болтаев

Азамат Отажонов эса ўзгача. Унинг ҳар бир жонли ижросида битта суворанинг бир неча бор янгидан ранг-баранг товланишини кузатасиз. Бир пайтлар буюк ҳофиз Комилжон Отаниёзов ҳар бир даврага кирганида суворани янги матн билан куйлагани ҳақида айтдик. Бундан асосий мақсади мухлисларию шогирдларини шеърятнинг серқирра жилвалари билан янада яқинроқ таништириш, мумтоз назм дурдоналарини халққа тушунарлироқ қилиб етказиш ва суворанинг бетақрор нолаларини тағинда оммалаштириш бўлган. Ўйлайманки, буюк санъаткор бу билан иккала мақсадига ҳам эришган.

Азамат Отажоновнинг ҳар қайси жонли ижросида ҳам Комилжон отаники каби суворанинг турли жилваларини кўрасиз. Матн бир, куй бир, товланишлар эса бошқа-бошқача. Бу жонли ижронинг кучи, санъатнинг қамровида чегара билмаслиги билан изоҳланса керак. Инчунин, жонли ижро инсон тафаккурини бойитади, унинг куй ва назм билан янада яхшироқ уйғунлашишига хизмат қилади.

Азаматнинг шеърятни чуқур англаши ҳам ҳайратланарли. Ҳофиз сувораларга танланган матнларни бирма-бир шарҳлаб беради. Нега айнан унинг танлангани ҳақидаги саволга ҳам жавоблари тайёр. Ҳожихон Болтаев, Комилжон Отаниёзовларнинг улкан мероси ҳақидаги билимлари таҳсинга лойиқ. Уни бамисоли Хоразм санъатининг тансоқчисига ўхшатаман. Сувораларни бузиб ижро этиш мумкин эмаслигини бот-бот тақрорлашдан, уддасидан чиқса-чиқмаса бу ишга қўл уриш санъатга хиёнат эканлигини

уқтиришдан чарчамайди.

Кези келганда тўхталиб ўтиш жоиз. Сўнги йилларда Президентимиз томонидан мақом санъатига берилган эътибор таҳсинга лойиқ. Бироқ унинг амалда тўла рўёбга чиқиши мутасаддиларнинг ватанпарварлиги, малакаси, салоҳияти ва албатта, миллатига бўлган муносабатидан келиб чиқиб амалга ошади. Шу ўринда кўпчилик Хоразм санъати вакиллари ўтказилган мақом фестиваллари дастурига киритилган сувораларнинг мусиқалари баъзи ҳолларда бузиб юборилаётганидан оғринишаётгани эса кишини сергаклантиради, албатта. Бу жуда жиддий эътироз! Улар билан суҳбатлашар экансиз, кенг халқ оммаси эътиборига ҳавола қилинадиган бундай тадбирларда мусиқа раҳбарлари ҳар бир йўналишда ўз усталарига мурожат қилишлари зарур ва шарт бўлишини исташади. Баъзида ҳар бири алоҳида мукамаллик касб этган учта ижрочилик йўли бу дастурларда қоришиб кетаётганидан ёзғиришади.

– Улар Хоразм сувораларининг моҳиятини бузишмоқда, – дейди изтироб билан Азамат Отажонов. – Устига-устак, мақом фестивали дастурига киритилган сувора куйларига шақилдоқлар қўшилганини сира оқлаб бўлмайди! Бу аслида Хоразм санъатини билмаслик, моҳиятини теран тушуномаслик оқибати. Ҳолбуки, Хоразм ижрочилик йўли ўзининг мукамаллиги, ижро ва диапазон талаблари нуқтаи назардан Самарқанд – Бухоро йўли билан бўйлашади. Бунга эътироф этмасликнинг иложи йўқ. Бас, шундай экан, бизга замондош бастакорлар ушбу бой меросимизга мурожат қилишдан олдин уларни чуқур билиб олишлари, сўнгга фойдаланишга киришишлари шарт.

Биз бебаҳо тарихий, маданий ва маънавий бойликларимиз билан мақтаниш ва фахрланишни яхши кўраемиз. Лекин уларни ўрганиш ва қадрлашга кўпинча кунт-хафсала қилмаймиз. Масалан, суворалар, “Чоргоҳ”у, “Сегоҳ”лардан росманасига завқланишга, уларни қалбимиз меҳварига жойлашга эътибор етарли, деб бўлмайди. Президентимиз томонидан мумтоз ва миллий санъатни ривожлантириш, мақом, бахшичилик ривожини учун барча имкониятлар, ваколат ва шароит яратиб берилган бир пайтда теле ва радиоэфирларда айнан миллатнинг маънавий мероси тарғиботи умуман қониқарли, деб бўлмайди. Халқнинг диди ва маданий савиясини юксалтириш борасида жиддий қадамлар ҳақида ўйлаётган мутасаддиларни топиш ҳам қийин бўлиб қолмоқда. Ваҳоланки, миллиардлаб маблағлар ажратилиб ташкил қилинаётган турли фестиваллар, бир-икки кунлик

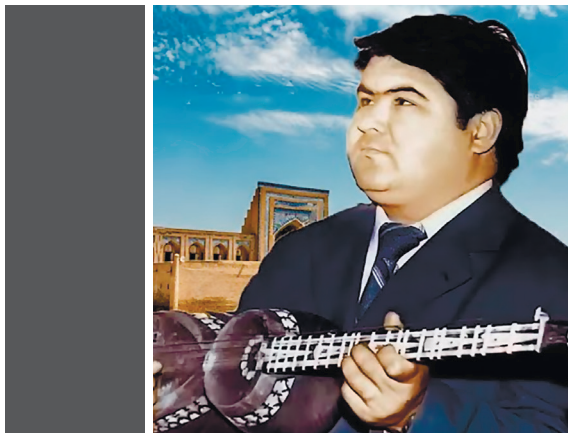
кўнгилочар тадбирларнинг на ёшлар ва на миллатнинг руҳияти учун бирор фойдали аҳамият касб этмаётгани кундек равшан.

Ёки замонавий форматдаги турли усуллар орқали миллий санъатни, мумтоз дурдоналарни тарғиб қилиш вазифамиз экан ва бу бизнинг келажак авлод олдидаги бурчимиз, улкан меросни яратган улўғ аждодларимиз олдидаги қарзимиз эканини англаш шунчалар қийинми? Бу ачинарли ҳол, албатта.

Бугун ёшлар нимага кўпроқ қизиқмоқда? Миллионлаб томошабин “топган” “Кўк жигули” каби лойиҳалар аслида бизни сергакликка, соҳадаги мутасадди ва раҳбарларни инсофга ундаши керак эмасми?! Санъатнинг тирикчилик индустриясига айланишида томошабин бўлиб турган вазирликдан рози бўлиш мумкинми? Саволлар кўп...

Сирасини айтганда, буюк аждодларимиздан бой ва жуда қимматли, баъзи ўринларда дунёнинг бўйи етмай қоладиган мерос қолган. Биздан кейинги авлодга у қандай етиб боради? Етиб борадими? Биз бу борада қачон ўйлаймиз?

Бизни масаланинг ана шу жиҳатлари кўпроқ безовта қилишини истаймиз.

(Отажон Худойшукуров ижросида “Якпарда сувора”)

Замона зайлидан келиб чиқиб, матбуотда босиладиган мақолаларга бу матнларнинг бошиқа шрифтлардаги вариантларига ҳавоалар берилганини кўрганмиз. Биз эса таҳририят жамоаси билан келишиб, энг яхши сувораларнинг QR кодларини жойлаштиришини маъқул топдик. Ишончимиз комилки, шунда дилида суворалар маъносига етмоқ истаги пайдо бўлган ўқувчи уни мириқиб тинглаш имконига ҳам эга бўлади.

АЛП ГҮРҮҒЛИ – ЗҮР БОТИР

Шомирза ТУРДИМОВ,
филология фанлари
доктори

Ўзбек “Гүрүғли” сини кўпчилик қирқ, баъзилар етмиш икки, лақай уруғидагилар юз йигирма дoston, деб айтиб келади. Бу хил саноқ ҳам уни қардош туркман, озарбайжон, турк, қрим татар, қозоқ, қорақалпоқ, тожик ва бошқа версия ҳамда вариантлардан алоҳида ажратиб туради.

Ўзбекларда қаҳрамоннинг туғилишидан бошланган воқеалар унинг ўсиб, камолга етиши, алп сифатида дунёга донг таратишию юз йигирма ёшга бориб, умри поёнида Сулдуз (Таваккал) ғориға кириб, ғойиб бўлишигача бўлган тафсилотни сўзлайди. “Гүрүғлининг туғилиши”, “Болалиғи – Райҳон пошиодан ор олиши” дostonлари эса туркумни бошлаб беради.

Мавжуд ўзбек версия ва вариантларида қахрамоннинг туғилиши тафсилоти икки хил – айрича талқин олган: бирида ҳомила табиий, қахрамоннинг туғилиши ғайритабиий кўринишда берилса, (Пўлкан шоир (инв №19), Эгамберди Оллоберган ўғли (инв №1461), Раҳматулла шоир (инв №1692), Хайдар ота Бойчаев (инв №1170), Амин шоир Малик ўғли (инв №1515) ва Хоразм вариантларида), бошқа версияларда ҳомила ҳам, қахрамоннинг туғилиши ҳам ғайритабиий ифодаланганига гувоҳ бўламиз (Фозил шоир (инв №257), Лақай (инв №1533), Тош шоир (инв №1459), Наманган (инв №1170), Сурхондарё-Қашқадарё вариантлари мисол тариқасида киритиш мумкин). Уларда Гўрўғли худди Исодек илоҳий ҳомила топади.

Айни пайтда барча вариантлар орасида Кўрғон бахшиларидан ёзиб олинган намуналар бадий жиҳатдан юксаклиги, тафсилотлари кенг баён этилгани, қўшимча образ ва мотивларнинг бахшилар томонидан маҳорат ила қуйлангани билан ажралиб туради. Шу сабабли ҳам бу пайтгача Кўрғон бахшиларидан Пўлкан шоир, Эгамберди Олломурад ўғли ва Раҳматулла Юсуф ўғли вариантлари нашрга тайёрланиб, кенг китобхонлар оммасига етказилган.

Кўрғон вариантыда қахрамоннинг отаси Равшан, деб аталади. Ўзбек “Гўрўғли”сининг Хоразм версияси ва қардош озарбайжон ҳамда туркман дostonларида қахрамоннинг яна бир номи Равшан бўлиб келади.

Ушбу ном замирида “гўрўғли” сўзининг қадимий маъно қатламларига йўл топишимиз мумкин. Гўр/кўр сўзининг ёруғ, ойдин, нур, ёғду маънолари даврлар ўтиши билан архаиклашиб, сўнгги босқичда “равшан” номи асосий исм муқобили сифатида оммалашган. Хусусан, дostonнинг туркман версиясида азизлар Хизр эрандан: “Нега оти Гўр ўғли бўлди?”, деб сўрашганида, “Қоронғу юртдан ёруғлик оламига ўтгани учун шундай номланди”, деб изоҳланади. Гўр сўзининг қадим ёруғ, нур маъноларини ушбу изоҳдан аниқ англашимиз мумкин. Дostonда бу хил исмдаги изоҳли маънони Жунус (Юнус) парига ёндош Мисқол пари номида ҳам кузатамиз. Мисқол Жунус – жундай енгил маъносини ифодалаб беради.

Эпоснинг тили – рамз ва тимсоллар тилидир. Барча санъат асарлари қатори мумтоз эпос намуналарида воқелик бир неча қатлам маънога эга бўлади. “Гўрўғли” дostonларида ҳам ҳаётий-маиший, ижтимоий-ғоявий ва эзотерик маъно қатлами мавжуд. Талқин этувчи қайси бир қатлам мазмунини асос сифатида олса, ушбу мазмуннинг юзага чиқишига асос бўлувчи манбаларни топади.

Биргина мисол: дoston аввалида эранлар Гўрўғлидан “От керакми, зот?” деб сўрашади. Гўрўғли Отни танлайди. Ана шунда ОТ ва ЗОТ муаммоси ҳал бўлади. МУСБАТ қувват МАНФИЙга эврилади. Гўрўғлининг ОТга эгалиги-ю, ЗОТи йўқлиги улкан тимсол, чунки ҳеч бир халқ тепасида бир авлод, насл узлуксиз ҳукм юргизмайди. ЗОТлар алмашади, лекин ОТ давом этади. Улкан салта-

нат ОТи бир миллатга тегишли бўлиши мумкин, лекин унинг қувватини шу ном билан чеклаш ҳам моҳиятни тор англашдир.

Аслида салтанат тузувчи – Гўрўғлидек алплар бағрикенглик сиёсатини юргизган толерант шахслар ҳисобланади. Улар ўзи мансуб “локомотив” қабила атрофида кўплаб миллат, эл, элатларни бирлаштириб, уларнинг бирдек камол топишига шарт-шароит яратади. Гўрўғли Аҳмад сардордек маҳдуд, майда, миллатчи, зотпараст эмас эди. Унинг салтанатида Авазхон (Гуржистондан), Ҳасанхон (Ваянгандан), Тўлакботир (Қандаҳордан), Холдорхон, Асад-Шодмон каби турли элат, уруғлардан бўлган қирқ йигит бирлашиб Чамбилнинг – озод, эркин ўлканинг гуллаб-яшнашига ўз қувватини қўшишига имкон яратилган. Уларнинг барчаси чамбиллик бўлишган, шу ўлка шаъни, шарафини улуғ тутишган, Аҳмад сардордек тор феъллик бўлишмаган. “Гўрўғли” туркумидаги бир қанча дostonлар салтанатдаги ана шу “сардорчилик” қутқуси натижасида келиб чиққан оғриқли вазиятларга бағишлангани бежиз эмас. Алал-оқибат ҳақиқат қарор топган. Гўрўғлининг Гўрўғлиги шундаки, у Аҳмад сардорни ҳам тушуниб, уни кечира олган, тўғри йўл топишига имкон берган. Шу сабабли ҳам туркум дostonлари Гўрўғли алп номида бирлашган.

Аслида ҳар нарсадан айб ахтарадиган одамнинг зуваласида айби бўлади. Аниқроғи, дунёқараши қусурли. Ҳаётда яхшилиқни, фазилатни кўриш қийин. Уни топиш, намойиш этиш оғир юк. Яхшилиқ, фазилат кўп қум ичидаги олтин заррасига ўхшайди. Бир дона заррани ажратиш учун қанчалар кўп қумни ювиш керак. Бу қум-ку, деб қўл силтаб кетишдан осони йўқ. Комиллик йўлидаги одам олтин ажратувчидир. Алп ана шундай бағрикенг ШАХСдир. Одам ОДАМ мақомидан куйи эниб махлуқот мақомида туғилади. Яна Одам мақомида камолга эришиш имкони унга берилади. Ким ушбу мақомга етиша олса, ОДАМдир. Бу йўлда на жинс, на ирку миллат, на касбу қор, на бойлигу мартаба тўсиқ бўлолади. Алплар тузган салтанат кўпчиликнинг ОДАМ бўлишига шарт-шароит яратади.

Ватан ва мамлакат тақдири, шаъни, шавкати билан нафас олувчи Эрлар бор экан, бу салтанат завола топмайди. Гўрўғли шундай Эр эди. Унинг ўйи, сўзи, амали Чамбил билан боғлиқ эди. Ўйлаганинг ҳаётингга, айтганинг (ёзганинг), амалинг тақдирингга айланади. Эпос халқнинг бадий тақдирномасидир. Эпоснинг сабоғи кўп. Эпосни уқиб ўтмиш, бугун, келажак моҳияти тушунилади, англаб етилади. Бу хил хулосаларни бутун туркумликни яхлит идрок этиш баробарида чиқариш мумкин.

Ўзбек фольклоршунослигида дoston куйловчиси бахши аталади. Халқ ва мутахассислар дoston яратувчисини ҳам бахши деб билади. Аммо “Гўрўғли” дostonида эпосни яратувчи бошқача талқин қилинади. Дostonларнинг яратувчиси ва эл орасига ёйувчилар сифатида Юнус, Мисқол ва

Гулнор парилар айтилади. Эпик талқинига кўра, Юнус пари кўк, Мисқол пари тоғ, Гулнор пари Ҳиндистон подшосининг қизи саналиб, улар Чамбил мамлакатада Гўрўғли сабаб яшашади. Гўрўғлининг бу париларга етишуви алоҳида-алоҳида дoston қилинган. Париларнинг Гўрўғли талабига кўра, унинг ҳаётини йўқлов тарзида кўшиқ қилиб айтганлари, аввало, “Бўтақўз” дostonда келади. Пўлкан шоир ижро этган “Бўтақўз” дostonида Гўрўғлининг париларга мен ўлсам, қандай йиғлайсизлар, деган вақти парилар навбат билан йиғлаб беришади. Париларнинг “ёлғон” йиғисига Аваз ва Ҳасан ташқаридан сездирмай гувоҳ бўлиб туришади. Улар қуруқ томошабин эмас, дostonлардан кино санъатига ҳам ўтган, кинода муҳим саналган “воқеага гувоҳ бўлиш” бадий усулига уйғун санъат қўлланилади, бахши тасвирига сирдан гувоҳ кўяди. Гувоҳлар Аваз ва Ҳасан эди.

Юнус, Мисқол, Гулнор парилар йиғида Гўрўғлининг туғилишидан то париға уйланишигача бўлган воқеаларни қисқача баён этиши баробарида, париларнинг яна бир миссияси айтилади. Бу хизмат дostonда шундай куйланган:

*“Мисқолжондан хат қолар,
Хафа бўлманг шотўрам,
Исрофил сур тортганча,
Сиздай марддан от қолар.
Кўп китоблар қилармиз,
Сизни хатга солармиз,
Хафа бўлманг шотўрам,
Кўп қиёмат бўлганча,
Юртга сиздан хат қолар,
Тура келинг шотўрам!*

Гўрўғлибек. Сакраб жойидан турди. – Эй қаддингдан, – деди. Юнусжон, Мисқолжон, Гулноржон, рўзғорнинг савобига учдан бир қилдим, сизлар махрларингни ўтинлар, – деди”.

Маълум бўлмоқдаки, парилар Гўрўғлига унинг тарихини дoston-китоб қилишни ваъда қилишади. Лақай бахши Аҳмаджон Сойибназар куйлаган “Гўрўғлининг ғойиб бўлиши” дostonида воқеанинг давоми айтилганини кузатамиз. Гўрўғли ғорга кириб ғойиб бўлгач, икки пари Кўҳи Қофга борса, парилар сизнинг бетингиз қора, Гўрўғлидан фотиҳа олиб келмабсиз, бизга кўшилмайсиз, бориб фотиҳа олиб келинг, деб қайтариб юборишгани ва париларнинг ғорлабиди ўтириб, Гўрўғлининг қилган ишлари, мардликларини етмиш икки шоха дoston қилиб айтгани, бу дostonларни шу атрофда кўй боқиб юрган чўпонлар эшитиб, эл-юртга ёйгани, Гўрўғлининг дostonлари шу асосда пайдо бўлгани, сўнггина Гўрўғлининг уларга дуо бергани айтилади.

Бахши-шоирларнинг дoston яратувчилари ҳақидаги бу талқиннинг бошқа фикр-

лар билан кесишадиган ўринлари бор. Умуман олганда, “Гўрўғли” дostonлари яратилиши, ривожи, ёйилиши алоҳида мавзу, биз ўрни билан бу масаларни ҳам ёрита-миз. Лекин бахшилар талқини бу пайтгача тадқиқотчилар назаридан четда қолиб келмоқда эди, эътиборингизга ушбу талқинни ҳавола қилдик.

Эргаш шоир куйлаган термадан тинглаймиз:

*Сардорларнинг сардори,
Қабатида лашкари,
Ортида бор кўп обрў,
Гурўғлибек – зўр ботир.*

Ҳаёти халқ бахти, шону шавкати билан чамбарчас боғланган Гўрўғли сингари алплар ҳамиша эл ардоғида бўлган, обрў топган, зўр ботир, деб таърифланган. Чиндан-да, ГўРЎҒ-ЛИ ЗЎР БОТИР!

ПОЛЬ ПЕЛЛИОНИНГ ТУРКИСТОНГА САЁҲАТИ

Ушбу мақолада 1906-1908 йилларда Марказий Осиёга уюштирилган, шунингдек, ҳозирги Қирғизистоннинг жануби ва Хитойни оралаб ўтган француз илмий экспедициясининг Ўзбекистонга оид қисми баён этилган. Парижда, Гиме номидаги Осиё санъати миллий музейида сақланаётган мазкур сафарга доир архив материаллари Поль Пеллионинг йўл хотиралари ва унинг ёзишмаларидан иборат. Бу материаллар Туркистон ҳақидаги ноёб ҳужжатлардир.

Гзавье АЛЛЕЗ,
Француз Марказий
Осиё тадқиқотлари
институтининг
(IFEAC, Бишкек,
Қирғизистон)
етақчи илмий ходими

Янги геосиёсий ва илмий мақсадлар мазкур экспедицияни ташкил этишга туртки берган. XIX аср ўрталарида Марказий Осиё минтақаси кам ўрганилган, ёмон хариталаштирилган ҳудуд эди. Бу пайтга келиб Ипак йўли ўзининг асосий геосиёсий ва савдо тармоғи сифатидаги мавқеини бой берганди. Аммо Россия билан Англия ўртасидаги рақобат туфайли ушбу минтақага халқаро миқёсда эътибор яна кучайди. Қозоқ даштлари ва Марказий Осиёдаги хонликларни ишғол этган Россия империяси бу ҳудудларни ўрганишга

йўл очиб берди. 1873 йили Парижда ташкил этилган шарқшуносларнинг илк халқаро анжумани ва рус олимларининг Туркистон маданияти тарихига бағишланган маърузалари бу ўлкага қизиқишни янада оширди. Ҳиндистондаги Британия армияси зобити Гамильтон Бауэр (1858-1940) 1889-1890 йиллар Хитой Туркистонига ташрифи чоғида харид қилган санскритда битилган кўлөзма ҳиндшуносликда шов-шувли воқеа бўлди. Бу соҳа мутахассислари эрамининг биринчи минг йиллигида Марказий Осиёда буддавийлик

тамаддуни гуллаб-яшнаганини аниқладилар.

Минтақани жуғрофий ва этнографик тадқиқ этиш, айниқса, археология соҳасида кескин фоллашди: Шарқий Туркистонга ҳинд, шунингдек, эрон ва юнон таъсирини ўрганиш бу изланишларнинг илк ҳаракатлантирувчи омилига айланди. Европадаги қудратли давлатлар, қолаверса, Япония фаол иштирок этган мазкур илмий тадқиқотлар XIX-XX аср ўрталарида янада кучайди. Экспедицияларни ўзаро мувофиқлаштириш ҳамда халқаро илмий ҳамкорликка кўмаклашиш

мақсадида 1899 йили Марказий Осиё ва Узоқ Шарқ тарихий-археологик, лингвистик ва этнографик тадқиқотлари халқаро ассоциацияси ташкил этилди. Моддий ёдгорликларни ўрганиш ва уларни сақлаш ҳамда минтақани тадқиқ этишда ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш ушбу ташкилот фаолиятининг асосий мақсадига айланди. Сиёсий ва ҳарбий разведкани бутунлай инкор этмаган ҳолда, изланишларда илмий фаразлар устунлик қилди.

Пеллионинг миссиясида ҳам шундай илмий мақсадларни амалга ошириш кўзда тутилган эди. Вазифалар аниқ белгилаб олинганди: Шарқий Туркистондаги археологик топилмаларни хужжатлаштириш, санъатга оид ашёлар ва қадимги қўлёзмаларни йиғиш.

Йигирманчи аср бошида Франция Марказий Осиёга бир неча бор экспедиция уюштиришга улгурган Германия, Буюк Британия, Россия империяси ва Япониядан анча ортада қолган эди. Айнан шу сабабдан ҳиндшунос Эмил Сенар бошчилигидаги Халқаро ассоциациянинг француз бўлими Марказий Осиёга экспедиция ташкил этиш ташаббуси билан чиқди. Тузилманинг энг ёш аъзоси Пеллио мазкур сафар раҳбарлигига таклиф этилди: малакаси, бир неча тилларни билиши ва Пекинда боксчилар исёнини бостиришдаги саъй-ҳаракати унинг муносиб номзод эканини кўрсатган эди.

Пеллионинг ўша пайтлари Шарқий Туркистонни ўрганган бошқа тадқиқотчилардан устун томони минтақада қўлланадиган тилларни билиши эди. Ҳамкасблари ва “рақобатчилари” бўлмиш ҳиндшунос ҳамда эроншунос археологлардан фарқли ўлароқ, у хитойчани пухта ўзлаштирган, санскрит ва форс тилларини ҳам яхши эгаллаганди. Экспедиция давомида Пеллио Марказий Осиё халқлари (ўзбек, қирғиз ва уйғур) тиллари билан танишади. Шу боис

унинг Марказий Осиё ва Хитой аҳолиси вакиллари билан эркин мулоқоти анча осонлашганди. У сафар чоғида кўплаб қимматли маълумотларни тўплади ва бу фактлар муҳим аҳамият касб этди.

Илмий экспедицияга тайёргарлик

Экспедицияга ҳозирлик 1904 йилнинг ёзида бир неча француз муассасалари раҳбарлигида бошланди. Маблағ Халқ таълими вазирлиги, Фанлар академияси, Қўлёзмалар ва нафис адабиёт академияси, Табиий тарих музейи, етакчи географик жамиятлар ҳамда алоҳида шахслар томонидан ажратилди. Ҳомийлар орасида Наполеон оға-иниларидан бирининг набираси, географ ва ботаник шахзода Ролан Бонапарт (1858-1924), бадавлат мурувватпеша Жозеф-Флоримон, герцог де Луба (1831-1927) бор эди.

Экспедициядан мақсад буддизм даврига оид археологик ёдгорликларни ўрганиш ва эрамизнинг биринчи минг йиллигига доир Хитой Туркистони қўлёзмаларини йиғишдан иборат эди.

Натijasи жуда муҳим саналган ушбу йирик миссия учун Пеллио шахсан ўзи ватандошлари – болаликдаги дўсти, пиёда аскарлар шифокори Луи Вайян ва Парижда фаолият юритган мустақил фотосуратчи Шарль Нуэтни ҳамроҳликка чорлайди. Истилочилик урушида фаол қатнашган Луи Вайян 1902-1904 йилги Тонкин жангларида ўзини кўрсатган эди. Луи Парижга қайтгач, Поль Пеллио ундан хариташунослик ва жуғрофий тадқиқотлар билан шуғулланиш учун бирга Марказий Осиёга боришини ўтиниб сўрайди. Шарль Нуэтт эса режа, харита ва моделларни қайта тиклашга ихтисослашган эди. Бу тажрибаси Пеллионинг унга мурожаат этишига сабаб бўлганди.

Икковлон археологик фотография усуллари ва фототасвир учун мослама танлаш устида қизгин иш олиб боришади. (Экспедициянинг Гиме номидаги Осиё санъати миллий музейида сақланаётган фотосуратлар жамланмаси 1530 негативдан иборат. Самарқанд ва Тошкентда олинган суратлар илк бор ушбу мақола билан бирга нашр

этилмоқда). Дастлаб Пеллионинг ўзи Москвага бориб, рус тилини ўрганиш учун ўша ерда бир неча ой яшайди. 1905 йилги инқилоб экспедицияга тайёргарлик ишларини ортга суради, фақат 1906 йилнинг бошида Пеллио сафарга жиддий киришади. Экспедиция билан боғлиқ ташкилий масалаларни рус ҳукумати билан келишиш зарур эди. У пайтлар Франция Россия билан илиқ муносабатда эди. Бу ҳолат Пеллионинг рус ҳукумати билан музокараларини анча енгиллаштиради. Француз экспедицияси Россия ҳудудини кесиб ўтиб, Иркештомдаги Хитой чегарасигача етиб, ўша ёқдан Қашғарга боришга рухсат олади.

Тошкент. 1906 йилнинг июли

Россия томони қўллаб-қувватлагач, Пеллион икки француз ҳамроҳи билан 1906 йил 15 июнда Парижни тарк этиб, 25 июнда поездда Москва орқали Тошкентга етиб келади. Улар ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бир ой қолиб, сўнгра Ўшга, у ёқдан эса Олой орқали Қашғарга йўл олишади. Тошкентда

ҳам экспедицияга тайёргарликни давом эттирган Пеллио рус шарқшунослари йиғинларида қатнашади, франциялик муҳожирлар билан учрашади.

У Эмиль Сенарга¹ ёзган мактубларидан бирида Тошкентга сафарини шундай баён этади: *“Охирги хатим Сизга Тошкентда бир ойча яшаб, кетаётган чоғимизда юборилган эди. У ёқда бизни “ярим ватандошлар” жуда илиқ кутиб олишди, асл французлардан кўра кўпроқ ёрдам беришди. Айниқса, икки кишининг кўмаги жуда асқатди: булар – Тошкент трамвайларининг бельгиялик раҳбари (“Эмпен” компанияси)² жаноб Мэнжи ва Тошкент лицейида француз тилидан дарс берган собиқ ўқитувчи жаноб Мюллер. (...) Кейинги 25 йилда Тошкентда бўлган французларнинг барига – Бонвало, Капю, Марсель Монье, Мадам Массье, Лаббэ, Бонэнни, шунингдек, яқиндагина Буйан де Лакост ва Ансельмни, ва ниҳоят, бизнинг ўзимизни ҳам жаноб Мюллер қўллаб-қувватлади, боз устига, холис, беғараз ёрдамини аямади”.*

Пеллио ва унинг икки дўс-

ти Мэнжи ва Мюллер билан иноқ эдилар, улар билан бирга Тошкентни сайр қилишганди. Фотосуратлардан бирида ушбу ҳамроҳларнинг эски шаҳар манзарасини томоша қилишаётгани акс этган. Пеллионинг йўл хотиралари, мактублари, шунингдек, у фойдаланган ҳужжатларда ҳам француз миссиясининг Тошкентда бўлиб тургани тафсилотлари қайд этилмаган. Улар қаерларни бориб кўрганини фақат Нуэтнинг фотосуратларидан билиш мумкин. Гарчи бу жойлар сайёҳларбоп манзиллар бўлмаса-да, ғарбликлар ўртасида қизиқиш уйғотарди. Суратларда зиёратгоҳлар, бозорлар, хуллас, Шарқ ва Африкада ғарблик сайёҳларни қизиқтирадиган одатий манзаралар акс этган. Экспедиция қатнашчиларини кўпроқ маҳаллий аҳоли ва ёдгорликлар қизиқтирган.

Кенг тарқалган яна бир суратда уйининг эшиги олдида турган тошкентлик мартабали ўзбек қиёфаси акс этган. Унинг кимлиги ҳақида маълумот йўқ. Шу ўринда Пеллионинг Тошкентда маҳаллий аҳоли билан муносабати ҳақида савол туғилади. У Николай Петрович

¹ Эмиль Сенар (1847-1928) – ҳиндшунос, XIX аср охиридан то ҳаётдан кўз юмгунгача француз ва халқаро шарқшунослар ўртасида алоқани боғлаб турган олим.

² Бельгиянинг “Емпрайн” компанияси 1896 йили Тошкентда трамвай йўлини қуриш ва ундан фойдаланишга рухсат олган, 1901-1903 йиллари иккита трамвай йўлини ишга туширган.

Остроумов маслаҳати билан ёлланган ўзбек тили муаллимидан бошқа тубжойлик бирор кишининг номини қайд этмаган. Тошкентда ўтган бир ой давомида Пеллио ўзбек тили асосларини ўзлаштиришга улгурган. У аксарият шарқшунослар каби қадимги тилларни ўрганиш билан чекланиб қолмаган, доимо маҳаллий аҳоли билан мулоқотга киришишга уринган. Пеллионинг сафарномаларида туркий тиллар, шунингдек, хитой тили бўйича қиёсий тилшуносликка доир фикр-мулоҳазалар мавжуд.

У Тошкентда истиқомат қилган рус шарқшунослари билан ҳам суҳбатлашиб турарди. Бу борада шаҳардаги илмий ва интеллектуал давраларда муҳим мавқега эга Остроумовнинг кўмаги ҳам жуда асқотган эди.

“1906 йилнинг 20 июли. Демак, бу ердаги ишларни ниҳоясига етказиб, жўнаш вақти етди. Яна талай маълумотларни ўқиб, Остроумов, Петровский, Қалмиқов билан суҳбатлашгач, йўлга отлансак ҳам бўлади”, деб ёзади сафарномаларида Пеллио.

У Тошкентдаги олимлар билан фикр алмашишдан ташқари, Шарқий Туркистонга оид кўплаб нашрларни мутолаа қиларди. Мавжуд илмий нашрларни ҳаётда кўрганлари билан танқидий қиёслашни канда қилмасди.

Самарқанд. 1906 йил 16-18 июль

Июль ойи ўрталарида уч француз Самарқандни бориб кўришга қарор қилишади ва Маннергеймни дастлаб ўша ерда учратишади. Шаҳар европаликларни ҳайратга солганди. Уларга Ортиқ исмли ўзбек йўлбошловчисини ким тавсия қилгани номаълум. Рус шарқшунослари ёки Тошкентдаги бирор таниш француз маслаҳат берган-

дир, эҳтимол. Афтидан, Пеллио Самарқандда рус амалдорлари билан алоқага киришмаган.

Станциядан шаҳарга кириб боришдаги таассуротларини у куйидагича қайд этган:

“Ҳозирча бу ернинг катта шаҳар эканидан ҳеч нима дарак бермаяпти. Бу орада, Регистон майдони ҳақида сўраб-суриштирганимдан сўнг, секин-аста шаҳар қалъасига яқинлашиб, кейин эски шаҳарга кириб бордик. Нақшинкор ганж безаклар, маҳаллий йўлбошловчи тили билан айтганда, “мозаика” билан жилоланган уч йирик мачит ўртасидаги Регистон майдони, яъни бозор қаршимизда очилиб борди. (...) Майдонни қуришган Улуғбек, Шердор ва Тиллакори мадрасаларини бирин-кетин кириб кўргач, Шоҳи зинда мажмуасига ўтдик. Шоҳи зинда мақбаралар мажмуи бошқа ёдгорликлардан кўра яхшироқ сақланган экан. Кейин Бибихоним иншоотига қайтдик. Бу ёдгорликда каминга айтишган хитойча унсурларни топа олмай жиндек хафа бўлдим. Ушбу иншоотда хитойча меъморчилик таъсири бошқаларидагидан сира ортиқ эмас. Бибихонимга кирасеридаги пештоқлар саккиз йиллар бурун юз берган зилзилада вайрон бўлибди. Гўри Амирдаги минора ҳам икки йил аввал қулаган экан. Бу ёдгорликларнинг бари, айниқса, Бибихоним яқин орада буткул вайрон бўлиши муқаррар...”

Маълумотига кўра, хитойшунос бўлган Пеллио кейинчалик ўзида катта қизиқиш уйғотган туркийлар ва мўғуллар тарихини ҳали ўрганишга киришмаганди. Ўша пайтда унинг кузатувлари, шарҳлари хитой манбаларидан ўзлаштирган салмоқли билимига асосланган. Олимнинг сафарномаларини ўқиганда, бунга қайта-қайта иқрор бўласиз.

Француз экспедицияси бориб кўрган сўнгги йирик маскан – Афросиёб.

“1906 йил 17 июль. Тонгда Афросиёбни бориб кўриш учун машина ёлладик. Юзлаб йиллар тупроқ остида ётган сопол идиш парчаларини таёқ билан ковлаб олдик. Наҳотки, бу кўҳна Мароқанд қолдиқлари бўлса? Лекин топганларимизнинг аксарии ўрта асрларга тегишли. Бартольд бу ерда бош-қош бўлган бир неча қазилма ишлариниям бориб кўрдик; афтидан бу айнан Чингизхонни кўрган-билган ўша Самарқандга ўхшайди”, деб ёзади Пеллио.

Самарқандда Нуёт олган яна иккита суратда таниқли қози-мирзо Ниёз Муҳаммад Хусайнбоев акс этган. Улардан бирида Пеллио ва Вайян гўё Тошкентда юқори мартабали амалдор ёнида суратга тушгандек қозининг икки тарафида туришибди. Қози билан учрашув тафсилоти, сабаби ҳақида маълумот берилмаган.

Самарқандга ташрифи мобайнида Пеллио Марказий Осиёга сафар қилган бошқа ғарблик сайёҳлар каби эски буюм-ашёлар, айниқса, қадимги тангаларни сотиб олишга интилган. Унинг қайд этишича, ўша пайтда камёб буюмлар бозори Тошкентда эмас, асосан, Самарқандда жойлашган экан. Хотираларида у қадимги нодир нарсалар билан савдо қилувчи тужжорлар, жумладан, бир афғонни тасвирлайди. 1906 йилга келиб бу бозорда чиндан ҳам ноёб буюмлар жуда камайиб кетган, борлариям ўта қиммат бўлган. Шаҳарга ундан олдин келган сайёҳлар аксарият ноёб ашёларни аллақачон харид қилишганди. Охир-оқибат ўзи истаган нодир буюмларни тополмаган Пеллио бозордан жуда кам нарса сотиб олиш билан кифояланган.

Мана, унинг сафарномаларидан айрим парчалар:

“1906 йил 17 июль. Бозордаги тангалар кўнглимга ўтирмагач, мени яқиндагина Балхдан бирталай қадимги танга олиб келган афғон табибининг ёнига олиб бо-

ришиди. Сартлар уйининг иккинчи қаватида акаси билан табиблик қилувчи, қиёфаси тундроқ барваста ишгит эди у. Хона табибдан маслаҳат сўраб келган беморларга тўла, ҳатто боласини қўтариб келган рус аёли ҳам бор эди. Ортиқ табибга нега келганимизни тушунтиргач, ўша афғон ҳеч бир ҳаракатимизни кўздан қочирмай, тангаларини ёйди. Камина 13 та мис, 10 та қумуш ва бир дона жуда яхши сақланган чиройли тилла танга танладим, бари ҳинди-скиф тангалари эди. Нархни келишаётганимизда табиб узоқ ўйлаб, охири маслаҳатлашгани акасининг ёнига чиқди. Мис тангалар ҳам, қумушлариям 200 рубль, битта тилла танга эса 400 рубль туради, деди қайтиб келгач. “C'est très cher” (роса қиммат экан), деди менга французчани оз-моз биладиган Ортиқ хижолат тортиб. Чиндан ҳам, қимматлиги боис ўрнимиздан туриб, хонадан чиқдик. Ортиқ, сал унққан бўлсаям, бу ерларда камёб саналган японча пардаларни менга яна кўрсатди. Сўнг каминани эски-тускиларни пуллаётган икки арманнинг ёнига олиб борди, уларда арзирли ҳеч вақо йўқ экан.

1906 йил 18 июль. Афғондан ҳали жавоб олмадик. Қадимги буюмлариям бор, лавҳаларга ёзув битувчи рус расоми ёнига бордик. Харидсиз кетмаслик учун ундан иккита нарса – унчалик бежирим бўлмаса-да, асл хитой чиннисидан ясалган гулдон билан, ҳам хитойча ҳарфлари, ҳам қисқагина туркча ёзуви бор чиннига ўхшатиб сополдан ясалган шу ерликларнинг иди-

шини олдим. (...) Улуғбек мадрасасидан бир жуфт кошин келтиришиди. Ўн рубль сўрашиди-ю, охири тўрт рублга келишидик. Афғон тангаларининг нархини туширавермагач, савдомиз тишмай, жўнашга мажбур бўлдик. Балх ҳинд-юнон археологиясида муҳим ўрин тутгани боис, тангаларни сотиб ололмаганимдан афсусландим. У ёққа бирор руснинг қадами етмайди. Бақтрияда илк бора қазилма ишларини олиб бориши инглизлар ёки ўшаларга қўмаклашувчи Стейннинг хизмати чекига тушган”.

Ғарб сайёҳларининг антиквариатга қизиқиши шарқшуносларга пуллаш учун Шарқий Туркистонда сохта қўлёмалар тайёрлаган хўтанлик уйғур Ислом Охунга ўхшаш қаллобларнинг кўпайишига олиб келди. Пеллио ҳам уларга йўлиққан.

“Қайтаётиб, ноёб бўлмаса-да, нархи баланд айрим тангалар, шунингдек, қумуш нақшли араб мис тангалари ҳақида гаплашидик. Бозорда камёб, дея мақталса-да, каминига яп-янгидек туюлган, жуда бежирим бир жуфт мис тангани кўрсатишиди. Ортини ўгириб қарасам, Париж ёки Лондонда майда-чуйдалар ясовчиларнинг муҳри туширилган экан”, деб қайд этади Пеллио.

Андижон. 1906 йил 27-28 июль

Самарқанд сафаридан сўнг Тошкентга қайтган уч француз маъмурий масалалар ҳал этил-

гач, Андижонга йўл олишган. Улар ўша ердаги темир йўлнинг сўнги станциясидан юкларини – 67 та қутидаги уч тонна асбоб-анжом ва озиқ-овқат, шу жумладан, шампан виноси, ром ва арманьяк шишалари солинган қутиниям олишлари керак эди. Андижонга қисқагина ташрифи давомида Пеллио Туркистоннинг обрўли кишиларидан бўлмиш Саид Ғани билан учрашганини сафарномасида ҳам қайд этади³. Улар русчага ўзбекчани аралаштириб суҳбатлашишган.

Пеллио бу суҳбат тафсилотини қуйидагича баён қилган:

“1906 йил 27 июль. Андижондаги “Москва бўлмалари” меҳмонхонасига кела солиб, тошкентлик жуда бадавлат сарт, Сайид Каримнинг укаси, Ориф Ҳожининг амакиваччаси Сайид Ғани билан танишидим. Сафимизда шифокор борлигини эшитган заҳоти, Сайид Ғани ундан маслаҳат сўрамоқчи бўлди, биз учратган бошқа сартлар қатори у ҳам рус дўхтирларига ишонмас экан. Эртаси кун шифокоримиз қабулига келадиган бўлди. Савдо-сотик ва экспедицияга тайёргарлик кўришида Саид Ғанининг ўзи бизга хизматкорлари орқали ёрдамни таклиф этди.

1906 йил 28 июль. Халат, қуритилган мева ва яна бир нималар харид қилгани Сайид Ғани билан шаҳарга тушидик. Нарх-наво бизга айтишганидан кўра баландроқ экан”.

Эмиль Сенарга ёзган хатда Саид Ғани билан учрашув батаф-

³ Сайид Азимбой Муҳаммадбоев (1825-1881) – Сайид Карим ва Сайид Ғанининг отаси. У XIX аср ўрталарида Россия билан савдо-сотик қилиб, Тошкентдан Россияга қатновчи карвонларга бош бўлган. Рус тилини, Европача тартиб-таомилларни ўрганиб, кулдорликка қарши тараққиёт тарафдорига айланган. Уз ихтиёри билан барча қулларини озодликка чиқарган Саид Азимбойдан Тошкентдаги бошқа савдогарлар ҳам ўрнат олишган. У 1866 йили маҳаллий аҳолининг ижтимоий ҳаётига доир турфа муаммоларни, миллий урф-одатлардан келиб чиқиб, ҳал қилиш учун тузилган, Тошкентда ўз-ўзини бошқарувчи махсус муассаса – “Маҳкама”га раис бўлган. Кейинчалик тижорат ишларини ўғиллари кўлига топширган. Саид Ғани (1866 - ?) раҳбарлик қилган Тошкентдаги йирик қурилиш фирмаси Сергей Радонежский черковини бунёд этишда фаол қатнашган. XX аср бошида туркистонликлар учун ҳаж сафарини ташкил этишга ҳам Саид Ғани бош-қош бўлган. Саид Азимбойнинг тўнғич ўғли – Саид Карим (1862-1916) Тошкент шаҳар Думаси депутати эди. 1907 йили у тижорат ва савдогарлар ҳаётига доир турфа мақолалар эълон қилган, ўзбек тилида чоп этилган “Тужжор” газетасини очган. 1909 йили Сайид Карим раҳбарликка сайланган “Кўмак” жамияти камбағаллар учун шифохона, амбулатория, ошхоналар қурдириш, қария, етим-есирларга, талабаларга кўмак бериш каби ижтимоий ишлар билан фаол шуғулланган. Ака-укалар археология ихлосмандларининг Туркистон тўғрагага аъзо эди. Ориф Ҳожи Азизхожинов – ўз даврининг обрў-этиборли сиёсатчиси, ишбилармон. Чармдан пойабзал ва кийим-кечак тайёрлайдиган корхоналар эгаси. Шаҳар марказида йирик савдо маркази қурган.

силроқ баён этилган:

“Меҳмонхонага ёки бу ерда айтишганидек, “бўлмалар”га жойлашганимиздан кўп ўтмай, европача кийинган сарт-ни учратдим, у аслида Тошкентда истиқомат қиларкан. Мамлакатнинг энг бадавлат кишиларидан бўлмиш бу сартнинг оиласи узоқ йиллардан бери руслар билан алоқада экан. Унинг акаси – Сайид Карим Думага Тошкентдан сайланган иккита депутатдан бири бўлиб, ўша ёқдаги катта ерлар эгаси, миллионер Ориф Ҳожининг амакиваччаси экан. Ориф Ҳожи уйланган кавказлик мусулмон аёлнинг рўмол ўрамаслиги тошкентлик мусулмонларни ранжитаркан. Мен ўша аёлни биз Тошкентда тўхтаб ўтган, аслида Ориф Ҳожига тегишли меҳмонхонада учратган эдим. Бунақа тафсилотлар иш билан Андижонга келган Ориф Ҳожининг амакиваччаси Саид Ғанига хайрихоҳлигимизни дарров оширди. Саид Ғани русларни гоҳ шунчаки, гоҳ мутлақо жиддий, лекин ҳар сафар туб жойликларнинг уларга умумий муносабати сезилиб турган қатъий оҳангда койий-койий, бизга Андижонни кўрсатди. Янги дўстимиз Ўшда мусулмонча хилхоналари бор ишонган вакилига телеграфда хабар йўллаб, ўша ерда бизни кутиб олиб, ётоқ билан таъминлашини тайинлар экан”.

Ўш. 1906 йил 29 июль – 10 август

Саид Ғани билан учрашув ва илиқ муносабат французларнинг Ўшда туриб экспедицияга тўла-тўқис тайёрланишларига ҳар жихатдан ёрдам берди. Рус империясининг марказий ҳокимияти маҳаллий маъмуриятларга француз тадқиқотчиларига қулай шароит яратиб беришни буюрган бўлса-да, Пеллио

маҳаллий аҳоли вакиллари даврасида ўзини эркинроқ ҳис этган:

“Ўшда меҳмонхона йўқлиги боис, Андижонга келгач, рус уезди маъмурига телеграфда хабар юбориб, бизни тураржой билан таъминлашини илтимос қилган эдик. Бизга ҳарбий даҳадан кўпи билан бир ё икки хона ажратишларини, сон-саноксиз юкимизни у ёққа жойлаш ҳам, ўша ерда карвон ташкил этиш ҳам амримахоллигини олдиндан билиб турардик. Дарвоқе, жаноб Петровскийнинг маслаҳатига кўра, Туркистоннинг ҳар қаерида бўлганидек, рус шаҳридан ажратиб қўйилган эски шаҳарда кўним топмоқчи эдик. Шу боис экспедициямиз аъзолари учун Сайид Ғанининг таклифи айни муддао бўлди. Унинг кўрсатмасига биноан дастурхон ёзилган стол ва кўрпа-тўшақли каравотлар ихтиёримизга берилди. Одатга кўра, дастлаб хўл меваю ширинликлар билан безатилган дастурхон ёзиб, чой дамлаб кутиб олишди-да, сўнг анъанавий таом – палов сузишди. Козимча Ҳожи Маккага ҳажга борган рисоладагидек му-

сулмон бўлса-да, биз билан бирга рус ароғидан ичиб, уч-тўрт кружка пивониям кўрдим демасди. Тошкентдаёқ мусулмонлар диний тақиқ масаласига унчалик жиддий қарамасликлари сезилган эди. Ниҳоят ётиб ухляпмиз, вақт ҳам алламаҳал бўлди, чамамда”.

От-улов ва керакли асбоб-анжом харид қилиб, узоқ экспедицияга тайёрланиш мақсадида французлар Ўшда икки ҳафта қолишади. 11 август куни улар ҳозирги Қирғизистон жанубидаги Олой йўлига чиқиб, Иркештом деган жойда Россия – Хитой чегарасини кесиб ўтишади. Хитойдаги экспедиция икки йилча давом этиб, 1908 йил охирида Пекинга етиб борган Пеллио 1909 йили Францияга қайтади. У Хитой сафари мобайнида тўплаган материал, ҳужжат ва буюмлар Парижга 1909 йил охирида етиб боради ва кўплаб илмий кашфиётларга асос бўлади. Пеллио қидириб топган, эрамизнинг биринчи минг йиллигига оид қўлёзмаларни ўқиб-ўрганиш асносида Хитой, Марказий Осиё, буддавийлик ва несторианлик тадқиқида янги-янги саҳифалар очилмоқда.

ТИЛ ТАРИХИДАГИ НОЁБ ҲОДИСА

Хива хонлигида XIX асрдаёқ
тил ислоҳотига қўл урилган

Калта минор. Г.Кристов.1873 йил

Нурёғди ТОШОВ,
Тошкент иқтисодиёт ва
педагогика институти
доценти в.б.,
тарих фанлари
НОМЗОДИ

Қадимги Хоразмнинг тарихий-маданий устувор хусусиятларидан бири шундаки, бу ўлкада XII асрдан бошлаб туркий тил Марказий Осиёнинг бошқа худудларига қараганда кенг муомалада бўлган. Туркийда битилган ёзма ёдгорликларнинг салмоқли қисми айнан Хоразм замида, асли шу ерлик бўлган адиблар томонидан яратилган. Бу ёзма ёдгорликларнинг айримлари, шу жумладан, Куръоннинг туркийга қилинган (қисман) таржимаси ҳақида атоқли олим Заки Валиди Тўғоннинг “Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар” ҳамда Меҳмет Фуад Кўпрулуниги “Чигатой адабиёти” мақолаларида қисқача маълумот берилган. Ўзбек, рус ва ғарб олимлари бу битикларнинг айримларини кенгроқ тадқиқ этишган, баъзиларининг матнлари нашр қилинган. Вақт ўтиши билан Хоразмда туркий тилнинг мавқеи тобора ортиб борган, кейинги асрларга келиб етакчи тилга айланган. Бунга далил сифатида бир фактни эслаш ўринлидир: Хива хонлиги – тарихнавислик тўла-тўқис туркий тилда олиб борилган ўтмишдаги ягона давлат ҳисобланади. Бу мавзуда сўз юритилганда, Хоразм таржимачилик мактабининг ҳайратланарли натижаларини таъкидлаш жоиз. Қўнғиротлар сулоласи ҳукмронлиги даврида юзлаб асарлар араб, форс ва усмонли турк тилларидан ўзбекчага ўгирилган, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий, Муҳаммадюсуф Баёнийдек атоқли адиблар таржима билан фаол шуғулланишган. Ўзбек тилига ўгирилган асарларнинг мавзуси, жанри, давр ва жуғрофияси ниҳоятда кенг қамровлидир. Хоразм таржима мактаби илк Аббосийлар даврида Бағдоддаги ва XVIII-XIX асрларда Усманийлар салтанатидаги таржимачилик билан бир қаторда туради.

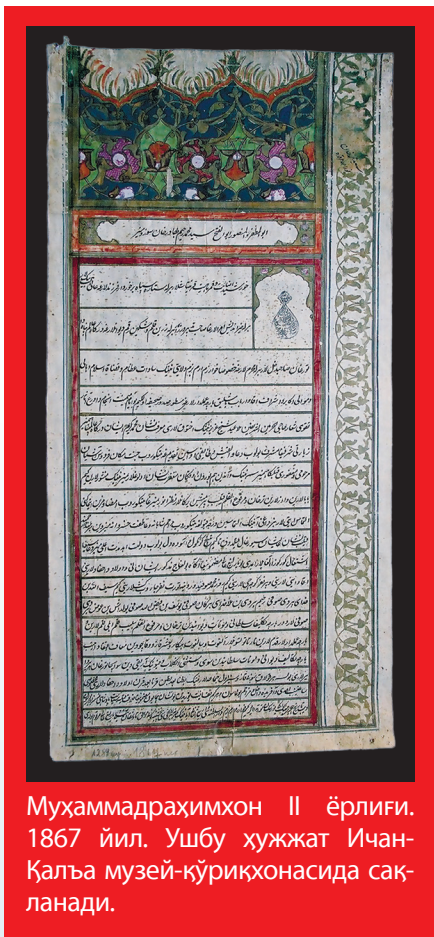
Ғайриоддий ўзгариш

Хоразм маданий ҳаётида тил билан боғлиқ бир тарихий эврилиш юз берганки, уни том маънода ноёб ҳодиса, дейиш мумкин. Гап ҳужжатлар, аниқроқ айтганда, васиқалар тилидаги ўзгариш ҳақида бор-япти. Хоразмда “қозихат”, деб аталадиган бу васиқалар олди-сотди (байъи боти ботот), ижара, гаровга қўйиш (байъи жойиз) шартномалари, мерос

тақсими (хатти тарика), вақф-нома каби кўплаб ҳужжатларни ўз ичига олади ва улар қозилар томонидан муҳр босиб тасдиқланган.

Бу ҳодисага дастлаб Марказий Осиё, хусусан, Хива хонлиги тарихи бўйича йирик мутахассис Юрий Брегель эътибор қаратган. Унинг аниқлашича, Хива хонлигидаги ҳуқуқий ҳужжатлар ҳижрий 1274 йилнинг жумодул-аввал ойигача форс тилида, ундан кейин эса фақат эски ўзбек тилида ёзилган. Мазкур ҳижрий сана милодий

1857 йил 17 декабрдан 1858 йил 15 январгача бўлган даврга тўғри келади. Юрий Брегель Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви (олдинги Марказий давлат архиви) ҳамда Фанлар академияси Шарқшунослик институти “Чеклар” фондида сақланаётган, Хива хонлигига тааллуқли тарихий ҳужжатлар билан танишиш асосида шундай хулосага келади. У мазкур масалага оид кузатишлари ва хулосаларини рус тилида ёзган “Хива хонлари архиви (Янги ҳужжатларнинг дастлабки

Муҳаммадраҳимхон II ёрлиғи. 1867 йил. Ушбу ҳужжат Ичан-Қалъа музей-қўриқхонасида сақланади.

шарҳи) ҳамда инглиз тилидаги “Хива хонлигида сартлар” мақолаларида баён қилган.

Ўзбекистон Республикаси Миллий архивида сақланаётган уч юздан зиёд “Хоразм ҳужжатлари” орасида чиндан ҳам мазкур санадан кейин форс тилида, ундан олдин эса туркийда ёзилган ҳужжатни учратмадик. Муҳими, Ю.Брегелнинг ўзи кўрмаган минглаб ҳужжатлар ҳам унинг хулосасини тасдиқламоқда. Хивадаги “Ичан-қалъа” давлат музей-қўриқхонасида сақланётган қарийб 1500 васиқа фикримизга далилдир.

2001 йили япониялик ва ўзбекистонлик тадқиқотчилар томонидан “XIX-XX аср бошларига оид Хива қозилик ҳужжатлари каталоги” нашр этилган. Унда тавсифланган 1713та ҳужжатдан бештаси мазкур санадан кейин форс тилида ёзил-

гани қайд этилади. Бироқ бу ҳужжатларнинг аслияти текширилганда уларнинг санаси ёки ёзилган тили нотўғри кўрсатилгани маълум бўлди.

Хива ҳужжатлари тилининг бир кунда форсийдан ўзбекчага ўтгани 2007 йили Тошкентда шарқшунос Элёр Каримов нашр этган “XVII-XX аср бошлари Хива хонлиги қозилик ҳужжатлари ва хон ёрлиқлари регистрлари” номли русча каталогда яққол кўзга ташланади. Унда ҳужжатлар хронологик тартибда жойлаштирилган. Аммо иккитаси беихтиёр “тартиббузар”га айланганки, бу – эътиборсизлик оқибати: бир ҳужжатнинг санасини (ҳижрий 1339 йил) григориан тақвимига ўтказиб ёзилаётганда хатога йўл қўйилган (1921 йил ўрнига 1821 йил ёзилган), бошқасининг санаси эса нотўғри (ҳижрий 1272 йил ўрнига 1277 йил) ўқилган.

Хоразмда битилган бир қўлёзма юқоридаги хулосаларга зиддек туюлади. Бу қўлёзмадаги баъзи форсча ҳужжатларда ҳижрий 1281 (милодий 1864-1865) ва 1291 (милодий 1874-1875) саналари қайд этилган (ЎЗРФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, рақами 7799, 1896 ва 1956-варақлар). Бироқ ушбу тўпламдаги саналар, уларнинг бир қисми тузувчи томонидан ўзбошимчалик билан қўйилганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бунга қуйидаги бир ҳолат мисолида ишонч ҳосил қилиш мумкин. Қўлни озод этишга доир бир ҳужжатда (хатти итоқ) ҳижрий 1300 (милодий 1882-1883 йил, қайд этилган 276-варақ). Кўрсатилган йилда бундай ҳужжат тузилган бўлиши эҳтимолдан йироқ. Чунки Хива хонлигида қўлчилик 1873 йилда расман бекор қилинган, Россия протекторати остида бўлган хонликда ошқора қўл-чўри сақлаш имконсиз эди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, тарихий ҳужжатларнинг

васиқалардан бошқа турлари (қонун чиқариш актлари, иш юритиш ва идора ҳужжатлари), улар қайси вақтда битилганидан қатъи назар, ҳам форсий, ҳам туркий тилда ёзилаверган. Масалан, хон ёрлиқлари Хоразмда, асосан, туркий тилда битилганига қарамай, XVIII асрга доир форсийда ёзилган учта ёрлиқ бизгача етиб келган.

Бироқ бундан фарқли ўлароқ, мавжуд бир неча минг ҳужжат Хива хонлигида тил билан боғлиқ ислоҳот чиндан-да юз берганини аниқ-равшан кўрсатмоқда. Сирасини айтганда, ҳужжатлар тилининг ўзгаришини ҳижрий 1274 йилнинг бутун бошли бир оғи, яъни жуמודул-аввалга тааллуқли дейишимиз – чорасизликдан. Аслида бу ўзгариш бир кунда содир бўлганининг эҳтимоли жуда катта. Бироқ ушбу оғининг ҳар бир кунига оид ҳужжатлар сақланиб қолмагани боис биз ўша кунни аниқлай олмаймиз.

Нима бўлганда ҳам, бундай кескин, ижтимоий-сиёсий моҳиятига кўра, ўта миллий характердаги ўзгариш олий ҳукмдорнинг иродасисиз амалга оширилиши амри маҳол эди, албатта. Лекин, афсуски, ушбу мазмундаги, яъни расмий тилни, ҳужжатлар тилини форсчадан ўзбекчага ўтказиш ҳақидаги ёзма фармойиш ҳозирча бизда мавжуд эмас. Эҳтимол, бўлган тақдирда ҳам бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган. Аммо мазкур масалада бизни қизиқтирган ва ўрганишимиз шарт бўлган бошқа бир жиҳат бор: бу ҳужжатлар тили ўзгаришининг сабабидир.

Бунга сабаб нима эди?

Бир қарашда, бу ўзгаришга олиб келган омил ўз-ўзидан аёндек. Юқорида Хива хонлиги таржима мактаби тўғрисида

сўз юритдик. Аслида ҳужжатларнинг ўзбекчада битила бошлаганини ҳам шу жараёнга боғлаб тушунтириш мумкин. Лекин шуниси аниқки, таржима иши билан ҳужжатлар тилининг ўзгариши ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ. Маълумки, айрим ҳужжат турлари хонлик тугатилгунга қадар форс тилида ёзилаверган. Бунинг сабаби равшан: асрлар давомида кўплаб тарихий давлат бирлашмаларида идора (канцелярия) ишлари форс тилида олиб борилган, анъана эса шунчаки воз кечиб кетиладиган нарса эмас.

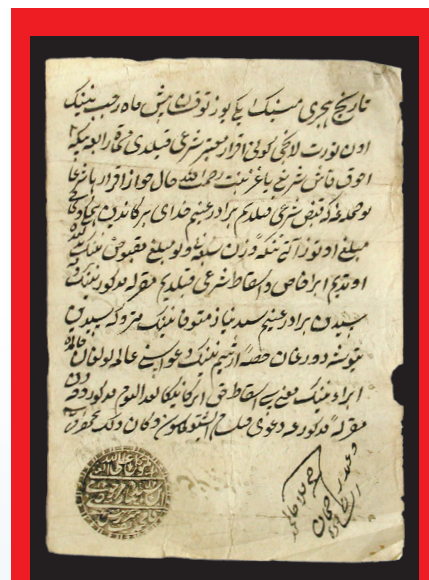
Ю.Брегель бу ерда баҳс юритилаётган ўзгариш илдизини бош вазир Муҳаммадъяқуб меҳтарнинг 1274 ҳижрий йил Сайид Муҳаммадхон (ҳукмронлик йиллари: ҳижрий 1272-1281/ милодий 1855-1864) томонидан қатл этилишидан излайди. Муҳаммадъяқуб меҳтар хонликнинг “сартлар” деб аталувчи этник гуруҳига мансуб бўлиб, сартлар форс тилида ҳам сўзлашишган, деб ҳисобланади. Меҳтарнинг бутун қариндош-уруғлари билан бирга қатл этилишига олиб келган асосий сабаб эса унинг тахт алмашувида аралашгани, Муҳаммад-аминхон (ҳукмронлик йиллари: ҳижрий 1262-1271/ милодий 1846-1855) Сарахс жангида ҳалок бўлганидан сўнг ҳукмрон қўнғиротлар сулоласининг бўғинига мансуб бўлган Сайид Абдуллахон (ҳукмронлик йили: ҳижрий 1271/ милодий 1855) ни тахтга кўтаргани эди.

Вазир Муҳаммадъяқуб ва умуман сартларнинг сиёсий қудрати, хонлик ҳаётига таъсири қанчалик юксак бўлмасин, ҳужжатлар тилини ялпи ўзгартиришдек кескин ҳамда ғайриоддий чорани фақат шу билан изоҳлаш унчалик тўғри эмас, назаримда. Масалага бироз кенгроқ қараш, чуқурроқ сабабларни излаб кўриш жоиз кўринади.

Юқорида эслатилган Сарахс

жангидан сўнг Хива хонлиги қора кунларни бошдан кечири бошлади. Хонликка тобе туркманлар ҳамда қорақалпоқлар исён кўтариб, туркманларнинг кўзголонлари 1867 йилга қадар давом этди. Анчадан буён хонлик қўшинининг кучли бўғинини ташкил этиб келган ярим кўчманчи жамшидий эли ҳам Хоразмдан кўчиб, асл юрти бўлмиш Афғонистонга кетди. Ғалаёнлар ва бошбошдоқликлар Хива хонларининг халқаро майдонда йил сайин юксалиб бораётган сиёсий нуфузига, таъсир доирасига салмоқли путур етказди, хонлик жанубий Туркманистондаги назоратини йўқотди, Афғонистон ҳудудидаги кичик давлатларга таъсиридан маҳрум бўлди. Шундай бир таҳликали вазиятда тахт тепасига келган Сайид Муҳаммадхон шароитдан келиб чиқиб сиёсат юритиши табиий эди. У вазиятни ўнглаш учун ҳар турли чораларга қўл уриб, кимларнидир қаттиққўллик билан жазолади, кимларгадир, аксинча, ён босишга мажбур бўлди. Хива хонлиги ҳудудида Русия фойдасига жосулик қилиб юрган кимсалар берган яширин маълумотларга кўра, Сайид Муҳаммадхон деярли барча аъёнлари қариндошларига ишончсизлик билан қарар, шу боис бошқарув ишларини ўз шахсий назорати остига олишга ҳаракат қиларди. Ҳужжатлар тилини тўла туркийга ўтказиш ҳақидаги олий топшириқ ҳам шу йўлдаги ишлардан бири бўлган эса, не ажаб.

Ҳужжатларнинг ўзбек тилига ўтиши тадқиқотчилар олдига бир неча саволларга жавоб топиш вазифасини қўяди. Жумладан, бунда ҳужжатлар формулярида (яъни таркибида) қандай ўзгаришлар юз берганини, форсча атамалар қайси ўзбекча муқобиллари билан алмаштирилганини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Тилхат. 1878 йил. Ушбу ҳужжат Ичан-Қалъа музей-кўриқхонасида сақланади.

Қонун ва анъана кучи

Ҳужжатлар билан танишар эканмиз, ўзбек тилига ўтгани билан уларда арабча клаузулалар (хотима қисмида) ва формулалар ҳеч қандай ўзгаришга учрамаганига ишонч ҳосил қиламиз. Кўплаб ҳуқуқий атама ва иборалар ҳам деярли ўзгаришсиз қолгани кўзга ташланади. Бундан биргина олди-сотди ҳужжатлари истисно бўлса керак. Уларнинг айримларида (байъи) “боти ботот” ибораси ўрнига (сотдим) “узил-кесил” ёхуд “байъи қатъий бирла” иборалари ишлатилган, бироқ биринчи шакл ҳам жузъий ўзгаришлар билан қўлланаверган.

Форс тилидаги аксар ҳужжатлардан фарқли равишда, ўзбек тилидагиларида саналар асосан сўз билан ёзилган, аммо баъзан сўз ёнида рақам ҳам қайд этилган ҳоллар учраб туради. Бундан ташқари, тангалар тавсифида янги тафсилотлар пайдо бўлади.

Шундай қилиб, ҳужжатларнинг ўзбек тилига ўтиши билан

Сайид Худойдодхон ёрлигининг орқа тарафи. 1764 йил. Ушбу ҳужжат Ичан-Қалъа музей-қўриқхонасида сақланади.

боғлиқ энг катга ўзгариш лексикага, яъни оддий сўзларга тегишли. Табиийки, ҳужжатларда учрайдиган сўзларнинг бир қисми Хоразм шеvasига оид. Бу диалект эса, бошқа кўплаб шевалар қатори, ҳали яхши ўрганилмаган. Қолаверса, ҳужжатларда архаизмлар ҳам учраб туриши табиий ҳол.

Турфа маънолар

Юқоридаги фикрларга мисол ўлароқ Хива хонлиги васиқаларида кўп учрайдиган “қат” атамасига эътибор қаратамиз. Бу сўз доимо сонлар билан бирга келади: “икки қат хона”, “бир қат жой” сингари. Замонавий ўзбек тилида ушбу сўз “қават”, “қатлам”, “ора”, “қатор”, “марга” каби маъноларга эга. “Қат” сўзининг нумератив (яъни санок) экани, бинобарин, форс тилидаги “дар” ва араб тилидаги “боб” нумеративларининг муқобили ўлароқ ишлатилганига шубҳа йўқ. Шундан келиб чиқилса, васиқалардаги “бир қат уй”, деган сўз бирикмаси битта уйни англаши маълум бўлади.

Аммо масаланинг бошқа

жиҳати ҳам бор. Баъзан олди-сотди ва бошқа турдаги битимларнинг объекти сифатида “10 қат уй”, “7 қат жой” кабилар қайд этилган. Бундай ҳолларда “қат” сўзи уйдаги хоналар сонини билдириши тайин. Шу ўринда эслатиб ўтиш керакки, тарихан ўзбек тилида алоҳида хонани англлатувчи сўз бўлмаган, уй ҳам, хона ҳам битта “уй” сўзи билан аталган. Форс тилидан ўзлашган “хона” сўзининг қўллана бошлаши кейинги даврларга оид. Қишлоқлар ва кичик шаҳарларда ҳали-ҳануз “уй” сўзи хона маъносида ҳам ишлатилади, фақат баъзида турли сифатлар билан бирга келади (“катта уй”, “беш болорли уй” каби). Тўғри, “хона” сўзидан ҳам фойдаланилади, бироқ одатда улар мураккаб сўзлар таркибида учрайди (меҳмонхона, ошхона). Ҳаттоки форс тилидаги ҳужжатларда “хона” сўзи ҳам уйни, ҳам хонани ифодалашини таъкидлаш ўринли. Арабча “байт” сўзининг кўпликдаги “буют” шакли форс ва ўзбек тилидаги васиқаларда гап фақат ҳовли ҳақида кетгандагина учрайди.

Юқорида эслатилган “жой” сўзи нимани англатади? Кўплаб васиқалар таҳлили шундан далолат берадики, бир сўз бир неча маънога эга. Биринчидан, у “уй” ҳамда “хона” сўзларининг маънодошидир. Унинг айнан шу маънода қўлланигани қуйидаги мисолда кўринади. 1317 ҳижрий (милодий 1899) йилга оид бир олди-сотди васиқасида “йигирма ағри ер муштамал етти қат жойи мусаққафот ва икки табақа дарвоза” 500 тиллага сотилгани иқрор қилинган. Бу ерда “жой” сўзи, шубҳасиз, уйни билдиради. Демак, етти хонали, усти бостирилган, дарвозали уй 20 ағри ери билан шунча маблағга сотилган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам “жой” сўзи шундай маънода ишлатилишини, баъзида “уй-жой” сингари жуфт сўзлар таркибига киришини эслайлик.

Ушбу сўзнинг иккинчи маъноси ердир. Аммо экин экилади-ган ер эмас, балки қисман иншоот(лар) қурилган ер. Мисол учун, бир нечта васиқада “бир тахта дўкони жойимизни” ёки “бир тахтабанд баззоз дўкони жойимни”, деган иборалар учрайди. Шу маънода баъзан “ер” сўзи ҳам қўлланади, бироқ унинг асосий маъноси барибир экин экиладиган майдон бўлиб, у форсий “замин” сўзининг синоними саналади.

Биз ўрганаётган ҳужжатларда, шунингдек, сўзларни қисқартириб ёзиш, иккита алоҳида сўзни бир-бирига қўшиб юбориш, араб ёзуви қоидаларига хилоф равишда қисқа унлиларни ва форсий изофани ёзувда ифодалаш, бўғин кўчириш сингари ҳоллар ҳам учраб туради. Мисол учун, бир олди-сотди битимида Муҳаммадраҳим коши деган исм зикр этилган. Шу ҳужжатнинг ўзида яна икки нафар карвонбошининг исми борлигига қараганда, коши – бу карвонбошининг қисқартма шаклидир.

Бир қанча ҳужжатларда русча сўзлар (самовар, номер, инженер ва бошқа) ёхуд исмлар учрайди. Қизиғи, улар ҳам “маҳаллийлаштирилган”: “запас” сўзи “зафас” шаклида берилганидек. Бундай айрим ўзига хосликлар Марказий Осиёда яратилган барча туркий тилдаги ёзма ёдгорликларга хос.

Хулоса

Юқорида баён этилган муаммолар ва келтирилган мисоллардан кўриниб турганидек, тарихий ҳужжатларни ўрганиш умуман ўтмишни тадқиқ этиш билан чамбарчас боғлиқ. Бир томондан, ҳужжатлардаги мавжуд маълумотлар тарихнинг айрим қоронғу саҳифаларига ойдинлик киритса, иккинчи томондан, тарихни бошқа манбалар асосида чуқур ўрганиш ҳужжатларни янада яхшироқ тушуниш-

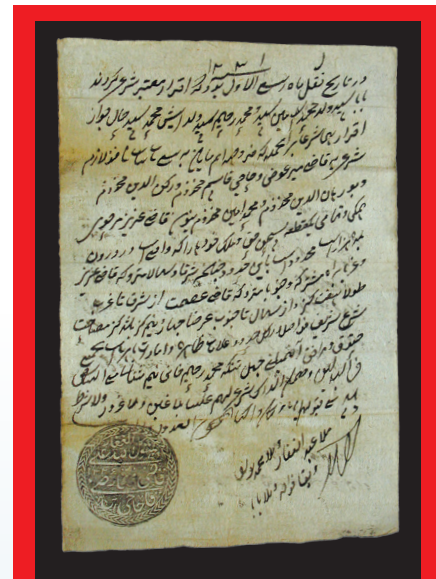
га, улардаги турли-туман жумбоқларни ечишга кўмаклашади.

Дипломатия соҳасида қилиниши зарур бўлган, бироқ ҳамон етарли даражада эътибор қаратилмаётган ишлардан бири бу фикҳ, яъни ислом ҳуқуқшунослигига оид асарларни кенг тадқиқ этишдир. Зеро, бунинг натижасида ҳужжатлардаги қўллаб масалаларнинг назарий асосларини билиш, шу асосда уларни яхшироқ тушуниш ва талқин қилиш мумкин бўлади. Бундан ташқари, қўлёмалар хазиналарида сақланаётган қўп сонли формулярникларни ўзаро солиштириб ўрганиш яхши самара бериши шубҳасиз. Улар орасида таниқли қомусий олим Абу Ҳафс Умар ан-Насафий қаламига мансуб “Матла‘ ан-нужум ва мажма

ал-улум” асарида келтирилган ҳужжат намуналари алоҳида аҳамият касб этади.

Навбатдаги қадам эса атама-лар луғатини тузиш билан боғлиқ. Луғатда истилоҳларнинг замон ва макондаги фарқи ҳамда хусусиятлари акс эттирилса, нур устига нур бўларди.

Сўзимиз сўнггида яна бир нарсага эътибор қаратишга эҳтиёж бор. Хива хонлиги ҳужжатлари тилида кечган ўзгаришни билишнинг амалий аҳамияти ҳам мавжуд. Хива ҳужжатларининг илмий тавсифи билан шуғулланган шарқшунослар ушбу мақолада баён қилинган ислоҳотдан хабардор бўлганларида ва шунга диққат қилганларида эди, юқорида санаб ўтилган хатоларга йўл қўйилмаган бўларди.

Олди-сотди шартномаси. 1816 йил. Ушбу ҳужжат Ичан-Қалъа музей-қўриқхонасида сақланади.

Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси. Худойберган Девонов. 1935 йил.

Сергей Николаевич Абашин

1965 йил 21 апрелда Москвада туғилган. Рус тарихчиси, этнолог ва антрополог. Тарих фанлари доктори.

1987 йили М. Ломоносов номидаги Москва давлат университетининг тарих факультети “Этнография” кафедрасини тамомлаган.

1990 йили СССР Фанлар академияси Н.Н. Миклухо-Маклай номидаги Этнография институтининг Ўрта Осиё ихтисослиги бўйича аспирантурасини тугатган ва илмий ходим лавозимига қабул қилинган. Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистонда дала тадқиқотлари билан шуғулланган.

1997 йили “Замонавий ўзбек қишлоғида ижтимоий муносабатлар: Фарғона водийси материаллари асосида” мавзусида тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиши учун диссертация ҳимоя қилган.

2008 йили “Ўрта Осиёда этнографик билим ва давлат қурилиши: XIX-XXI аср бошларида сартлар муаммоси” мавзусида тарих фанлари доктори илмий даражасини ёқлаган.

2023 йилдан буён Миллий тадқиқот университетининг Олий иқтисодиёт мактаби Гуманитар фанлар факультети Классик Шарқ ва антик давр институтида дарс беради.

“Этнографическое обозрение”, “Central Asian Survey”, “Cahiers d’Asie centrale” илмий журналлари таҳрир ҳайъати аъзоси.

Илмий қизиқишлари ва тадқиқот йўналишлари: миграция антропологияси, миллатчилик ва этник ўзига хослик, ислом, постколониал тадқиқотлар ва империяларни ўрганиш, Марказий Осиё.

Россияда Ўрта Осиё мамлакатлари ижтимоий антропологияси ва тарихини Сергей Абашинчалик биладиган илм одамлари бармоқ билан санарли. Унинг қўлидаги мақоласида бир минтақа мисолида мустамлакалар ва метрополиия ўртасидаги муносабатлар қандай йўлга қўйилиши мумкинлиги ва нега улар ҳозир СССР давридагидан-да ёмонроқ экани ҳақида сўз боради.

**КОЛОНИЗАЦИЯ ВА
ПОСТКОЛОНИЗАЦИЯ:**

A photograph of a man with a beard, wearing a heavy, textured jacket, sitting on the ruins of a building. The building's facade is covered in intricate, dark, geometric patterns, possibly made of brick or stone. The scene is set against a bright, overcast sky. The overall tone is somber and historical.

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ
МАМЛАКАТЛАРИ
ТАЖРИБАСИ**

Бироз бўлса-да, Қозоннинг забт этилишию, Кавказ ишғолини эслаймиз – бу ҳақда Пушкин ҳамда Лермонтов кўп ва ҳўб ёзган. Ўрта Осиёнинг забт этилишини эса қўпчилик билмайди. Рус маданиятида бу ҳақда фақат Верещчагиннинг суратларигина “сўзлайди”, холос (ҳатто Салтиков-Шчедриннинг “Жаноб тошкентликлар” китоби ҳам, аслида, Тошкент ҳақида эмас, у ижтимоий муаммоларга бағишланган).

Сўхбатимизда бутунги кун таъбири билан Марказий Осиё эмас, айнан собиқ Иттифоқ даврида истеъмолда бўлган Ўрта Осиё атамасини ишлатаётганимнинг ўзига хос сабаби бор. Яъни, ўша пайтларда бу ҳудуд – Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Қозоғистоннинг жануби уч хонлик тасарруфида эди. Ҳозирги Қозоғистоннинг шимоли анча олдин забт этилганди.

Хуллас, Ўрта Осиё истило қилинаётганда ҳам кўздан панада эди. Истило яшин тезлигида, қонли кечиб (ўша пайтларда бу ифтихоримиз асоси эди: Осиёда кучни яхши кўрадилар ва биз уларга кучимизни кўрсатдик), 1862 йилдан 1880-йилларнинг ўрталарига қадар давом этди ва либерал-эркчи Александр II даврида юз берди. Олти ё еттита ҳарбий экспедиция жуда катта қурбонлар ва вайронагарчиликлар олиб келди, шаҳарлар тўпга тутилди, қишлоқларга ўт қўйилди. Натижада ўша пайтдаги Ўрта Осиё давлатларининг барчаси ўз мағлубиятини тан олди, бир қисми тобе сифатида Россия империяси таркибига кирди, Бухоро ва Хива ички сиёсатда мустақил протекторатлар тузди, лекин ташқи сиёсатни Россиянинг назоратида олиб боришга мажбур бўлди.

Ушбу фатҳнинг муфассал баёнини на музейлардан ва на дарсликлардан топасиз. У хотирамиздан деярли ўчиб кетди. Бу Россия империясининг сўнгги улкан истилоси бўлса-да, рус жамияти биз уни нима учун забт этаётганимизни унчалик англамасди. Ички ишлар вазири Пётр Валуевнинг кундалигида қизиқ бир ёзув бор: “Бугун генерал Черняев Тошкентни эгаллагани ҳақида хабар келди. Нега ва нима учун бундай қилганини ҳеч ким билмайди”. Коррупция, ўғирлик сабаб кўплаб суриштирувлар бўлди, аммо жанубда нима учун бунча катта пул ва куч сарфлашимиз кераклигини, кимга нимани исботламоқчи бўлаётганимизни ҳеч ким тушунмасди.

Бундай муносабат Ўрта Осиёнинг босиб олиниши ва уни давлат таркибига қўшиб олишга бўлган уринишлар тугагунига қадар давом этди. Михаил Горбачёвнинг ёрдамчиси бўлиб ишлаган бошқа бир Черняев (Анатолий Сергеевич Черняев – таржимон) кундаликларида шундай ёзади: “...худди Туркменистонда 70 йилдан бери совет ҳокимияти бўлмагандек, алламбало ишлар бўляпти... Шундай бир вазиятда уларни бошимизга урамизми?

Улардан воз кечсак ҳам, ҳеч нарса ўзгармайди”.

Ўрта Осиё истилоси даврида ва орадан 125 йилдан ошиқроқ вақт ўтиб, собиқ Иттифоқ қуёши сўнаётган бир пайтда нималар дейилганидан қатъи назар, XIX аср ўрталарида мустамлакачиликни оқловчи вазлардан бири, гарчи кечиктирилган бўлса-да, иқтисод фойда эди: минтақада олтин ва пахта бор – Британиянинг бутун иқтисодиёти шу хомашё ҳисобига ўсди, Америка пахтаси эса фуқаролар уруши туфайли Европа бозорига кирмай қўйди. Геосиёсий сабаб ҳам бор эди: бу – нотинч минтақа, у ерда доим урушлар бўлиб туради, савдо йўллари йўқ, қуллик гуллаб-яшнаган. У ерга тинчлик, илм-фан, маданият ва эҳтимол, православликни олиб кириш керак.

Шу билан бир қаторда, яна бир жуда муҳим геосиёсий манфаатни инкор этиб бўлмасди: муваффақиятсиз Қрим урушидан кейин Ўрта Осиё Британия Ҳиндистонига таҳдид қилиш ва Британия империяси билан савдолашиш воситасига айланиши мумкин эди. Генерал Скобелев Ўрта Осиё бизга шунчаки эмас, балки Константинополга айирбошлаш учун керак, дейишни хуш кўрарди.

Қолаверса, Россия империяси янги ерларни босиб олаётган эди, чунки Ғарб ҳам шундай йўл тутаётган эди. Ўша кезларда Достоевский шундай деб ёзган: “Европада биз бечора ва қул эдик, лекин Осиёда биз хўжайин сифатида пайдо бўлаемиз”. Ноқислик, Европага бизнинг улардан кам эмаслигимизни исботлаш истаги билан ўзимизнинг устун эканлигимиз ҳисси бирлашди: мана, кўринг, биз мустамлакаларга Ғарбдан кўра яхшироқ муносабатда бўляпмиз, биз забт этмаяпмиз, балки қўшиб оляпмиз, қолаверса, анча вазмин ва инсонпарварлик билан қўшиб оляпмиз, дея Ғарбга нималарнидир исботлашга уриндик.

Умуман олганда, биз ҳали ҳам Европага нисбатан қарамлигимизни ва иккинчи даражали эканлигимизни ҳис қиламиз, шундай бўлса-да, у билан баҳслашишдан чарчамаймиз. Аммо биз Ўрта Осиё билан баҳслашишни эп кўрмаймиз ва у ерда нима бўлаётгани кўпчиликни қизиқтирмайди ҳам.

Келинг, яна Чор Россияси даврига қайтайлик. Россия империясидаги мусулмон фуқароларнинг мақоми ва ҳуқуқлари бошқа мустамлака ўлкаларида бўлгани каби поймол қилинган эди: гарчи мусулмон аҳоли минтақанинг қарийб 95 фоизини ташкил этса-да, иккинчи Думага сайловлар давомида Туркистондан 13 нафар – мусулмонлардан 6, мустамлакачилардан эса 7 нафар киши сайланган эди. Табиийки, бундай империянинг қулашини минтақа аҳолиси хурсандчилик билан қарши олди. Қолаверса, кўпчилик тарихчилар, аслида, бу ҳалокат Ўрта Осиёдан бошланган, деган фикрни илгари суради. 1916 йилда, Февраль инқилобидан ярим йил аввал, кучли акселимпериал қўзғо-

лон бўлиб ўтди – бу Николай II қонунни четлаб ўтиб, амалга оширмақчи бўлган Биринчи Жаҳон уруши фронтига маҳаллий мусулмонларнинг сафарбар қилинишига жавоб эди. У шафқатсизларча бостирилди, кейин Туркистонга қўзғолонни ўрганиш учун комиссия юборилди. Унга Тошкентда униб-ўсган Александр Керенский бош бўлди (Керенскийнинг бўлажак рақиби генерал Корнилов ҳам туркистонлик эди). Қайтиб келгач, Керенский Думада нутқ сўзлаб, подшоликнинг минтақадаги сиёсатини қаттиқ қоралади. Умуман олганда, инқилобларнинг ишлари кўпинча колонияларга, чекка ҳудудларга олиб боради. Сталин ҳам Жанубий Кавказнинг мустамлака музофотларидан эди.

Шубҳасиз, мусулмонлар учун инқилоб бир имконият эди. Аҳоли ўз манфаатлари ва талабларини илгари суриш имконига эга бўлди. Большевиклар Туркистон автономиясини эълон қилиб, ўз аъзоларини маҳаллий элитага қўшдилар ва кўплаб мусулмон фаоллар сиёсий жабҳада ўзини намоён эта бошладилар. Бошқа томондан, минтақани қайта қонли бўйсундириш жараёни бошланди:

1918 йилда Туркистон мухторияти тор-мор этилди, 1920 йилда Хива қўлга киритилди, Бухоро тўпга тутилди. Большевиклар маҳаллий қўзғолончиларга – совет киноларида босмачилар, деб аталганларга қарши курашдилар.

Қандай бўлмасин, Россия империяси ҳақида тугал консенсус бор: бу, албатта, мустамлака империяси эди. СССР бўйича эса консенсус йўқ. Иттифоқни ҳам мустамлака империяси деб ҳисоблайдиган тадқиқотчилар билан бир қаторда, уни жамоавий амалиётга эга (яъни, у нафақат бостирган, балки озод қилган) империя сифатида кўрадиганлар ҳам бор. Бу энди империя эмас, балки тез фурсатларда модернизацияга эришиш учун истисносиз барча фуқароларга тоталитар тартиб ўрнатган элитар турдаги сафарбарлик давлати, деган фикрни илгари сураётган мутахассислар ҳам йўқ эмас.

Менинг нуқтаи назарим иккинчи ва учинчи фараз ўртасида. СССРда биз тенгсизликнинг кўплаб исботларини топамиз: пахта Ўрта Осиёни хомашё базасига айлантирди, маҳаллий аҳоли учун марказий элита сафига кириш қийин эди. Шунингдек,

оммавий рушлаштириш жараёнига гувоҳ бўламиз: Иккинчи жаҳон урушидан сўнг маҳаллий тиллар ижтимоий ҳаётдан йўқола бошлади. Норасмий ксенофобия ва ирқчилик ҳам авж олган эди. Аммо биз кўплаб эмансипацион жараёнларга ҳам дуч келамиз: расмий тенглик бор эди, барча истисносиз таълим ва тиббиёт билан қамраб олинганди. Ўрта осийликлар баъзан Москвада юқори лавозимларни эгаллаб, минтақа манфаатларини ҳимоя қилишлари мумкин эди, у ерга жиддий сармоялар киритиларди. Иттифоқдаги энг юқори мақомга эга аёл – Олий Кенгашнинг Миллатлар кенгаши раиси ўзбек Ёдгора Насриддинова эди.

Ҳозир биз қузатаётган нотинчлик сабабларини совет давридан қидириш урф бўлган. Аммо постколониализм колониализмдан сўнг келмаслиги ҳам мумкин. У баъзан ўз ички асосларидан юзага келади. Бугунги кунда бу 1920 йиллардаги иттифоққа қараганда кўпроқ. Ўрта Осиё давлатлари мустақил бўлди, лекин ҳарбий ва иқтисодий жиҳатдан Россияга аввалгидан кўра кўпроқ қарам. Улар учун ўта муҳим темир йўллар ва қувурлар Россия орқали ўтади. Бўйсунуш ва тенгсизлик кўпроқ, ксенофобия авж олган. Манфаатларни ҳимоя қилиш қийинлашган, минтақага рус сармоялари келмапти: Россияга энди бу керак эмас.

Мигрантлар нуқтаи назаридан олиб қараганда эса колониаллик СССРга қараганда ошган. 1970-1980-йилларда миграция режали эди.

Москва Ўрта Осиё услубида махсус яратилган совхозларга чегараланган ишчиларни кўчириб келар, бу одамлар дарҳол поликлиникалар, касалхоналар, мактаблардан фойдаланар, маҳаллий аҳоли билан тенг маош олар, расман улар билан ҳуқуқларга эга бўлар эдилар. Энди Ўрта Осиёдан Россияга меҳнат миграцияси собиқ мустамлакалардан метрополияга – Шимолий Африкадан Францияга, Покистондан Британияга миграцияга ўхшаб кетади. Мигрантлар мақоми ҳамиша муаммоли, улар иқтисодий жиҳатдан эксплуатация қилинади, уларни депортация қилиш ёки қамоққа ташлаш осон, тиббий хизматлардан фойдаланиш ва таълим олиш имкониятлари ҳам анча чекланган.

1960-йилларда совет халқи миллатми ёки миллат эмасми, деган баҳс-мунозаралар бўларди. Миллат эмас, балки инсонларнинг тарихий ҳамжамияти деган қарорга келишди, бугун, эҳтимол, постмиллий ҳамжамият деб аташлари мумкин эди. Чунки миллий фарқлар, ўзига хосликлар ва тилларни йўқотиб бўлмайди. Шу боис советларнинг ўзига хослиги ва маданияти миллийликнинг устига қурилган эди. Албатта, совет деганда кўпинча рус назарда тутилари: рус тили совет кишининг ўзига хос хусусияти эди, Москва Кремли каби рус рамзлари умум-совет рамзи сифатида тақдим этиларди. Гарчи совет халқининг ғояси ортида рушлаштириш ва

маҳаллий халқларни метрополияга интеграция қилиш ғояси турган бўлса-да, ҳамма билардики, уларни русларга айлантириб бўлмайди, фақат ҳар бир минтақа учун фарқли совет ва миллий комбинацияларни яратиш мумкин эди, холос. Аммо, барибир, фильмлар, китоблар ва бошқалар ёрдамида аллақандай умумсовет ўзига хослик шаклланди. Ўша даврни кўрган одамлар бугун учрашиб қолсалар, суҳбатлашиш учун умумий мавзунини осон топа оладилар. Аммо ҳозирги Ўрта Осиё аҳолисининг аксарияти Иттифоқ парчаланганидан сўнг туғилган ва уларда бундай ижтимоийлашув тажрибаси йўқ. Бўлмайди ҳам. Шу боис улар ўтмишни қўмсаб яшайди, уни қайтариш учун овоз беради, деб ўйлаш – катта хато.

1991 йилдан кейин Ўрта Осиё мамлакатлари Иттифоқдан ажралишнинг турли йўллари бундан кечирди: уларнинг барчасида турлича ресурслар, Россияга ҳар хил даражадаги боғлиқлик (қарамлик даражаси эса хотира сиёсатининг шаклланишига таъсир қилади), шунингдек, фарқли нуфусга эга русийзабон жамоат бор эди. Аммо ҳамма жойда қандайдир амалиётлар бўлди ва бу ҳозир ҳам мавжуд. Маҳаллий тилларнинг мақоми кўтариляпти, топонимия ўзгариляпти, рамзлар ва ёдгорликлар йўқ қилиняпти, совет меъморчилиги аста-секин яшириляпти, ё бузиб ташляняпти. Қарама-қаршиликлар ҳам кўзга ташланади: масалан, Тошкентда Қатағон қурбонлари хотираси музейи бор, 31 август – Қатағон қурбонларини ёд этиш куни Ўзбекистоннинг бутун раҳбарияти музейга бориб, совет ва ундан олдинги даврларда қатағон қилинганларни хотирлайди. Яна худди ўша Тошкентда 1855 йили шаҳарга ҳужум пайтида ҳалок бўлган аскарларга, жумладан, Тошкентни эгаллаган генерал Черняевга ёдгорлик ўрнатилган. Замондошларнинг фикрича, бунинг нимага ва ким учун қилингани ҳалигача номаълум.

Россиянинг ўзида ҳам мустамлакачиликка қарши кун тартиби ўтган йиллар давомида турли нуқталарда бўй кўрсатди – Бурятия, Ёкутистон, Забайкалье (Бойкўлорти), Доғистон... Бу муҳим, лекин шунинг ёдда тутиш лозимки, ҳар қандай зўравонлик ва бўйсундиришни ҳам мустамлакачилик деб бўлмайди. Акс ҳолда, бу сўз ўз маъносини йўқотади, академик, таҳлилий ва қонуний атама эмас, балки метафора ёхуд тамғага айланади. Мустамлакачиликнинг бир қанча аниқ белгилари бор: бу бир мамлакатнинг бошқа мамлакат (ёки бошқа халқ ёки минтақа) томонидан босиб

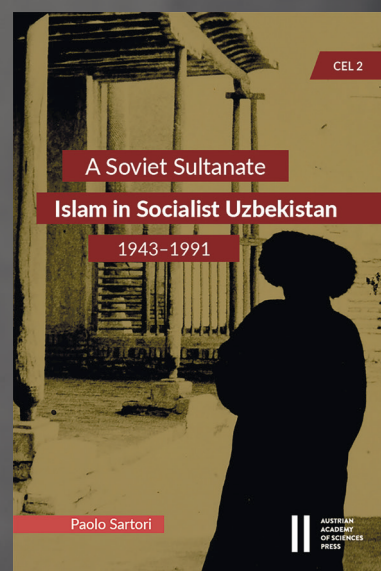
олинишидир. Ушбу ҳолатда бири тамаддун олиб келади, иккинчиси уни қабул қилади, биз метрополия қаердаю, колония қаердалигини яхши тушунамиз, иккаласининг аҳолиси ҳар хил мақом ва имкониятларга эгаллиги кўзга ташланади. Шу боис биз бугунги Россияни мустамлакачи империя дея таърифлай олмаймиз. Эҳтимол, у миллийлаштириляётган давлатдир: чунки биз рус дунёси, тили, халқи ҳақидаги фаол риторикани кузатяпмиз. Маҳаллийлаштириляётган давлат аҳолининг турли гуруҳларига нисбатан қўллаётган пост ёки постколониал амалиётлар ҳақида гапириш ҳам мумкин. Балки, вазиятни тавсифлаш учун янги таҳлилий базисни, дунёнинг ўзгача бир тасвирини яратиш вақти келгандир. Зеро, сўнгги 200 йил ичида у жуда кўп ўзгаришларга учради. Аммо бу янги концептуал аппаратда зўравонликка, турли одамларнинг тенгсиз мақомига, иерархияга нисбатан сезгирлик сақлаб қолинса, яхши бўларди. Чунки улар “колониаллик” ва “постколониаллик” сўзларида аниқ мавжуд.

*Сергей Абашиннинг ушбу фикрлари
“Мамлакат ва дунё ҳақида” (“О стране и мире”)
каналда эфирга кетган баҳс-мунозара асосида тайёрланди.*

“Муслмончилик” ва совет кишиси: АМАЛГА ОШМАГАН ИДЕНТИКЛИКМИ?

Паоло Сарторининг
“*A Soviet Sultanate Islam in
Socialist Uzbekistan (1943-
1991)*” (“Совет султонлиги:
Социалистик Ўзбекистонда
ислом”) номли китоби ҳақида
айрим мулоҳазалар

Абдулазиз ҲАКИМИЙ,
филология фанлари
номзоди,
мустақил эксперт

Охирги ўн йилликда ғарб илмида мустамлакадан сўнг (пост-колониал) Марказий Осиё минтақасида юзага келган вазият нуқтаи назаридан исломни ўрганишга қизиқиш кучайди. Ғарблик олимлар советча модернизациялаш ва динга қарши кураш муҳитида ислом ақидалари қандай моҳият ва шакл касб этганини тушунишга уринишаётир. Айтиш жоизки, ўзбек илм-фани вакиллари ҳам шўро давридаги исломни ўрганишда четда қолишгани йўқ (масалан, Б.Бобожонов, Н.Тошев ва бошқалар).

Аксарият ҳолларда ғарблик олимлар ўзбекистонлик ҳамкасбларининг ишлари ва ғояларидан фойдаланишади. Марказий Осиёда собиқ Иттифоқ давридаги ислом ақидаларини ўрганган сермахсул тадиқотчилардан бири Австрия фанлар академиясининг илмий ходими доктор Паоло Сартори ҳисобланади.

Олимнинг янги “A Soviete Sultanate Islam in Socialist Uzbekistan (1943 – 1991)” (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2024, 355-бет) номли китоби совет ўзбекистонидан урушдан кейинги даврда исломнинг мавжудлиги ва унинг ақидаларини ўрганишга бағишланган. Муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, бу асар оддий

одамлар ва олимлар билан суҳбатлар асносида юзага келган. Айтиш жоизки, ундаги материалларнинг аксарияти аллақачон журналларда эълон қилинган. Шу боис бу китоб муаллифнинг ўзбекистонда шўро даврида исломни ўрганиш ва тушунишга туртки берган мулоқотлари, ўй-фикрлари, ўқиб билганлари ҳосиласидир.

Асар кириш, беш боб ва хулосадан таркиб топган. Доктор Сартори сўзбошини Мавлавий Ҳиндистоний тахаллуси билан танилган ислом олими Муҳаммадҷон Рустамовнинг таржимаи ҳоли баёни билан бошлайди. Зеро, муаллиф совет ўзбекистонидан исломнинг ҳолатини ушбу уламо ҳаёти орқали кўрсатишни жуда муҳим деб ҳисоблайди.

М.Ҳиндистоний Қўқонда туғилган, 1937 йили қамоққа олиниб, уч йил ҳибсда сақланган. Иккинчи жаҳон урушида иштираётган эди, 1944 йили Минск оstonасида ярадор бўлган. 1947 йили Душанбе шаҳрида имомлик қилган. Кейин қайта қамоққа олинган ва ўлимидан сўнг оқланган. Тожикистон Фанлар академиясида илмий ходим бўлиб ишлаган, “ҳужра”да яширинча дарс бериб, исломшунос олимларни тайёрлаган.

Доктор Сарторининг фикрича, М.Ҳиндистоний совет ўзбекистонидан таниқли шахс бўлган. Шўро ҳокимияти, Сарторига кўра, маҳаллий мусулмонлар учун икки ёқлама сиёсат олиб борган: одамларга ўз мусулмонлигини намойён этишига руҳсат бериб, айна пайтда атеизмни илгари сурган. Қизиғи шундаки, оддий инсонларнинг одатдаги гап-сўзларида совет сиёсий элитаси монархия тарзида талқин қилинган. Масалан, коммунистик партиянинг Биринчи секретарини подшоҳ, деб аташган, яъни мусулмон сиёсий маданияти категорияларидан келиб чиқилган. Бу факт П.Сарторига ўзбекистондаги бошқарувни “Совет султонлиги”, деб аташга имкон берган. Олим аҳоли орасида ва тақволи зиёлиларда мусулмон сиёсий маданияти яшовчан бўлганини кўрсатишни муҳим, деб билган.

Асарнинг биринчи бобида расмий Ўрта Осиё мусулмонлари диний бошқармаси (ЎОМДБ)

қишлоқ сўфийлари билан қандай кураш олиб боргани ва уларга қарши фатволар чиқаргани ҳақида батафсил ёзилади.

Иккинчи бобда муаллиф фуқароларнинг мусулмончилиқни тушунишда бош диний идора – ЎОМДБнинг кўрсатаётган босимидан шикоятларини кузатади.

Учинчи бобда қишлоқ сўфийларининг фаолияти ҳақида сўз юритилар экан, уларнинг муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиш каби амаллари маҳаллий аҳоли мусулмончилиқига таъсир кўрсатгани баён қилинади.

Тўртинчи бобда маҳаллий ислом ва мусулмон аҳолига жиддий таъсир ўтказган руҳлар тўғрисидаги этнографик тадиқотлар, дуолар китоблари ва хусусий ирим-сирим амалиётлари ҳақида ёзилади.

П.Сартори китобининг бешинчи бобида совет ўзбекистонидан ислом ва мусулмончилиқнинг ҳолатидан расмий бюрократия қанчалик ташвишланганига алоҳида эътибор қаратади. Мисол тариқасида 1981 йили бўлиб ўтган коммунистик партиянинг 26-съезди материаллари келтирилади. Бу съездда Афғонистондаги уруш ва Эрондаги ислом инқилоби совет мусулмонларига таъсир кўрсатиши мумкинлиги таъкидланади.

Олим учун “Muslimness” (“мусулмончилиқ”) муҳим тушунча саналади. Муаллиф бу атамани ўзбек тилидан таржима қилиб олганини эътироф этади. Унингча, “мусулмончилиқ” анъаналар, эътиқодлар, мусулмон қандай бўлиши кераклиги, аниқроғи, мусулмон ахлоқи квинтэссенциясини (асосий моҳият, мағиз) англатади. Сарторининг таъкидлашича, “мусулмончилиқ” атамаси тарихий илдизларга эга ва бу хонлик замонларига бориб боғланади. “Мусулмончилиқ”ни замонавий тушуниш бевосита империя даври билан боғлиқ, зеро, ушбу даврда “мусулмончилиқ” исломий ақидаларни ҳаётда қўллашни билдирган. Айнан совет атеизм сиёсати ва исломий амалиётларнинг рад этилгани халқнинг ўз-ўзини идентификациялаш жараёнини юзага келтирдикки, аҳоли ўзини “мусулмончилиқ”нинг эгаси, сақловчиси

сифатида кўра бошлади. Сартори “муслмончилик”ни Иттифоқнинг ҳудуддаги ғайридиний сиёсатида юз тутган муваффақиятсизлиги ва бу борадаги саъй-ҳаракатлари барбод бўлиши замирида тушунишга интилади.

Шунингдек, муаллиф аҳолининг муслмон сифатида ўзи ҳақда қандай фикрда бўлганини, аниқроқ айтганда, бундай сиёсий вазиятда муслмончилик қай тарзда намоён бўлганини билишни муҳим, деб ҳисоблайди. Сарторининг бу китобни ёзишдан мақсади ҳам Марказий Осиё аҳолисида “муслмончилик” тушунчасининг шаклланишини рағбатлантирган, диний қарашлари ва руҳоний амалиётларига таъсир кўрсатган омилларни тушунишдан иборат бўлган. “Муслмончилик” нега оила, хонадон шароитида, маҳаллада намоён бўлганини, яъни диний ақидалар оила миқёсигача олиб тушилганини олим яхши англайди.

Сартори дин ва “муслмончилик”нинг боғлиқлиги ҳақида фикр юритаркан, “муслмончилик”ни диндорликнинг узвий ва яхлит, бутун кўриниши, деб тушунишни рад этади. У “муслмончилик”ни турмушдаги ҳаётий амалиёт, деб билади. Муаллифнинг алоҳида таъкидлашича, совет ҳокимияти исломни дин сифатида христианлик ва иудаизм билан бир қаторга қўйиб англашга ҳаракат қилди. Яъни шўро ҳукумати христианлик диний расм-русумларидан келиб чиқиб, ислом ақидалари ҳақида тасавурларни мажбуран қабул қилдиришга уринди. Совет фанидаги бундай тасавур илмий ҳамда сиёсий доираларда ислом ақидалари ва “муслмончилик”ни нотўғри тушунишга олиб келди.

П.Сартори “муслмончилик” феноменини Ўрта Осиёда миллатларнинг шаклланиши орқали изоҳлашга интилади. Муаллифнинг алоҳида таъкидлашича, Иккинчи жаҳон урушидан кейин “халқлар дўстлиги” атамаси шаклланди. Айтиш жоизки, “миллат”, “халқлар дўстлиги” ва “муслмончилик” маҳаллий аҳоли онгида қатъийлашиб, муайян типдаги совет кишисини пайдо қилди. Бу идентиклик ҳудудда яшовчилар-

нинг диний ва сиёсий ўзлигини англашига таъсир кўрсатди.

Унинг уқтиришича, 1936 йилги совет Конституциясида эътиқод эркинлиги кафолатланган эди. Шўро ҳокимияти томонидан диндорларнинг мавжудлиги тан олингани муслмон жамиятига ўз таъсирини ўтказди. Сартори мисол тариқасида коммунистик партиянинг Қорақалпоғистон бўлими ҳужжатларини келтиради. Уларда ёзилишича, муллалар колхозларга бориб, маҳаллий аҳолига Конституцияни тушунтиришган, совет ҳокимияти уларнинг болаларига ислом динини ўқиб-ўрганишига рухсат берганини айтишган.

Маълумки, 1943 йили Марказий Осиёда ислом институализация қилинди, яъни Ўрта Осиё муслмонлари диний бошқармаси (ЎОМДБ) ташкил этилди. Сарторининг фикрича, худди шу вақтдан бошлаб маҳаллий аҳоли онгида “ислом” ва “совет давлати” тушунчалари ўртасидаги зиддият йўқола борди. Айни пайтда, муаллифнинг қатъий фикрича, Ўрта Осиёда ислом ақидалари советча нуқтаи назарда мавжуд бўлганини ҳисобга олиш керак. Ва бу нуқтаи назар ўша пайтдаги Афғонистон ҳамда Эрондагидан кескин фарқ қилган.

Китобда бир пайтнинг ўзида ҳам муслмон, ҳам совет кишиси бўлишнинг ўзига хослиги нимада, деган жуда яхши савол қўйилади. Муаллифнинг фикрича, муслмоннинг идентик(ким)лиги билан совет идентиклигини муслмонларнинг Диний бошқармаси боғлаб турган. Яъни ЎОМДБ муслмонлар билан совет ҳокимияти ўртасида кўприк ёки медиатор бўлган. ЎОМДБ орадаги маданий тафовутни текислаб, совет муслмонининг идентиклигини шакллантирган. Масалан, П.Сартори Ж.Эденнинг фикрига таяниб, ЎОМДБ аҳолини шўро армиясида хизмат қилишга даъват этганини айтади.

Олим ЎОМДБ тарихи тадқиқотчиси Э.Тасарнинг “муслмончилик”ни ЎОМДБ фаолиятдан келиб чиқиб ўрганиш керак, деган фикрини унчалик маъқулламагани эътиборни тортади. Китоб муаллифи бошқа бир йўналишни тавсия этади: “муслмончилик”ни

диний ақидалар ва маросимлар, яъни қабрлар, муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиш нуқтаи назаридан ва совет кишисининг онгини ҳисобга олган ҳолда ўрганиш лозим.

П.Сартори фикрича, ЎОМДБ, легал ҳолатга ўтган ислом ўзбек жамиятига унчалик таъсир ўтказмаган. ЎОМДБ асосан совет давлати ва жамияти ўртасида кўприк вазифасини ўташга интилган. Бир вақтнинг ўзида легал, расмий ислом билан норасмий ислом ҳам мавжуд бўлган ва кейингиси Марказий Осиё мусулмончилигида каталлизатор вазифасини ўтаган. Қизиқ томони шундаки, айнан совет Марказий Осиёсида икки типдаги — расмий ва норасмий ислом юзага келган. Тадқиқотчилар фикрича, айнан норасмий ёки яримлегал ислом (мисол учун, М.Ҳиндистоний фаолияти) диний маконнинг муҳим таркибий қисми бўлган ва мусулмончиликни дунёвий тушунишда ўз таъсирини ўтказган. Бундан яримлегал ислом совет ҳокимиятига муҳолиф бўлган, деган фикрга бормаслик керак. Аслида яримлегал ислом ва ислом ақидалари совет муҳитига жалб этилган эди. Бу муҳитда норасмий ислом ғоялари ва ақидаларини қабул қилиш учун ижтимоий макон етарли эди. Совет Ўзбекистонидан турли ақидаларнинг мавжудлиги шуни кўрсатадики, ислом амалиётлари, асосан, совет ҳокимиятининг дин борасидаги сиёсати замирида ривожланди ва Иттифоқ қонунчилиги ҳамда мафкурасига зид келмади. Бундай қарашнинг асосий далили шуки, ўша пайтда кўплаб масжидлар фаолият юритган, улар рўйхатдан ўтказилмаган, одамлар муқаддас қадамжоларни зиёрат қилганда турли маросим, расм-русумларни амалга оширган.

П.Сартори китобини ёзишда турли манбалар — мемуарлардан тортиб этнографияга доир материалларгача, поэзия, уламолар ўртасидаги ёзишмаларгача — барчасидан фойдаланган. Унинг таъкидлашича, мусулмон уламолари асосан арабчада ёзган ва ўзларининг тилини “мусулмонча” дейишган, яъни руҳоний доиралар “ўзбекча”, деган атамадан қочишган.

Уламоларнинг араб алифбосини ишлатишганини муаллиф шундай тушунтиради: айнан араб алифбоси мусулмон руҳонийларини совет ҳокимиятидан фарқлаб турган. Бу билан уламолар ўзларининг алоҳидалигини ва қандайдир автономияга эгаллигини уқтиришган. Бундай вазият кўпроқ қишлоқ жойларда намоён бўлган. Эҳтимол, шу боисдан ҳам П.Сартори китобидан фойдаланган асосий манбалар қишлоқ жойларга тегишли эканини ёзади. Олим бундай танловини изоҳлаб, Иккинчи жаҳон урушидан кейин Ўзбекистон, Чирчиқ ва Ангрэн каби санокли саноатлашган шаҳарларни айтмаганда, асосан қишлоқ жойлардан иборат эди, дейди.

Бошқа ғарблик тадқиқотчилардан фарқли ўлароқ, муаллиф Афғонистондаги уруш ва Эрондаги инқилоб Ўзбекистонда мусулмончиликни тушунишга унчалик таъсир ўтказмаганини эътироф этади. Аксинча, П.Сартори А.Калиновскийнинг тадқиқотларига таяниб, ўзбек жангчилари Афғонистондаги ҳарбий ҳаракатларда фаол иштирок этганини ишонч билан қайд этади.

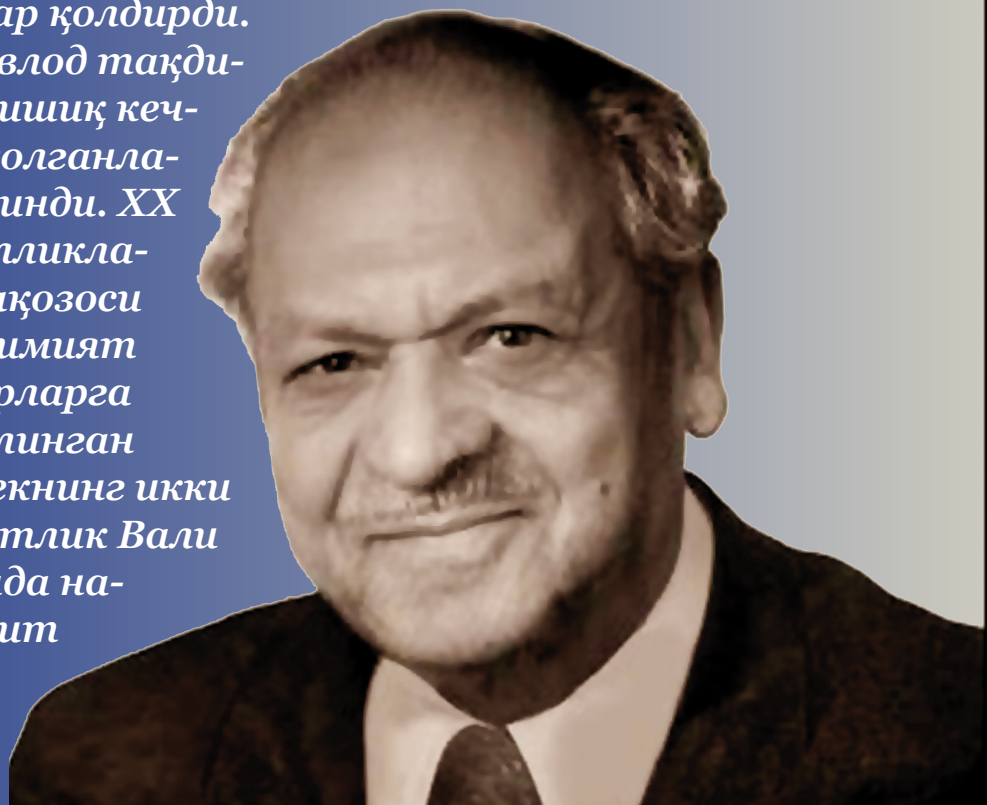
Хулосада шундай табиий савол туғилади: собиқ Иттифоқнинг диний соҳада олиб борган сиёсати муваффақиятсизликка юз тутди, дейиш мумкинми? Мусулмончилик совет Ўзбекистонидан қанчалик самарали эди? П.Сартори шўро атеистик сиёсатини барбод бўлган сиёсат, деб ҳисоблайди. Бироқ унинг қарашлари ҳар доим ҳам қатъий эмас. “Мусулмончилик” ўша давр аҳолиси онгида дунёвийликка асосланган совет мафкураси билан қоришиб кетган эди. “Мусулмончилик” муайян даражада ўзгаришга юз тутди: қишлоқ сўфизми, шаҳар зиёлиларининг билимдонлиги, шўро диний институти — ЎОМДБ ва аҳолининг дунёвий тафаккури қоришиб, чагириб, “мусулмончилик”да ўз ифодасини топган эди. Бу маданий қоришиқ, советча янгилаш жараёнлари, Афғонистондаги уруш ва Эрондаги инқилоб — барчаси Ўзбекистон аҳолисининг диний ақида ва амалиётларида ўз изини қолдирди.

Боймирза Ҳайит КИМ ЭДИ?

XX асрда инсоният кетма-кет иккита жаҳон уруши билан рўбарў келди. Ана шу суронли давр ўзбек халқи ва унинг қондошу қардошлари бошига ҳам оғир кўргиликлар солганига тарих шоҳид.

Шундай машаққатли синовларга қарамай, ўша машъум вақтда ўзбек халқи кўнлаб буюк даҳоларни етиштириб, жаҳон тарихи саҳнасига олиб чиқди. Шу табаррук тупроқда ўсиб-улғайган қатор миллат ойдинлари келажак авлод учун бебаҳо маънавий мерос, ўлмас дурдона асарлар қолдирди.

Аммо, таассуфки, айни авлод тақдир дарду ситамларга қоришиқ кечди: кўни отилди, тирик қолганлари Ватандан бадарға қилинди. XX асрнинг дастлабки ўн йилликларида туғилиб, тақдир тақозоси ҳамда мавжуд сиёсий ҳокимият тазйиқи остида ўзга диёрларга бориб яшашга маҳкум қилинган муҳожирлар орасида ўзбекнинг икки буюк фарзанди – тошкентлик Вали Қаюмхон (1902-1993) ҳамда наманганлик Боймирза Ҳайит (1917-2006) ҳам бор эди.

Йирик олим, жамоат ва сиёсат арбоби, Туркистон миллий ўрдуси раҳбарларидан бири, халқаро Чўлпон мукофоти соҳиби, машхур тарихчи, фалсафа фанлари доктори Боймирза Ҳайит Маҳмудмирза ўғли 1917 йил 17 декабрда Наманган вилоятининг Уйчи туманидаги Ёрқўрғон қишлоғида, деҳқон оиласида туғилди. Отаси Маҳмудмирза ва онаси Робия Ҳайит қизи ўз даврининг маърифатли инсонларидан бўлган.

У дастлабки таҳсилни жадид мактабларида олди. 1934-1939 йилларда Тошкент сиртки педагогика институти Тарих факультетида ўқиди, сўнг Уйчи тумани маориф бўлими мудир лавозимида ишлади. 1939 йил декабрдан қизил армия сафида ҳарбий хизматни ўтади. Бироқ Иккинчи жаҳон урушида яраланиб, 1941 йил 4 июлда Германия қўшинлари томонидан тутқун этилди. Ҳарбий асирликда туркистонлик жангчилардан ташкил қилинган Туркистон миллий ўрдуси (баъзи адабиётларда Туркистон легиони) сафига кирди (1942 йил март) ва Туркистон миллий қўмитаси президенти Вали Қаюмхоннинг асосий ёрдамчисига айланди. Бу тузилмада ғоявий масалалар билан шуғулланди. Туркистон тарихига оид дастлабки мақолаларини Берлинда ўзбек тилида нашр қилинган “Миллий Туркистон” журналида (1942-1944) чоп эттирди, “Туркистоннинг қисқа тарихи” (Берлин, 1944, ўзбек тилида) китобини ёзди.

Иккинчи жаҳон уруши тугагач, 1946-1950 йилларда Мюнхен университетининг фалсафа факультетида таҳсил олиб, “Қўқон ва Алаш Ўрда ҳукуматлари” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди (1950 йил). Ўша даврдан бошлаб ярим асрдан кўпроқ вақт мобайнида мунтазам илмий тадқиқотлар билан шуғулланди. Германиянинг Кёльн шаҳрида яшаб, Туркистон тадқиқотлари институти (1974 йил ташкил этилган) раҳбари сифатида ўлкамиз тарихи-

га бағишланган илмий ишларга бошчилик қилди.

Боймирза Ҳайит умри давомида 25 та йирик китоб, 10 дан ортиқ рисола, 450 га яқин илмий ва илмий-оммабоп мақолаларни немис, инглиз, турк, ўзбек, қозоқ, рус ва бошқа ўнлаб тилларда нашр эттирди.

Ўз докторлик диссертацияси орқали Туркистон тарихининг ўзак масалаларига Европа олимлари ва халқаро жамоатчилик эътиборини қаратди. XX асрда бу мавзу бўйича энг теран тадқиқотчига айланиб, хорижлик забардаст илм-фан намояндалари эътирофига сазовор бўлди.

“Туркистон XX асрда” (Дармштадт, 1956; немисча) номли дастлабки йирик асарида олим бу минтақанинг XX аср биринчи ярмидаги тарихини ёритиб, совет режими туркий халқлар бошига солган саноқсиз кулфатларни тасвирлайди. Бошқа асарларида ҳам Шарқий Туркистон тарихи, Туркистон мухторияти ҳукумати, жадидлик ва истиқлолчилик ҳаракати, шўро ҳокимиятининг қатағон сиёсати, Ўзбекистонда ислом дини аҳволи хусусида тўхталиб ўтади. Унинг “Совет Россиясининг шарқ сиёсати Туркистон мисолида” (Кёльн-Берлин, 1962; немисча), “Туркистон совет-рус мустамлакаси ва империализми” (Остерхут, 1965; немисча; Анқара, 1966; туркча), “Туркистоннинг иқтисодий муаммолари” (Анқара, 1968; немисча), “Турк дунёсида рус империализмининг излари” (Анқара, 1975; туркча), “Туркистон Евроосиё марказида” (Кёльн, 1980; немисча), “Ислом ва Туркистон Россия таъсири остида” (Истанбул, 1987; инглизча), “Совет Иттифоқида турклик ва исломнинг баъзи масалалари” (Истанбул, 1987; туркча), “Туркистон тарихий фактор ва сиёсий ғоя сифатида” (Кёльн, 1988; немисча), “Туркистон ҳақида маълумотлар ва изланишлар” (Кёльн, 1997; немисча) асарлари шулар жумласидандир.

Қаҳрамон РАЖАБОВ,
Ўзбекистон
Республикаси Фанлар
академияси Тарих
институти бош илмий
ходими, тарих фанлари
доктори, профессор

Боймирза Ҳайит “Туркистон Русия ила Чин орасинда” (Амстердам, 1971; немисча; Истанбул, 1975; туркча), “Босмачи. Туркистонда 1917-1934 йиллардаги миллий кураш” (Кёльн, 1992; немисча), “Туркистон давлатларининг миллий мужодалалари тарихи” (Анқара, 1995; туркча), “Босмачилар”. Туркистон миллий мужодала тарихи (1917-1934)” (Анқара, 1997; туркча), “Миллий Туркистон хуррият даъвоси” (Анқара, 2004; ўзбекча), “Русларга қарши босмачилик ҳаракати. Туркистон туркларининг миллий мужодаласи”

(Истанбул, 2006; туркча) каби асарларида минтақа халқларининг совет режимига қарши олиб борган миллий истиқлол кураши моҳиятини очиб беради, бу асло “босмачилик” ҳаракати эмаслигини таъкидлайди.

Боймирза Ҳайит чор империяси ва СССРнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши дунё жамоатчилигини оёқлантирди. Ватандошимиз асарларида биргина Фарғона водийсида ҳаракат қилган 9 нафар лашкарбоши ва 69 нафар йирик қўрбоши фаолияти ҳақида маълумотлар мавжуд. Айнан шунинг учун ҳам унинг китоблари XX аср 50-йилларидан бошлаб коммунистик мафкура томонидан тақиқланди ва кескин зарбага учради. Олим “буржуа миллатчиси” сифатида “Ватанга хиёнат қилган”ликда айбланди, урушда мажбурий тарзда асир тушгани эса “сотқинлик” деб қораланди.

Хайриятки, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, унинг айрим мақолалари мамлакатимиз матбуотида чоп этилди, серқирра фаолиятини ўрганиш сари

дастлабки қадамлар қўйилди.

Шу ўринда Боймирза Ҳайитнинг яқинда ўзбек тилида илк бор нашр қилинган икки китоби – “Босмачилар”. Туркистон миллий кураши тарихи (1917-1934) [Тошкент: Akademnashr, 2023. 376 бет] ҳамда “Туркистон Россия ва Хитой оралиғида (XV аср иккинчи ярмидан – XX аср сўнгига қадар)” [Тошкент: Янги аср авлоди, 2023. 528 бет] китоблари ҳақида сўз юритмоқчимиз.

“Босмачилар”. Туркистон миллий кураши тарихи (1917-1934) асари 1992 йили дастлаб немис тилида Кельнда чоп этилган. Муаллиф бу китобда сўзни русларга қарши Туркистонда 1916 йилда кўтарилган қўзғолон оқибатларини кўрсатишдан бошлайди. Сўнгра Туркистон ва Қўқонда эълон қилинган мухторият ҳамда Оренбургда тузилган Алаш Ўрда ҳукумати, Фарғона водийсида халқимизнинг совет режимига қарши миллий кураши бошланиши, большевиклар ҳамда арман дашноқларининг Қўқондаги ваҳшийликлари, Хива хонлиги

ҳамда Бухоро амирлигига қизил армиянинг бостириб кириши, истиқлолчиларнинг совет империясига қаршилиги, қўрбошилар фаолияти, туркиялик ҳарбий қўмондон ва давлат арбоби Анвар Пошонинг Бухорога келиб, Туркистондаги истиқлолчилар ҳаракатига умумий раҳбарлик қилиши, совет режимига қарши мужодаланинг кейинги босқичлари ҳақида фикр юритади. Бу асар немис тилидан ташқари 1997 йили Анқарада турк тилида “Basmacılar”. Türkistan Millî Mücadele Tarihi” (1917-1934) номи билан ҳам чоп этилади.

Боймирза Ҳайитнинг “Туркистон Россия ва Хитой оралиғида” асари ҳам аввал 1971 йили Амстердамда немис тилида, 1975 йили Истанбулда туркчада босилган эди. Бу китоб 13 бўлимдан иборат. Унда муаррих Темурийлар ва Шайбонийлардан сўнг марказлашган Туркистон (Турон) давлатининг майда хонликларга ажралиб кетиши, ўрта асрлар сўнгидаги мустақил ўзбек давлатлари, Русия ҳукуматининг Туркистонга

бостириб кириши тарихи ҳамда 42 йил (1853-1895) давом этган туркий халқларнинг русларга қарши ҳаёт-мамонт курашини баён қиладди. Шунингдек, Хитой томонидан Шарқий Туркистоннинг босиб олиниши, минтақада мустамлакачи рус ҳокимиятининг бошқарув усули, “Оқ подшо” даврида ўлкамиздаги миллий мустақиллик ҳаракатлари, 1917 йилдаги Февраль инқилоби ва Туркистон, рус большевикларининг 1917 йил ноябрда Тошкентда ҳокимиятни босиб олиши қаламга олинади.

Бундан ташқари, 1917-1924 йилларда Туркистон Мухторияти, Алаш Ўрда ҳукумати, Бухоро ва Хоразм миллий республикалари ҳамда уларнинг тугатилиши, Шарқий Туркистондаги рақиб кучлар билан уйғур туркларининг миллий уруши, большевикларнинг 1924 йилда Ўрта Осиё республикаларида миллий-худудий чегараланиш ўтказиши натижасида ташкил қилган “совет миллий давлатлари” ҳамда шўро империясининг инқирози ва тугатилиши каби масалалар ҳам ёритилган.

Бу китобнинг ўзбекча нашрига муаллиф томонидан унинг туркча, немисча, французча, инглизча босмаларида бўлмаган “Совет империясининг тугатилиши ва Туркистон” номли алоҳида бўлим киритилган.

Қарийб 70 йилга яқин вақт давомида муҳожирликда яшашга мажбур бўлган муаррих бу икки асарида ҳам Туркистон ғояси ва тупунчасига содиқ қолиб, китоблари саҳифаси қатига Ватанга садоқат ва халққа эҳтиром ҳамда миллийлик туйғусини сингдириб юборган. Унинг тарихий битиклари XX аср 60-70-йилларидан бошлаб ўзбек зиёлилари ва ёшларини коммунистик мафкурага қарши курашда илҳомлантириб келган.

Айнан 1989-1990-йиллардан эътиборан ўзбек матбуоти, хусусан, “Мулоқот” ва “Шарқ юлдузи” журналларида олимнинг баъзи мақолалари чоп этилди. Ҳатто 1992 йил бошларида “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар”

журналида олим асарлари библиографияси эълон қилингани ноёб ҳолат бўлган эди.

Мустақилликдан сўнг Боймирза Ҳайит шахсиятига қизиқиш ва эътибор янада кучайди. Бироқ юртимизнинг баъзи марказий нашрлари уни “сотқин ва хоин” атаб, коммунистик мафкуранинг алмисоқдан қолган тухматларини янги овозда такрорлай бошлади. Ўша пайтда жамиятимизда Ҳайит шахсияти ва асарлари ҳақида кескин баҳсу мунозаралар кечгани ҳозир ҳам ёдимда.

Ана шундай вазиятда, яъни 1992 йил июль ойида олимнинг ўз Ватани – Ўзбекистонга келиши жамоатчилик томонидан турлича қабул қилинди. Илмий ва адабий доиралар, янги сиёсий партиялар фаоллари унинг юртимизга ташрифини катта хурсандчилик билан кутиб олган бўлса, баъзи

собик коммунист ҳамда совет тузуми тарафдорлари “сиёсий идора” ҳомийлигида унга қарши кенг кўламдаги ташвиқот ва тарғиботни бошлаб юборишди. Оқибат шундай бўлдики, Боймирза Ҳайит бир сутка ичида юртимиздан чиқариб юборилди.

Ватандошимиз атиги 15 кун давом этган қисқа ташрифидан Ўзбекистон ФА Тарих институтида ҳам бўлиб, республика илмий жамоатчилиги, хусусан, олимлар ва ёшлар билан учрашишга улгурган, ўша мулоқотда институт аспиранти бўлган камина ҳам қатнашган эди.

Ватан дарди. Ватан изтироблари. Ватан соғинчи. Ватан меҳри. Ватансизлик фожиаси... Булар – Боймирза Ҳайитнинг ҳаёт йўлида ҳам, жўшқин ва серқирра ижодида ҳам ўқилдиз бўлиб ётган қуйма ота сўзлардир, бобо битиклардир...

Боймирза Ҳайит – 2006 йил 31 октябрда, 89 ёшида, муҳожирликда, Германиянинг Кельн шаҳрида вафот этди. Унинг бой кутубхонаси ва архиви ўлимидан сўнг Истанбул университетига топширилди ва ҳозир шу ерда сақланмоқда.

Хуллас, жонқуяр ватандошимизнинг серқирра илмий фаолияти ҳамда ижодида Туркистон тарихининг турли жиҳатлари ёритилган. У ўз китобларида Россия ва совет империяси таркибига мажбуран киритилган Туркистоннинг мустамлакачилик даврини қаламга олар экан, туркий халқлар келгусида босқинчилар қўлидан озод бўлиб, мустақиллигини қайта тиклашига ишонч билдиради.

Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ўзгаришлар, бугун айниқса, тарихимиз, миллий ўзлгимизни тиклаш йўлида улғу бир ҳаракатга йўл берди. Ўтган даврда турли сабаб ва баҳоналар билан тақиқлаб қўйилган мавзулар, ғоялар бугун ҳаётимизнинг бош мезонига айланди.

Мен мамлакатимизда мустақилликдан кейин ҳам таъқибга учраган Боймирза Ҳайит асарларининг чоп этилишини ана шу эзгу сиёсат меваси, деб биламан.

Ўзбек давлатчилигининг йирик намояндаси, маърифатпарвар ҳукмдор Муҳаммад Шайбонийхон

Муҳаммад Шайбонийхон асосан урушлар билан ўтган 60 йиллик умри давомида юқори савияли бадий асарларни ҳам мерос қилиб қолдирганини кўпчилик яхши билмайди.

Ўзининг (1451-1510) ҳаётлиги чоғида ёзилган турли манбаларда, шу қаторда Муҳаммад Солихнинг чиғатой-туркий тилидаги “Шайбонийнома”, Фазуллоҳ бин Рўзбехоннинг форсча “Меҳмонномаи Бухоро”, Биноийнинг форсча “Шайбонийнома”, Ҳасанхожа Нисорийнинг форсча “Музакири аҳбоб” асарларида ушбу ҳукмдор даврида фан ва маданият ривожлангани, Шайбонийхон эса фан ва маданиятга ҳомийлик қилгани, ўзи ҳам ўқимишли, ўткир, бадий ва ижодий дид эгаси бўлгани кўрсатилган.

Кейинги даврларда яратилган тазкираларда ҳам Шайбонийхоннинг туркий ва форсий асарлари ҳақида маълумотлар учрайди. XX аср бошларида Закий Валидий Тўғон Шайбонийхоннинг Туркияда сақланаётган девони, девон мундарижаси, асарларининг айрим бадий хусусиятлари ҳақидаги маълумотларни мақола тарзида “Янги Туркистон” журналида эълон қилади. 1948 йилда чоп этилган “Навоий замондошлари” тўпламига ҳам Шайбонийнинг асарлари ҳақидаги маълумотлар киритилган.

Шоир ижодини ўрганиш бўйича Туркияда ҳам маълум ишлар амалга оширилди. 1989 йили турк олими Яқуб Қорасой Шайбонийхон девони бўйича докторлик диссертациясини ёқлади. Муҳаммад Шабонийнинг Туркияда сақланаётган ва ҳозирга қадар ягона нусха сифатида қаралаётган девонидан олинган фотонусха Темури Хўжа ўғлининг ташаббуси билан Ўзбекистонга илк бора 1991 йилда келтирилди.

Тадқиқотларда Муҳаммад Шайбонийхоннинг илмий-ижодий фаолиятида тўрт асар мавжуд бўлгани айтилади.

Биринчиси, “Баҳр ул-худо” (“Ҳақиқий ёрнинг денгизи”) рисоласи. Қўлёзма нусхаси Лондоннинг Бритиш музейида, Адд 7914 й, 16-226 рақами билан сақланади. 1508 йилда ёзилган бу диний-ахлоқий мавзудаги маснавий арузнинг фоилотун-фоилотун фоилотун фоилун баҳрида бўлиб, ўғли Темури султон

(1486-1514)га атаб ёзган панд-насихатлардан иборат китобдир.

Иккинчиси фикҳ илмига оид асар бўлиб, бу рисола ҳозирча топилмаган. Шайбонийхоннинг шундай асари мавжудлиги ҳақида Нисорий “Музакири аҳбоб” асарида ҳам маълумот берган.

Учинчиси, туркий тил қонун-қоидалари тўғрисидаги асар. Бу ҳақда Ҳасанхожа Нисорий Шайбонийхоннинг туркий тил қоидаларига бағишланган бир рисоласи ҳам борлигини эслатади (мазкур рисола ҳозирча топилиб, тадқиқ этилмаган).

Тўртинчи асар – Шайбонийхон “Девон”идир. Муҳаммад Шабоний лирик меросининг мажмуаси бўлмиш Шабоний девони (Истанбулдаги Тўпқоппи саройи музейида (инв. 2436 рақами билан) сақланади) унинг ҳаётлик чоғида тартиб қилина бошланган, бироқ ҳалок бўлганидан сўнг охирига етказилмай қолган.

Шоир девонида шеърининг тавҳид, наъф, ғазал, рубоий, туюқ, муаммо, таърих каби жанрларида ёзилган 416 та шеър мавжуд. Турли манбалар ва тадқиқотларда Шайбонийхоннинг исми ва таҳаллуси турли шаклларда айтилиб келинмоқда. Шабоний, Шибон, Шибоний, Шайбоҳ, Шайбек, Шоҳибек, Шоҳбахтхон ва ҳоказо. Аслида “Шабон” номи туркий “шўбон” сўзидан олинган. Шўбонни подшоҳ, эл-юртни бошқарувчи инсон сифатида қўллаш Навоий асарларида ҳам бор.

Адабиётшунос олим Мусо Тожибоев Шайбонийхоннинг девонида таҳаллусларнинг қўлланиш ҳолатини қуйидагича таҳлил қилади: девондаги 266 та шеърга Шабоний, 65 тасига Шабон, 7 тасига Шоҳбахтхон ва 1 дона шеърга Шоҳбахт деб таҳаллус қўйилган. Демак, шоирнинг девони “Девони Шабоний” деб аталиши ва таҳаллуси Шабон ёки Шабоний тарзида қўлланиши тўғридир. Аммо унинг номи анъанага мувофиқ ҳукмдор сифатида Муҳаммад Шайбонийхон тарзида қўлланилиши оммалашган.

Акбар ЗАМОН,
Тошкент Кимё халқаро университети
“Тарих” бўлими мудири, профессор

العبد المذنب

صورت سايید خان

Муҳаммад ШАЙБОНИЙХОН

Олпушун варақ, ифра кўз қароси бирла

ҒАЗАЛЛАР

ЁР ДАРДИНҒА

Дарду ғам бечора кўнглум сори оқилди яна,
Мени кўруб ишқ ўти боштин яна¹ келди яна.

Ғунчадек кўнглум ғами ҳижронидин қон боғлади,
Муждаи васлин² эшитиб, кўнглум очилди яна.

Ҳажр ўтинда нотавон³ жисмим фироқинг кечаси,
Шамъдек боштин-аёқ фурқат⁴да ёқилди яна.

Кезлоб⁵ эрдим ишқини элдину лекин найлайин,
Ҳолатим Мажнун киби оламға ёйилди яна.

Фурқат отидин йиқилдим, ёр келди сўрғоли,
Эй Шабоний, ёр дардингға даво қилди яна.

ИЧИНДА

Юзунгни кўрдум ул чортоқ⁶ ичинда,
Очилмиш тоза гул япроқ ичинда.

Табассум қилсанг ул ғунча лабингдин,
Дегайсен бол томар қаймоқ ичинда.

Неча кўзлодинг, эй раъно ғизолим⁷,
Мени ёндурмоғил авлоқ ичинда.

Карам⁸ қилғил, кел эмди, эй азизим,
Ўтурғил дидаи муштоқ⁹ ичинда.

Жаҳоннинг кўзи ҳаргиз кўрмиши йўқ
На қилди лабларинг сўрмоқ ичинда.

Кел эй соқий¹⁰, юкунуб бир аёқ¹¹ тут,
Манго дилбар била қишлоқ ичинда.

Манго жавр айладинг, эй бағри тошим,
Кўнгулни сақламай дил тоқ¹² ичинда.

Мухолиф¹³ Вахи¹⁴ни қишлаб турурда,
Туруш бермай турур турмоқ ичинда.

Черикнинг¹⁵ гардини кўрмой қочиптур
Масалдур: – Қул қочар ўрмоқ ичинда.

¹ Яна – ёна, аланга олиб.

² Муждаи васл – висолнинг ёқимли хабари.

³ Нотавон – заиф, бемор.

⁴ Фурқат – айрилик.

⁵ Кезлоб – яшириб, пинҳон тутиб.

⁶ Чортоқ – тўрт қиррали айвон; кўшк, ёзги сарой.

⁷ Нафис гўзал; чиройли кийик.

⁸ Мехрибонлик, илтифот.

⁹ Муштоқ кўз.

¹⁰ Соқий, май узатувчи.

¹¹ Қадах маъносида келган. Қўш аёқ – икки шахснинг қадах уриштириши.

¹² Берк бурчак.

¹³ Қарши чиқувчи.

¹⁴ Ўиртқич; ваҳший. Ваҳш дарёсининг кишда тез оқар ҳолатда бўлмаслиги маъносида ҳам келган бўлиши мумкин.

¹⁵ Асқар, сипоҳий, ҳарбий маъносида.

Шабонийға берибтур нусратин¹⁶ қақ¹⁷,
Ковуб мен хусрави¹⁸ чақмоқ ичинда.

ТАРК ЭТ

Эй оқилон, эй оқилон, тарк эт, сен эмди бу жаҳон,
Жон булбули парвоз этар манзилгаҳидур осмон.

Бутхонани вайрон қилиб, майхона ободон қилиб,
Гулхан эмасдур манзилинг, гулшан ҳавас қилғил равон

Барҳам уройин ақлу хуш, вайрон қилойин нафси хуш,
Бегонани ошно қилиб, туну-кун кузайгил бахти хон.

Кўнғлум ғамин беғам қилиб, ҳақ дардини маҳрам қилиб,
Бўлса жароҳат эм қилиб, бўлғил табиби меҳрибон.

Тортиб Самарқанд лашкарин, юруб мўғул устига мен,
Ислом тиғин тез этиб, барҳам уройин қолмоқон.

Ислом мен-ислом мен, куффору куфри найласун,
Куффор бехин¹⁹ кесойин, қолмосун андин ҳеч нишон.

Шаҳбоз²⁰ бўлди чингизи, Семурғу Анқо қойдадур,
Мен-мен муҳитнинг жавҳари жавҳарни билмас инсу жон

Эй қаҳрабо, маъмур²¹ этай кўп дурру маржонлар тўқуб,
Эй дилбарнинг дарди била ўтқа ёнар мен ҳар замон.

Шайбоний, сўзинг қисқа қил, юрур йўлингни рост қил,
Тўти сўзи шаккар турур, мурдор²² қарға нокасон.

РУБОИЙ

Гар бўлса киши қоши қароси бирла,
Сўз яхши турур жигар яроси бирла,

Зулфу юзи васфини битурман туну кун,
Олтун варақ ичра кўз қароси бирла.

ТУЮҚЛАР²³

ЁБУЛАР²⁴

Сўғд ичида ўлтурурлар ёбу²⁵лар,
Ёбуларнинг минган оти ёбу²⁶лар.
Ёбуларнинг илгидан эл тинмади,
Ё булар бўлсин бу ерда ё бу²⁷лар.

КУЛМЕНГИЗ

Анқонинг²⁸ юзин кўрарсиз кулменгиз²⁹ –
Оқ соқолидур юзинда гулменгиз³⁰.
Ул қарилқдин тили кўп қисқадур,
Ким анинг юзин кўрарсиз кулменгиз³¹.

ЁҚАДУР

Неча дилбар жонима ўт ёқадур³².
Жонимунг дардина дармон ёқадур³³.
Оқ тўнунг кўрганда ёнмоқ хуштурур.
Ҳошиясинда билмадим не ёқадур³⁴.

Эй Бинойи бу китобинг, бўлди кеч³⁵.
Бир сенингтеқ қайда бўлғай қўли кеч³⁶.
Бизга Урганч юрушида ярамай,
Сен фароғатда бўлупсан қўли кеч³⁷.
Кетди ўш молинг, қароқчи қўлидин,
Не турурсен энди анда қўлли кеч³⁸.

¹⁶ Ғалабасини.

¹⁷ Ғалабасини муҳрла маъносида келган.

¹⁸ Подшоҳни.

¹⁹ Илдиз.

²⁰ Лочин, ов қуши.

²¹ Обод, ҳаёт мавжуд бўлган.

²² Ўлаксаҳўр, ифлос.

²³ Ўзбек мумтоз адабнетида кенг қўлланувчи туюқ сўзлардаги шаклдошликка асосланган жанр. Муҳаммад Шайбонийхон томонидан ёзилган туюқлар ҳам жарангли ва бетакрор.

²⁴ Ушбу туюқ Шайбонийхон 1500 йилда Самарқандни илк бор эгаллаш учун юриш қилганида, қалъа ташқарисидан туриб ёзилган.

²⁵ Ёбу – ўзбек уруғларидан бири.

²⁶ Насли унча яхши бўлмаган, асосан қишлоқ хўжалигида ишлатилган, баҳайбат от тури.

²⁷ Бунда шоир “ё булар” деб ўз аскарларини кўрсатган ҳолда, олмошни қўлламоқда.

²⁸ Афсонавий қуш.

²⁹ “Оқ юз” маъносида. Менг “хол” маъносида.

³⁰ Гулменгиз “гулюзли” маъносини ташимоқда.

³¹ Қулманг, “мазах қилманг”.

³² “Ўт ёқади”, “олов қалайди”, “жонимни ёндиради”.

³³ “Хуш ёқади”, “завклантиради”.

³⁴ “Ёқа”, “қийимнинг ёқаси”.

³⁵ Шайбонийхон бошқаларда учрамайдиган туюқнинг олти мисралик шаклини ҳам қўллайди. Мазкур шеърда “кеч” сўзи тўрт марта – биринчи, иккинчи, тўртинчи ва олтинчи мисраларда келтирилади. Биринчи мисрадаги кеч сўзи “кеч бўлди” маъносида келган.

³⁶ Секин иш қиладиган.

³⁷ Туни билан роҳат фароғатда бўлибсан маъносида келган.

³⁸ Қўлли кеч.

ХЕЛЛАДОС

Ҳикоя

Нодар ДУМБАДЗЕ
(1928-1984 йй.)

Грузин ёзувчиси. Илк ҳикоялар тўплами – “Қишлоқ болалари” (1958). Дастлабки йирик асарлари – “Мен, бувим, Илеко ва Илларион” (1960) қиссаси ва “Қўёшни кўряпман” (1962) романида Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги грузин қишлоқларининг оғир ҳаёти акс этган. “Қўёш кечаси” (1967), “Оқ байроқлар” (1972) романларида муҳим ижтимоий-ахлоқий масалалар кўтарилган. “Абадият қонуни” (1978) романида инсоннинг жамиятдаги ўрни, яшашнинг маъноси мавжуд ҳаётнинг лавҳалар, шахслар орқали акс эттирилган.

Думбадзе асарлари чуқур лиризм билан суғорилган, уларда драматизм юмор билан уйғунлашиб кетган. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган (“Қўёшни кўряпман”, 1969; “Қўрқманг онагинам”, 1982; “Абадият қонуни”, 1983 ва б.). “Абадият қонуни” асари асосида ўзбек тилида телеспектакль яратилган (1985).

Адибнинг бир қанча асарлари таниқли таржимон Низом Комил томонидан ўзбекчага маҳорат билан ўғирилган. Хусусан, “Vatan” журнали муштарийлари эътиборига ҳавола этилаётган “Хелладос” ҳикояси ҳам истеъдодли грузин адиби ижодининг энг ёрқин саҳифаларидан биридир.

– Жамол – скрипка!
 – Янгули – мишиқи!
 – Жамол – чўчка!
 – Янгули – ипириски грек!
 – Жамол – сассиктака!
 – Чивинботир!
 – Эшшак!
 – Чувринди!
 – Безори!
 – Тбилисилик ландовур!
 – Шени деда ватире, Янгули!
 – Имана су ине простикаса инека, Жамол!

Янгули – сухумилик грек Христа Александридининг ўғли. Чўпдай озгин, елкалари туртиб чиққан, қиррабурун, кўзлари чаросдек қоп-қора, қўллари узунлигидан тиззасига тушиб турадиган ўн тўрт ёшли бу бола ён-атрофдаги тенгқурлари учун нақд азроилнинг ўзи эди. Муштлашишда ҳеч ким унга бас келолмасди. Ана-мана дегунча бирваракайига икки-уч болани ерга чалпак қилиб қўяверарди. Мушукдай чакқон, қайишдай чайир бола эди. Қишин-ёзин олди очик қора сатин кўйлак кийиб юрарди.

Янгули отаси билан Венециан кўчасида, Чалбаш дарёсининг бўйида яшарди. Онасини эслолмайди – чақалоқлигидаёқ етим қолган. Ота-боланинг бор-йўқ давлати бир парча томорқа, биттагина сигир ва эшакдан иборат. Ошкўк, сут-қатиқ сотиб кун кўришади.

Янгули ҳеч қаерда ўқимасди. Отасининг юмушларига қарашар, ахён-ахён эшакда қўшниларга сут-қатиқ тарқатар эди. Ўзига ўзи инъом этган бор вақтини у кўчада ўтказарди. Темир йўл кесиб ўтиладиган жойда мактабдан қайтадиган болаларни пойлаб турар, биттама-битта уларнинг чўнтақларини тимирскилаб, тамакими, сариқ чақами, соат занжирими ёхуд рангли қаламми – нимаики бўлса, барини шипшийдам қилиб олиб қўяр эди. Эртасига эса ўша нарсаларни яна ўша

болаларнинг ўзига арзонроққа пуллар, сўнг тушган ақчага улар билан қимор ўйнаб, ношуд шерикларининг бор-будини обдан шиларди-да, чўнтақларини қаппайтириб уйига қайтарди.

Худонинг берган куни аҳвол шу эди...

Ўн тўрт ёшли бу золим Венециан кўчасида истиқомат қилувчи барча устидан, жумладан, холаваччам Кока устидан ҳам танҳо ҳукмронлик қиларди.

Хулласи калом, Янгули даҳанинг тан олинган сардори эди.

Бизнинг танишувимиз ўттиз саккизинчи йилнинг кузларида бошланган. Нина холам мени Тбилисидан олиб келган куннинг эртасигаёқ бутун Сухумига номи кетган мусиқа муаллими Елена Михайловна Навродскаянинг уйига бошлаб бориб, ўзини таппа унинг оёқлари остига ташлади:

– Етимчага раҳмингиз келсин! Онаси скрипкага олиб борарди... Оллоҳнинг иродаси экан, бир кунда онасидан ҳам ажралди, скрипкасидан ҳам жудо бўлди... Шу болани тарбиянгизга олинг... Қанча сўрасангиз ҳам майли...

Навродская эшитиш қобилиятимни текширди, ҳар турли ноталарни ўқитиб кўрди, бармоқларимни кўздан кечирди, иягим остидаги қадоқни сийпалади. Сўнг бироз иккиланиб турди-да, нариги хонадан скрипка кўтариб чиқиб, уни созлашни буюрди. Холам типирчилаб қолди, аммо топшириқни туппа-тузук уддалаганимни кўриб сал хотиржам бўлди.

– Энди Бетховеннинг “Сурка”сини чал! – Елена Михайловна шундай деди-ю, креслога ястанганча чалишимни кута бошлади.

Бетховеннинг номини эшитиб, холамнинг авзойи бузилди.

– Мухтарам Елена Михайловна, балки бошқа, мундоғроқ

композиторни танлаган маъқулмикин? – деди у рўмолчаси билан пешонасидаги терни артиб.

– Ие, “Сурка”ни чалолмайдими ҳали? – дея ҳайратдан Навродскаянинг қошлари чимирилди.

Ҳаётимдаги орзиқиб кутилган дақиқалар етиб келди. Олти ёшимдан буён мени эзиб-янчиб келаётган шафқатсиз мусиқа жабр-зулмидан биратўла ва бир умрга халос бўлиш имконияти туғилган эди. Шу тобда биргина “Йўқ!” деган афсунгар сўз оғзимдан чиқса, бутун азобларим барҳам топган бўларди. Аммо... холамнинг ёлворгандай мўлтираб қараб туришими, Навродскаянинг таажжубланганими ёхуд ўн уч яшар боланинг ғуруримиз – билмадим, ишқилиб, аллақандай сеҳрли куч мени камончани қўлга олишга мажбур қилди-ю... хона ичи “Сурка”нинг содда ва бемисл оҳангларига тўлиб кетди...

Ниҳоят, куйни чалиб бўлдим. Холамнинг кўзларида лиқ-лиқ ёш, Навродскаянинг чеҳраси эса ял-ял ёнарди.

Елена Михайловна рози бўлди...

Уйга қайтатуриб, темир йўл кесиб ўтиладиган жойда, кўприк устида ўтирган болага кўзимиз тушди. У бир парча ғишт билан зўр бериб ёнғоқ пўстини ишқаларди.

– Салом, Нина Ивановна! – деди у.

– Салом! – деди холам қуруққина қилиб.

– Кока қаерда?

– Мактабда-да, қаерда бўларди? Ҳамма сенга ўхшаган бекорчими?

– Ким бу бола?

– Ишинг бўлмасин! – деб жавоб берди холам елкамга ниқтаб.

Янгули чўзиб хуштак чалиб қўйди. Биз йўлга равона бўлдик.

– Ҳе-ей, скрипка!

Мен ўгирилиб қарадим.
Янгули тилини чиқазганча бир кўзини қисиб, худди скрипка чалаётгандай, ўнг қўлини чап биллагига ишқади. Жон-поним чиқиб кетди.

– Маймун! – деб қичқирдим узокдан мушт ўқталиб.

– Эртага бизникига кир, мушт ўқталишни ўргатиб қўяман! – деди у хахолаб.

– Қачон безорилигинг қолади, а? – Холам куйиниб бошини сарак-сарак қилди.

– Ким бу?

– Грек бола, Янгули. Отаси уйимизга сут опкеб туради... Унга яқинлаша кўрма! Безори у... Куну тун кўчага танда қўйган.

Мен яна бир бор ўгирилиб қарадим. Янгули ёнғоқ ишқалаганча масхараомуз тиржайиб турарди.

Холам мени жойлаштирган ўн учинчи мактаб темир йўл кўтармасининг нариги томонида бўлганидан деярли ҳар куни Янгулига дуч келишим муқаррар эди.

Қарийб бир ойгача у менга мутлақо эътибор бермади. Ўзининг одатий машғулоти – атрофига ўртоқларини йиғволиб, ошиқ ташлаш ёки қимор ўйнаш билан андармон бўлиб юраверди. Аммо ҳар гал мен яқинлашганимда Янгули болалардан бирортасига ташланиб қолар – гоҳ телпагини кўзига бостириб қўйса, гоҳ ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, юмшоқ жойига тепар эди. Шунда негадир нигоҳини мен томондан узмасди.

Айни пайтда мен ҳам ўзимни на Янгули, на унинг ўртоқлари зиғирча ҳам қизиқтирмайдигандай тутардим. Аслида эса ҳозирок болаларга қўшилиб кетгим келиб турар – уларга ўзимнинг нималарга қодирлигимни

кўрсатиб қўйишни истардим. Бироқ маҳаллада янги одам эдим, ён-атрофимда Кокадан бўлак ёр-дўстим йўқ эди, бинобарин, Янгулининг каллакесарларига яқинлашишга юрагим дов бермасди. Аммо ўртамиздаги бетараф майдон тобора қисқараётганини, вишиллаб ёнаётган пилик пистонга яқинлашиб қолганини, бир кунмас-бир кун портлаш юз беришини кўнглим сезиб турарди.

Орадан роппа-роса бир ой ўтгач, ана шу кун келди...

Елена Михайловна ичкарида бошқа бир шогирди билан машғулот ўтказар, мен даҳлизда навбат кутардим.

Доира стол устида аквариум турар, унинг ичида сув ўтлари, бири биридан чиройли чиғаноқ ва тошлар оралаб тилла балиқчалар сузиб юрар эди. Балиқлар оғзини кап-кап очиб, пуфакчалар чиқараверганидан негадир уларнинг қорни оч, деган хулосага келдим. Дарров чўнтагимдан қоғозга ўроғлиқ бир бўлак қора нон билан пишлоқни чиқардим-да, апил-тапил ушоқлаб, аквариумга сепдим. Балиқчалар аввалига ҳуркиб кетиб, тошлар ортига беркинишди, кейин, гўё ниятим ёмонмаслигини сезгандай, бирин-кетин пана жойларидан чиқиб, емишга ташланишди.

Мен сув ичида кўтарилган олтин қуюнни завқ билан томоша қила бошладим. Аквариум бамисоли жажжи океандек жўш уриб, бурқирарди. Аста-секин тўлқин босилди. Нафси ором олган балиқчалар сув ичида яна у ёқдан-бу ёққа хотиржам суза бошлашди. Айримлари аквариумнинг шиша деворига яқин келишарди-да, худди менга миннатдорлик билдиргандай, думларини хиёл қимирлатиб, жил-

панглаб қўйишарди. Тўсатдан балиқчалардан бири – энг каттаси – тўнкарилиб қолди. Кейин яна биттаси шундай бўлди. Ҳаял ўтмай аквариумдаги жамики балиқчалар қорнини осмонга қилиб, орқаси билан суза бошлади. Қўлимни сувга тиқиб, жониворларни ўнглаб қўйишга ҳарчанд уринмайин, улар яна лип этиб тўнкарилиб қолишарди. Шундагина ножўя иш қилиб қўйганимни англаб етдим. Ҳашпаш дегунча аквариум ичидаги ҳаёт сўнди. Заҳарланган балиқчалар сув юзасига қалқиб чиқди... Даҳшатдан юрагим орқага тортиб кетди. Скрипка солинган ғилофимни кўтариб секин жуфтакни ростламоқчи бўлиб турувдим – э, воҳ! – ичкаридан шогирдини кузатиб Елена Михайловна чиқиб келди.

– Кир! – деб мурожаат қилди у менга. Қоққан қозикдек туравердим.

– Кирақол! – деди у яна елкамдан эшик томон сал ниқтаб. Турган жойимдан жилмадим.

– Нима бало, дарсингни қилмадингми? – Елена Михайловнанинг овози ўзгарди. Миқ этмадим. У менга таажжубланиб қаради, сўнг нигоҳи нигоҳимга эргашиб, аквариум томон оғди-ю... фақат балиқшуносларгина тасаввур қила оладиган ҳодиса юз берди. Елена Михайловнанинг тиззалари қалтирай бошлади, бир зумда лаблари кўкариб кетди, аранг бориб креслога ўтирди-ю титроқ овоз билан менга сўз қотди:

– Сен... нима қилиб қўйдинг, ярамас!

– Билмаб-

ман,
Елена
Михайлов-

на... Қора нон билан пишлоқ сепдим, холос...

– Захарлабсан! – деди у инграб. Кейин, худди биров арзанда боласини бўғизлаб қўйгандай, иккала кафтини юзига босиб хўнграб юборди.

Бир нималар деб ғудранганим, ўзимни оқлаганим, аламзада аёлни юпатишга уринганим эсимда. Қани энди нафи тегса. Аёл ўрнидан туриб, аквариум ёнига борди. Сувдан жонсиз балиқчаларни биттама-битта олиб, ҳар бирини алоҳида-алоҳида ўпиб, яна аквариумга ташларкан, йиғи аралаш нукул:

– Азизларим, олтинларим, нуридийдаларим... Сизларни заҳарладилар, ўлдирдилар! – дея саннарди.

Кейин у менга юзланди. Қути ўчган, ияги титрар, кўзларидан дув-дув ёш қуйилар эди. Қўққисдан Елена Михайловна юзимга тарсаки тортиб юборган эди, ағдарилиб тушишимга сал қолди.

– Жўна бу ердан, ваҳший! Иккинчи қадамнингни босма!.. Йўқол!

Шапалоқ оғриғини ҳам, бўғзимга қадалиб турган алам ёшларини ҳам базўр ичимга ютиб, хонадан чиқдим.

Эсанкираган, шармандаю шармисор, чала ўлик бир аҳволда уйга қараб жўнадим. Темир йўл кесиб

ўтиладиган жойда, одатдагидек, Янгулининг тўдаси уйманларди. Беихтиёр бошим ўша томон оғди – ҳозир уйга боришдан нима фойда! Болаларга яқин қолганда қадамимни секинлатдим-да, атайин энгашиб, ботинкамнинг ипларини титкилай бошладим.

– Ҳе-ей, скрипка!

Янгулининг овозини дарров танидим.

– Нима дейсан?

– Бу ёққа кел!

– Ишинг бўлса – ўзинг кел!

Янгули ўзидан ҳам баттар таажжубланган ўртоқларига бир қараб қўйди-да, аста мен томонга юра бошлади.

– Кимлигимни билмайсанми ҳали? – деб сўради у кишининг ғашига тегадиган бир оҳангда.

– Биладан, – дедим кўзларига тик қараб.

– Бўлмаса, нега чақирганда келмайсан?

– Ким бўлсан мени чақирадиган? – дедим яна беписандлик билан, аммо, ҳар эҳтимолга қарши, скрипка солинган ғилофни ерга қўйдим.

Янгули ўйинни ҳам унутиб, бизни қуршаб олган болаларга яна бир-бир қараб чиқди.

– Янгули, кимлигингни бир кўрсатиб қўй! – деди болалардан бири.

– Сол, Янгули! – дея қўшимча қилди иккинчиси.

– Бир шапалоққина! – деб маслаҳат берди учинчи бола.

– Олдин зўрлигини бир кўрайлик-чи!

Янгули шундай деб, юзимни бир сийпалаб қўйди.

– Қўлингни торт! – деб бақирдим унга.

– Ол-ла! – дея ҳайрон бўлди Янгули.

– Уни қаранглар-а!

– Папиросни чиқаз! – деди

Янгули бирдан қўлини чўзиб.

– Чекмайман!

– Пулни ол!

– Пулим йўқ.

– Чўнтақларингни ағдар!

– Ўзинг ағдар!

Болалар пичирлаша бошлашди. Янгули доврираб қолди, аммо дарров ўзини босиб, скрипкага қўл чўзди.

– Торт паншахангни! – деб бақирдим скрипка устига энгашиб. Лекин Янгули ўзгирлик қилди – ғилофни очиб, асбобни менга узатди.

– Қани, бирорта куй чалиб болаларни хурсанд қилгин-чи!

– Чалмайман!

– Нега бўлмаса бу даҳмазани кўтариб юрибсан? Эси йўқ эшакмисан?

– Бер скрипкани!

Янгули асбобни орқасига яшириб, бир қадам тисарилди.

– Петя, Фема, Курлик, Панчо, Тена! Умрларингизда скрипка овозини эшитганмисизлар, – деди у болаларга мурожаат қилиб. Улар бараварига чулдирашди.

– Радиодан эшитганман! – деди Петя.

– Бўлақол, Янгули, бир кўрсатиб қўй!

Скрипкамнинг овозини ҳаммадан олдин ўзим эшитдим: Янгули қулочкашлаб туриб скрипка билан бошимга туширди. “Зи-и-нг... қарс...” этган товушдан сўнг асбоб иккига бўлинди. Унинг қорни, худди шартта чопиб ташланган қўлдай, нозик симларга осилганча лапанглаб турарди. Болалар хахолаб, ерга думалашди. Юрагим гўё тўхтаб қолгандай бўлди, миямга қон урилди, қулоқларим битиб қолди. Мен ҳеч нарсани эшитмас, сезмас эдим, фақат қорнини чангаллаб кулаётган болаларни, пачоқ бўлган скрипкани ва Янгулининг туртиб чиққан

озгин иягини илгардим, холос. Бирдан бор кучим билан ана шу ияк остига мушт солдим.

Эс-хушимни йиғиб олганимда Янгули кўприк устида ўтирар, менга ҳайратомуз тикилганча ўнг қўли билан иягини ишқалар эди. Болалар чурқ этишмасди.

Шартта бурилиб, уйга жўнадим.

Ўша куни кечкуруноқ қўшимиз ва Янгулининг ўнг қўли ҳисобланмиш Петя мажақланган скрипка билан ғилофни уйимизга олиб келиб, остонага ташлади-да, “куённи сурворди”.

Ғиғони фалакка чиққан холам аввал Петяни, сўнг Янгули Александридини, охирида ўзимни бисотида бор ёмон сўзлар билан қарғашга тушди:

– Ҳа-а, ер ютсин сени, Петя касофат!.. Илойим, бўйгинанг гўрда чирисин!.. Сен ҳам бир, кўкатфуруш отанг ҳам бир! Сенлар скрипканинг қадрига етасанларми? Паганиними, Страдиварими, арракашми сенларга бари бир!.. Энг аввал сенинг гўштингни қиймалаш керак эди, Янгули Александриди! Ҳайф сенга мусиқа! Эшакнинг ханграшини эшитиб катта бўлган бола мусиқани тушунармиди! Ҳаммасига уйимдаги янги безори айбдор! Мана шуни оёғидан осииш керак! О, опа жоним Анико! Ўзимнинг ташвишим етмаётувмидики, яна манонови гурбатни бошимга бало қилиб ташлаб кетдинг-а! Нима гуноҳ қилдим, эй парвардигор...

Ўша куни мусиқа оламидаги саргузаштларимга нуқта қўйилди. Ҳаётимда янги давр – яшаш учун кураш даври бошланди...

Эртаси куни Янгули билан Петя бизни мактаб дарвозаси олдида қарши олишди. Юрагим шув этди, аммо, гўё кеча ҳеч нарса бўлмагандай, ёнидан бепарво ўтиб кетдим.

– Скрипка! – Петянинг овози эди бу.

Тўхтадим.

– Гаплашволишимиз керак! – деди Янгули ёнимга келиб.

– Нимани гаплашамиз?

– Бу ер ноқулай, – дея у мактабдан чиқиб келаётган ўқувчи ва муаллимларга ишора қилди.

– Қаерда бўлмаса? – деб сўрадим.

Темир йўлнинг нарёгида, кўприк остида.

– Ихтиёринг.

Янгули йўл бошлади, Кока иккаламиз унга эргашидик. Петя эса орқада келарди. (“Қочиб кетмаслигимиз учун”, деган ўй кечди кўнглимдан).

– Тамом бўлдик! – деди саросимага тушган Кока. У мендан икки ёш кичик, бунинг устига, Янгулининг тарсакилари ёдидан кўтарилмаган эди.

– Қўрқма! – дедим унга тасалли бериб, лекин ичимдан ўтганини ўзим билиб турардим.

Темир йўл кўтармасидан пастга тушаётганимизда Кока қочиб кетмоқчи бўлди, базўр билагидан ушлаб қолдим:

– Қаёққа?! Шарманда бўлгинг келяптими?

– Сен уни билмайсан! Иккаламизниям дабдала қилади! – деди Кока ялинчоқ овозда.

– Қилса қилар! Ўлдирмайди-ку ҳарқалай!

Кока худди қурбонликка аталган бузоқдай чор-ночор яна менга эргашиди.

Янгули темир йўл кўприги остида тўхтаб, атрофга аланглади. Ҳеч ким йўқ эди.

– Мана, келдик. Хўш, нима демоқчисан? – дедим.

Янгули бироз индамай турди, кейин аста сўз бошлади:

– Кеча мени болаларнинг олдида шарманда қилдинг... Қаттиқ урдинг, қўққисдан... Ўрнимдан туролмадим, шунинг учун ҳам сен насибангни олмадинг... Турмоқчи бўлдим-у, туролмадим.

Янгулининг бундай очик, самимий гапиришидан анграйиб қолдим.

– Мен раҳбарман. Маҳал-

ланинг хўжайиниман, шундай бўлиб қоламан... – дея давом этди у.

– Бўлсанг бўлавер, лекин мени тинч қўй, – дедим мен ҳам ўшандай самимийлик билан.

– Мендан катта бўлганингда – майли эди! Лекин мендан ёшсан, шунга қарамай, қўл кўтардинг... Бунақаси кетмайди. Подада серка битта бўлиши керак – ё сен, ё мен!

– Айтдим-ку, менга ҳеч нарса керак эмас! – деб такрорладим мен.

– Йўқ, урғочи гап бу... Муштлашамиз!

– Майли, – дедим рози бўлиб.

– Фақат ҳалол муштлашамиз!

– Ҳалол деганинг нимаси?

– Петя билан Кока аралашмайди! Сўкишиш йўқ! Тош билан уриш йўқ! Йиқилганга тегилмайди!

– Бўпти!

– Агар бугун сени енгсам, эртага кечаги болаларнинг олдида яна бир марта ураман. Шу билан тамом.

– Кўраимиз ҳали ким кимни енгади...

Янгули қора сатин қўйлагини ечди. Кенг, таранг кўкрагини кўриб, сесканиб кетдим. Бу ҳам майли, чап тўшининг устига кўкиш рангда нақшланган лотин ҳарфларидаги ёзув мени негадир буткул довдиратиб қўйди: “Hellados”.

Янгули Петяга грекчалаб бир нималар деди. Петя миқ этмади.

Янгули яна такрорлади. Петя истамайгина иккала чўнтагидан иккита каттакон тошни чиқариб, бир четга улоқтирди. Янгули Кокага қаради. Кока шоша-пиша қоқ-қуруқ чўнтақларини ағдариб кўрсатди.

– Бошладик! – деди Янгули.

– Бошладик! – дедим мен ҳам.

Олишув икки-уч дақиқагина давом этди. Мен муштларимни

тугиб, Янгули эса беш панжаси билан урарди. Мен урганда овоз чиқмас, аммо Янгули ҳар туширганда атрофдан қарсиллаган акс садо келарди. Петя Янгулига грекчалаб далда берар, Кока эса менга грузинчалаб бидирлар эди:

– Калла қил, Жамол, калла қил!

Муштлашганда калла қилиш нималигини ўзим ҳам биламан, бироқ Янгулига яқинлашиб бўлмаётган эди: унинг чайир, терлаган гавдаси ҳар гал сирғалиб қўлимдан чиқиб кетаверарди.

Яна бир қарсиллаган товуш эшитилди-ю, бурнимдан тизиллаб қон отилди. Қонни артгунимча Янгули тагин бир марта туширди; натижаси шу бўлдики, кеча худди Янгули ағдарилгандай гуп этиб ерга қуладим, фақат битта фарқи бор: ҳозир мен турадиган ҳолдаман, аммо Янгули кеча ўрнидан туролмаган эди.

Нима бўлганда ҳам бугунги олишувнинг яқуни маълум: мен ютқаздим. Янгули бироз кутиб турди, муштлашишни давом эттириш ниятим йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, шошмасдан қўйлагини кия бошлади. Нигоҳим яна кўксидаги ғалати сўзга тушди: “Hellados”.

– Эртагача! – деди Янгули. Устки лаби шишиб кетганини, чап қоши ёрилганини шундагина пайқадим.

Янгули билан Петя тепага кўтарилиб, темир йўл ёқалаб кетишди, Кока иккаламиз пастда қолдик.

– Ҳечқиси йўқ, у ҳам оладиганини олди! – дея Кока менга тасалли берган бўлди.

– Эртага барибир уни енгаман! – дедим.

– Олдин бир ойнага қараволсанг бўларди! – деди хўрсиниб Кока.

– Юзим ёмон шишибдими?

– Кўпчиган хамирнинг ўзгинаси! – деди Кока четга қараб.

– Ў-ў, ярамас!

Бу гал холам индамади. Юзимга авайлаб ҳўл латта босди. Эртасига эрталаб худди ўшандай хотиржамлик билан қатиқ тўла ҳурмачани Христо Александридининг бошига уриб синдирди, баайни Янгули скрипкани менинг бошимга уриб синдиргандай. Кейин, совет пионерини ваҳшийларча калтаклагани учун безори ўғлингни қамоқда чиритаман, дея унга обдан пўписа қилди.

Эртасига мактабга бормадим – юзимдаги шиш ва мўматалоқларни даволадим. Учинчи куни темир йўл кесиб ўтиладиган жойда Янгулидан бошқа деярли бутун маҳалланинг болалари тўпланиб турганини кўрдик. Улар бизни хуштак ва таҳқирлар билан кутиб олишди.

– Қалай, Скрипка, тавбангга таяндингми?

– Энди уни тинч қўясан? Ё ўлгинг келяптими?

– Бу ер сенга Тбилиси эмас!

Бутун тўда ўтган кунги мағлубиятимни эшитиб бўлган эди.

Уларнинг гап-сўзларига эътибор бермай сумкамни аста ерга қўйдим, ўзим ҳам ўтириб, Янгулини кута бошладим.

– Келяпти! – деб қичқирди кимдир бирдан.

– Ҳозир кўрамиз томошани! – деди яна биров.

– Салом! – Янгули ҳамма билан сўрашди, кейин менга кўзи тушди-ю, бақа бўлиб қолди.

– Мана, Янгули, лаҳм гўшт ўз оёғи билан келди. Тезроқ еяқол! – деди Петя уни гижгижлаб.

– Шундоқ еяверасанми, икра ё сариёғ биланми?

Янгули амирона ишора билан ҳамманинг овозини ўчирди, сўнг бамисоли қабила оқсоқолидай ўз қавмига юзланиб, тарихий нутқ ирод этди:

– Болалар! Мен, Янгули Александриди, сизлар сайла-

ган сардор, сизларга, Венециан кўчасининг ҳур фарзандларига мурожаат қиламан! Рўпарангизда тбилисилик рангпар лақма билан унинг жияни – ватан ва қабила хоини, мишиқи Кока турибди. Мана бу рангпар келгинди бизнинг меҳмондўстлигимиз ва мурувватимиздан баҳраманд бўлиш ўрнига – худо сийлаган еримизни, денгизимизни, жамики дарёларимиз, олтин ва кумушларимиз, ўтлоқларимизни ўзиники қилиб олмоқчи...

– Бас қил майнавозчиликни! – дедим унинг гапини бўлиб. – Муштлашамиз!

Янгули менга тикилиб турди-да, сўзида давом этди:

– Ҳозир сизларга рангпар гўштдан қандай қилиб қовурдоқ тайёрлашни кўрсатиб қўяман.

– Олифтагарчилик қилма! Бошлаймиз!

– Ҳўй мишиқи! – Янгули Кокага мурожаат қилди. – Югур, “Тез ёрдам”га қўнғироқ қил, беш дақиқадан кейин келиб холаваччангни олиб кетсин. Унгача беҳуш бўлади.

Болалар ҳузур қилиб кулишди.

– “Тез ёрдам” бугун сени олиб кетади! – шундай деб, ўрнимдан турдим.

Томошабинлар давра олишди.

Янгули Петяга икки оғизгина пичирлади. У камарини еча бошлади. “Наҳотки, камар билан урса?” деган ўй ўтди кўнглимдан.

Петя камарни Янгулига узатиб, даврага қайтди. Янгули тўпланганларга виқор билан бир назар ташлаб чиққач, деди:

– Мен бу рангпар билан икки қўллаб муштлашмайман. Бунга битта қўл ҳам кифоя. Петя, чиқ бу ёққа, қўлимни боғла!

Атрофдан “Қойи-ил!” деган хитоблар эшитилди, менинг эса юрагим орқага тортиб кетди. Бу яна қанақа найранг! Петя ўрта-

га чиқиб, Янгулининг чап қўлини гавдасига қўшиб боғлаб қўйди.

– Масхарабозликни бас қил! Чиқаз қўлингни! – дедим мен.

– Йўқ, сен билан икки қўллаб муштлашиш менга уят!

Болалар тагин завқланиб кулишди.

– Э-э, унақада муштлашмайман! – Мен сумкага энгашидим.

– Қўрқяпсанми? – деб сўради Янгули.

– Йўқ, қўрқаётганим йўқ, хоҳламайман. Чиқаз қўлингни! Барибир бугун калтак ейсан!

– Бошла, кейин афсусланасан! – Янгулининг жаҳли чиқа бошлади.

– Солсанг-чи, нимани кутяпсан! – деб шивирлади менга Кока.

Бош чайқаб туравердим. Ахийри бўлмагач, Янгули яқин келиб, тарсаки тортиб юборди. Юзимдан олов чиқиб кетди, лекин қўлимни қимирлатмадим. Янгули яна урди, кейин яна. Сезиб турибманки, бор кучи билан урмаяпти. Унинг тарсакилари рақибига зарба беришдан кўра ўйинқароқ болага пўписа қилишга ўхшарди. Жавоб қайтармаётганимни кўриб Янгули қўлини туширди. Мен шартта бурилиб, бир оғиз ҳам гапирмай, жанг майдонини тарк этдим. Болалар индамай йўл бўшатишди.

– Хў Скрипка! – Бу Петянинг овози эди, шу заҳотиёқ чарсиллаган товуш ҳам эшитилди. Янгули Петянинг юзига тарсаки тортган эди.

Орқамга қарамадим – мен йиғлардим, болалар кўзёшларимни кўришларини истамасдим. Йиғлардим-у, лекин бугунги олишувда ғолиб чиққанганимни ич-ичимдан ҳис этардим.

Тонготар, ҳали ғира-шира пайтда мен Александридилар дарвозаси олдида турардим. Христо эшакка тўқим урар, Янгули эса унга ёрдамлашар эди. Мени кўриб ёнимга келди.

– Ҳа, арз қилгани келдингми? – деди у отаси томон бош ирғаб. Христо орқа ўгириб турганидан мени кўрмасди.

– Ким кепти? – деб бақирди у ишидан кўз узмай.

– Ўртоғим.

– Янгулининг вақти йўқ, бозорга боради! – Христо ўгирилиб мени кўрди-ю, ҳайрон бўлди: – Ие, ярашдингларми?

– Ярашдик! – деб жавоб қилдим мен.

– Ҳа, мана бу бошқа гап! Икковинг ҳам зўр йигитсан-ку! – Христо суюниб кетди. – Кир бу ёққа!

– Раҳмат, шошиб турибман... Қачон қайтасан?

– Кечки пайт, – деб жавоб берди Янгули.

– Кўприк тагида кутаман!

Шундай дедим-у, изимга қайтдим.

У келди, индамай эшагини бир четга боғлади-да, қўйлагини ечиб тўқим устига ташлади, шунда яна кўксидаги афсунгар сўзга кўзим тушди: “Hellados”.

Бугунги олишувимизга фақат эшак шоҳид бўлди. Муштлашиш узоқ давом этди. Ҳар қанча уринмайин Янгули ўзғирлик қилди – биринчи зарбани у берди. Мен йиқилмадим, фақат чайқалдим, холос. Иккинчи марта ҳамла қилганида чаққонлик билан гавдамни орқага ташладим, қўли бурним ёнидан шувиллаб ўтиб кетди. Аммо у шу қадар шиддат билан қулоч отган эдики, мувозанатини йўқотиб, мункайганча бир қадам олдинга ташлади. Шунда... Хў ўша биринчи бор муштлашганимизда бўлганидай, озгин ияги ўнгимга келиб қолди. Мен ҳам ўша ияк остига қаттиқ мушт солдим. Янгули йиқилди, бир муддат қимир этмади. Энди ўрнидан туролмайди, деб ўйлаган эдим. Аммо у бирдан сапчиб турди-ю, яна менга ташланди. Унинг очик панжаси билан менинг муштим нишонга бир вақтда тегди. Кўзим тиниб, чўккалаб қолдим, беихтиёр кафтларимни

юзимга босган эдим, бурнимдан тизиллаб қон оқаётганини сездим. Сал ўзимга келиб қарасам, Янгули ҳам чўккалаганча ёрилиб кетган лабларидаги қонни артаяпти. Бир амаллаб қаддимни ростладим. Янгули ҳам ўрнидан турди.

Биз бир-биримизга узоқ тикилиб қолдик. Пишиллаб нафас олаётганимизни ҳар иккаламиз ҳам эшитиб турардик. Мен Янгулининг яна ҳамла қилишини кутардим, аммо, таажжубки, муштлашишга менда на хоҳиш, на кайфият қолган эди. Бироқ энди ҳеч қачон Янгули менга зўравонлик қилолмаслигини ҳам билиб турардим.

– Бас! – деди Янгули кутилмаганда.

– Бўпти! – Мен ҳам рози бўлдим. – Лекин эртага болаларнинг олдида муштлашамиз! – дея қўшиб қўйдим ҳар эҳтимолга қарши.

– Кераги йўқ. Зўр бола эканингни болаларга ўзим айтман. Лекин, билиб қўй, биринчиликини сенга бермайман!

– Кераги ҳам йўқ!

– Хоҳласанг, иккинчи бўлақол.

– Менга ҳеч нарса керак эмас! Сенинг йўлинг бошқа, менинг йўлим бошқа!

– Мен кетишга чоғландим.

– Тўхта! Бунақаси кетмайди. Ҳар куни муштлашавермаймиз-ку, ахир. Ке, келишволйлик: эртадан бошлаб фақат сўкишамиз. Ким қойиллатса – ўша ғолиб!

– Майли, розиман.

Мана, яна болалар қуршовидамиз. Бу гал ўртамызда даҳанаки жанг авжга чиққан.

– Жамол – эшакмия!

– Янгули – кўкатфуруш грек!

– Тбилисилик мишиқи!

– Эшакбоқар!

– Тўнғиз!

– Чириган бодринг!

– Тошбақа!

– Итбалиқ!

– Медуза!

– Овсар!
– Паганини!
Бисотимдаги ҳақоратбоп сўзлар тугади. Янгули кутиб турарди – навбат меники эди.
– Бўлақол, ютқазасан! – деб турткилади Кока.
– Менда бошқа йўқ!
– Онасига ўт!
– Йўқ, онани аралаштириб бўлмайди!
– Шени деда ватире, дегин!
Уят жойи йўқ буни!
– Ўрисчасига нима дегани?
– Сен грузинчасига айтавер!
У барибир тушунмайди! – Кока ҳол-жонимга қўймасди.
– Янгули, шени деда ватире!
– грузинчалаб шундай дедим-у, жавобини жон ҳовучлаб кутиб турардим.
– Имана су ине простикаса инека, Жамол!
Сездимки, Янгули ҳам онамга тил теккизди, аммо бу сўзлар шу қадар хушоҳанг, шу қадар ёқимли эшитилдики, гўё у гўзал бир қўшиқни бошлагандай бўлди, назаримда. Мен яна такрорладим:
– Шени деда ватире, Янгули!
– Имана су ине простикаса инека, Жамол!
Бу ҳол ярим йилча давом этди. Сўнг эҳтиросларимиз аста-секин сўнди. Иккаламизнинг ҳам ҳақорат репертуаримизда биттаю битта жумла қолди, ҳар учрашганимизда мен: “Шени деда ватире, Янгули!” дердим, у бўлса: “Имана су ине простикаса инека, Жамол!” дерди.
Офтоб чарақлаб турарди. Кока иккаламиз мактабдан қайтардик. Темир йўл кесиб ўтиладиган жойда, одатдагидек, Янгули ўртоқлари билан ивирсиб ўтирарди. Мени кўрди-ю, шартта ўрнидан туриб, истиқболимга юра бошлади.
– Янгули, шени деда ватире!
– дея ўзғирлик қилдим мен.
У тўхтаб, маъносига нигоҳ билан узоқ тикилиб турди.
– Шени деда ватире, Янгули!

– деб такрорладим яна.
Янгули бошини эгди, кейин бурилиб, аста... уйи томон кета бошлади. Мен донг қотиб қолдим.
– Кўрдингми қуён бўлганини?! Энди хўжайинлик қилолмайди! – дедим Кокага.
– Йўқ, энди бошланди! – Кока мийиғида кулиб қўйди.
– Қанақасига?
– Шунақасига-да. У сени енгди, Жамол!
– Нега сўкинмади бўлмаса!
– Кеча ойингни суриштирган эди: ким, қаерда... Мен нима дейин... Шунақа, шунақа... ҳалиги... Йўқ... ўлган, дедим. Шунинг учун ҳам сўкмади-да сени...
Ғалати бўлиб кетдим.
– Аҳмоқ, овсар! Нега кеча шуни менга айтмадинг?
– Қайдам...
– Янгули! – деб қичқирдим орқасидан. Аммо у анча узоқлашиб кетган, овозимни эшитмасди. Ё эшитса ҳам, эшитмаганга олдим...
Шу ондан бошлаб Янгули ўн баравар улғайгандай бўлди менинг назаримда. Орамизда ғанимлик бўлмаганидек, яқин дўст ҳам бўлолмадик у билан. Учрашиб қолганимизда бир-биримизга жилмайиб, қўл силкиб қўярдик, холос. Аҳён-аҳён, отасининг ўрнига уйимизга сут ёки қатиқ олиб келганида уч-тўрт оғиз гаплашардик. Шунда ҳам суҳбатимиз сут-қатиқнинг баҳосию эшакдан нарига ўтмасди.
Ўша уни Янгули сут опкелди. Ҳовлида унга кўзим тушди-ю... таниёлмай қолдим. Башараси мўматалоқ бўлиб кетган эди.
– Нима бўлди? – деб сўрадим ажабланиб.
Ақл бовар қилмасди – бу атрофда Янгулига ким қўл кўтариши мумкин?! Ёки бирор-та каттароқ ёшдаги одамнинг ишимикан бу?
– Ҳеч нарса! – деди у четга қараб.

– Афтингга бир қарагин...
– Ҳечқиси йўқ! – дея жилмайди у.
– Янгули, ким урди? Агар кучинг етмаган бўлса, бирга борамиз!
Янгули бош чайқади.
– Эшагингни боғла, ҳозирок борамиз! – деб сут солинган хурмачани зинага қўйдим.
– Кераги йўқ, унга барибир кучимиз етмайди! – деди Янгули синиқ кулимсираб.
– Нега етмас экан?! Иккаламизниям-а?
– Иккаламизниям, бутун Венециан кўчасиниям...
– Ким экан у муштумзўр?!
– Отам!
– Отанг?
– Отам.
– Нима гуноҳ қилувдинг? – дея унинг шишиб кетган чаккасига авайлаб қўлимни текказдим.
– Сабаби бор-да...
– Нима иш қилиб қўйдинг?
– Уч кундан кейин Сухумига Грециядан пароход келади. Бу ерлик греклар Элладага қайтишяпти. Отам ҳам...
– Хўш, нима қипти?
– Кетмоқчи эмасман... Отамнинг гапига қараганда, бизнинг ватанимиз, она тупроғимиз ўша ерда... Бизни аждодлар руҳи чақираётганмиш, бу нидога қулоқ солиш шарт эмиш...
– Нега бирга кетмоқчимасан? – деб сўрадим астойдил таажжубланиб.
Янгулидан анча вақтгача сардо чиқмади. Нукул эшагининг қулоғини силарди. Силаб турганида қулоқ кафтига ётар, аммо қўйиб юборди дегунча, худди суҳбатимизни эшитолмай қолишдан кўрққандай, дарров яна диккайиб олар эди.
– Қандоқ тушунтирсамикин...
– дея гап бошлади у ниҳоят. – Онам йўқ, ҳатто эслолмайман ҳам. Отам уззукун томорқада ёки тирикчилик ташвишида... Мен кўчада, Венециан кўчасида катта бўлдим... Менинг вата-

ним, менинг Элладам бу – Сухуми, кўча, Чалбаш; бу – Кока, Петя, Курлика, Фема, Қора денгиз, кўприк... – У бир юганиб олиб, давом этди: – Бу – Мида... қолаверса, сен...

Миданинг исмини менинг олдимда Янгули биринчи марта тилга олаётган эди. Аммо мен Мида – бир ахбаз кишига турмушга чиққан грек аёлининг қизи эканини, Сухумида ундан гўзал қиз йўқлигини, Янгули уни яхши кўришини билардим.

– Тушундингми энди?

Аъзойи баданим жимирлаб кетди. Бунақа сўзларни умримда биринчи марта эшитаётган эдим.

– Бу нима бўлмаса? – Мен Янгулининг кўрагини очиб, баланд овозда ўқидим: – Hellados.

– Бу – нақш, Жамол. Ватан – ичкарироқда, нақд юракнинг ўзида! – Янгули қўлини кўксига қўйди.

Ўпкам тўлиб, томоғимга аччиқ бир нарса қадалди, унга яна бир нималар демоқчи эдим-у, аммо Янгули эшагини нўхтасидан етаклаб, ҳовлидан чиқиб кетди.

Орадан уч кун ўтгач, эрта тонгда ҳовлимизга эшагини етаклаб Янгули яна кириб келди.

– Отам ҳамма нарсани сотди: сигирниям, уйниям, бошқа лаш-лушларниям. Эшакни ҳеч ким олмаяпти. Биламан, сизлар уйда эшак сақламайсизлар, урф-одатингларга тўғри келмайди. Лекин чакки қиласизлар. Бундан беозор жонивор йўқ дунёда – меҳнаткаш, беминнат дастёр... Нима қиламан буни энди? Грекларнинг ҳаммаси кетяпти... Кўчага ҳайдаворолмайман-ку... Қўрқма, бунга парваришнинг кераги йўқ. Бир тутам хашак бўлса кифоя... – Янгули тутилиб-тутилиб гапирар, тўхтовсиз эшакнинг бўйнини силар эди.

– Сен-чи? Сен ҳам кетяпсанми?

– Кетяпман... Эшакни опқоласанми?

– Бўпти!

– Лекин ҳайдаворма!

– Йўқ, йўқ!

– Нина Ивановнага ҳам айтиб қўй, ҳайдамансин!

– Албатта айтаман.

– Кока ёрдамлашади... Эшакка кўп нарса керак эмас. Бир тутам хашак...

– Ташвишланма, Янгули.

– Исми Аполлон.

– Биламан.

– Авайлайсанми?

– Хотиржам бўл.

– Майли, мен кетдим... Пароход кечқурун жўнайди...

– Борақол...

– Хайр, Жамол!

– Кечқурун портга чиқаман, Янгули!

Биз кучоқлашдик. Янгули анча вақтгача мени бағридан бўшатмади. Кейин шартта бурилиб, гўё

аллақандай мудҳиш ва ёвуз нарсадан қочгандай, чопиб чиқиб кетди...

Кечқурун портга бутун Сухуми кўчиб чиқди.

Ҳаммаёқ гулга кўмилган, оркестр жаранглар, одамлар кўшиқ айтиб, рақсга тушишар эди. Вағир-вуғур орасидан “раҳмат”, “хайр”, “омон бўлинглар” деган сўзлар қулоққа чалинар, аммо кўз ёшлари ундан ҳам бисёр эди. Сухумиликлар ўзлари билан эт-тирноқ бўлиб кетган қадрдонлари – греклар билан хайрлашишарди. Греклар аллақачон нукрадай оппоқ “Посейдон” кемасига чиқиб олишган, ўша ердан туриб қўл силкишар, грекча, русча, грузинча, арманча лафзда бир нималар деб қичқиришар эди.

Мен болаларга қўшилиб, соҳилдаги панжара деворга қапишганча, нигоҳим билан Янгулини излай бошладим. Ва уни топдим. Эғнида ўша ўзи ёқтирадиган олди очиқ қора сатин кўйлак.

– Янгули, Янгули! – дея қийқиришга тушдим қўл силкитиб. Янгули кузагувчиларга узоқ, жуда узоқ разм солди ва бирдан мени кўриб қолди. Иккала қўлини баланд кўтариб, нидо берди:

– Жамол, эго агапо имана су!

– Жамол, ойингни яхши кўраман!

У грекча нимадир деб бақирди-ю, аммо менга кўшиқ айтгандай туюлди. Тагин шу нарсани сездимки, назаримда, кемадан қочиб кетмасин дебми отаси уни билагидан маҳкам ушлаб турарди. Яна унинг кўшиғини эшитишга, яна унга мўлтираб туришга бардошим етмади. Кемага терс ўғирилдим-да, йиғлаганча уйга жўнадим.

Орадан бир кун ўтиб, Келасури дарёсининг қуйилиш жойида денгиз тўлқинлари бир боланинг жасадини соҳилга чиқариб ташлабди. Тўғрироғи, уни кекса балиқчилар сувдан тортиб олиб, қумга ётқизишибди. Сўнг мурданинг кимлигини аниқлаш учун шу атрофда ўйнаб юрган болаларни чақиритибди.

Марҳумнинг башараси шу қадар дабдала бўлиб кетган эканки, уни ҳеч ким танимабди.

Уни мен танидим. Чап тўшининг устидаги “Hellados” деган сеҳрли ёзувни кўргандан кейин танидим.

Нафасимни ичимга ютганча соҳилдан, сўнг темир йўл бўйлаб, кейин Венециан кўчасидан тўхтовсиз югуриб, телбаларча уйга отилиб кирдим.

– Ҳа, нима бўлди?! – Холамнинг капалаги учиб кетди.

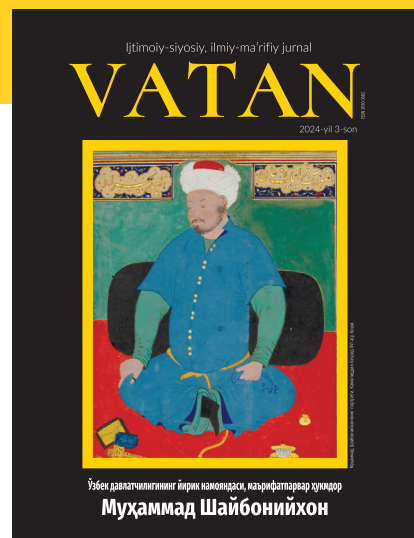
– Нина хола... Янгули қайтиб келди...

Сўнг холамнинг олдида чўккалаб, оёқларини кучоқлаганча хўнграб йиғлаб юбордим...

МУНДАРИЖА

Оллоҳшукур Пошшозода: Ўзбекистон – доимо юрагимда!	2
Мамлакатимиз IT-НУВга айланмоқда	6
Тамаддун пойдевори илм-фандир	12
Уйғонаётган арслон	16
Қадимий Буюк ипак йўлининг замонавий тимсоли	22
Қозоғистон – Ўзбекистон: Янги тараққиёт босқичидаги муносабатлар	26
Қирғизистон – Ўзбекистон: Уларнинг ҳар бирига кучли ва фаровон қўшни керак	30
Минтақа: бизга умумий ўзлик не учун даркор?	34
Маслаҳат учрашувлари ва истиқболдаги интеграция	38
Қозоқ қариндошларимизга очиқ хат “Наманганнинг Регистони”га айланаётган Ахсикент	42
Нотугал давлат қурилишими ёхуд ниҳоясига етказилмаган концептуаллашув?	44
Тошмуҳаммад Қори-Ниёзий – ал-Хоразмийнинг муносиб вориси, ўзбек математика атамашунослиги асосчиси	48
Миллат фикри	52
Нақшларга сингган халқ тафаккури	54
Хоразм суворалари санъатнинг бетакрор дурдонаси	58
Алп Гўрўғли – зўр ботир	62
Поль Пеллионинг Туркистонга саёҳати	66
Тил тарихидаги ноёб ҳодиса	72
Колонизация ва постколонизация: Марказий Осиё мамлакатлари тажрибаси	76
“Мусулмончилик” ва совет кишиси: амалга ошмаган идентикликми?	82
Боймирза Ҳайит ким эди?	90
Ўзбек давлатчилигининг йирик намояндаси, маърифатпарвар ҳукмдор Муҳаммад Шайбонийхон	94
Ҳелладос	98
	102

МУҚОВА: Муҳаммад Шайбонийхоннинг портрети. Камолиддин Бехзод асарини. XVI аср боши.

Муассис:

Ўзбекистон қасаба уюшмалари Федерацияси

Таҳрир ҳайъати:

Қудратилла РАФИҚОВ
(таҳрир ҳайъати раиси,
лойиҳа раҳбари),
Иброҳим ҒАФУРОВ,
Хуршид ДУСТМУҲАММАД,
Акмал САИДОВ,
Эркинжон ТУРДИМОВ,
Абдусайд КҮЧИМОВ,
Сирожиддин САЙИИД,
Отабек ҲАСАНОВ,
Азамат ЗИЁ,
Сайфулла АҲМЕДОВ,
Иркин УМАРАХУНОВ,
Қозоқбой ЙҮЛДОШ,
Шухрат СИРОЖИДДИНОВ,
Улуғбек ЖАЛМЕНОВ,
Урол СОДИҚ,
(адабий муҳаррир),
Анвар ҚУЛМУРОДОВ,
Раҳматилла ҚОРАБОЕВ
(маркетинг менежери)

Бош муҳаррир

Хусан ЭРМАТОВ

Масъул котиб

Меҳриддин ШУКУРОВ

Мусахҳиҳ

Фаррух БУТАЕВ

Журнал саҳифаларида Исомиддин Эшонкулов суратлари
ва иллюстрацияларидан фойдаланилди.

Журнал муқоваларидаги
суратлар муаллифи Абдугани ЖУМА

Манзил:

Тошкент шаҳри, Бухоро кўчаси, 24-уй.

e-mail: vatan2024@inbox.ru

Тел.: 71 256-25-36 (қабулхона);

71 256-52-78 (маркетинг ва реклама бўлими)

Ўзбекистон Республикаси Президентини
Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий
коммуникациялар агентлигидан 20.02.2024 йилда
№227510-рақам билан рўйхатдан ўтган.
Бир йилда тўрт марта чоп этилади. Журналдан кўчириб
босилганда манба қайд этилиши шарт.
Босишга 14.09.2024 й.да рухсат берилди. Бичими 60x90 1/8.
Офсет усулида босилди.
Босма табоғи 11,0. Буюртма №
Жами адади 7500 нуска.
ISSN 3030-3583
Журнал "EuroAsia Print" МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент шаҳри, Учтепа тумани 11-мавзе, 1-уй.

Қизилқум томонларда...

Ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-ma'rifiy jurnal

VATAN

ISSN 3030-3583

2024-yil 3-son

Муҳаммад Шайбонийхоннинг портрети. Камолиддин Бехзод XVI аср боши.

Ўзбек давлатчилигининг йирик намояндаси, маърифатпарвар ҳукмдор

Муҳаммад Шайбонийхон

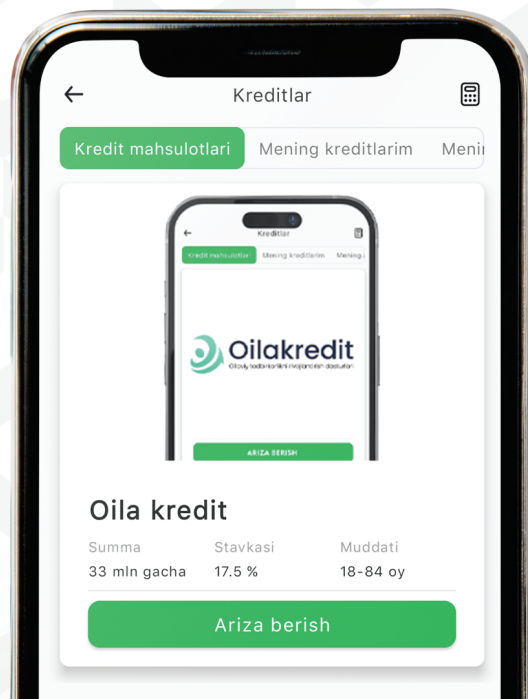

MKBANKNING “MAVRID” ILOVASI BILAN IMTIYOZLI KREDIT OLING!

OILAVIY TADBIRKORLIK

yoʻnalishida imtiyozli kredit olish
uchun ortiqcha vaqt sarflashga
hojat yoʻq.

TEZ VA
OSON

“Mavrid” ilovasi orqali
OILAKREDIT.UZ
platformasining imtiyozli
kreditlariga ariza yuborishning
oʻzi kifoya.

Ilovamiz orqali yana kredit soʻndirishdagi afzalliklar va koʻplab xizmatlarning
yangilangan imkoniyatlaridan foydalanishingiz mumkin.